

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

5.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

III.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1934

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI KÖZÜL EDDIG MEGJELENTEK :**

- 1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.**
- 2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.**
- 3. Tanulmányok Budapest múltjából, I. 1932.**
- 4. Tanulmányok Budapest múltjából, II. 1933.**
- 5. Tanulmányok Budapest múltjából, III. 1934.**

SAJTÓ ALATT:

Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek.

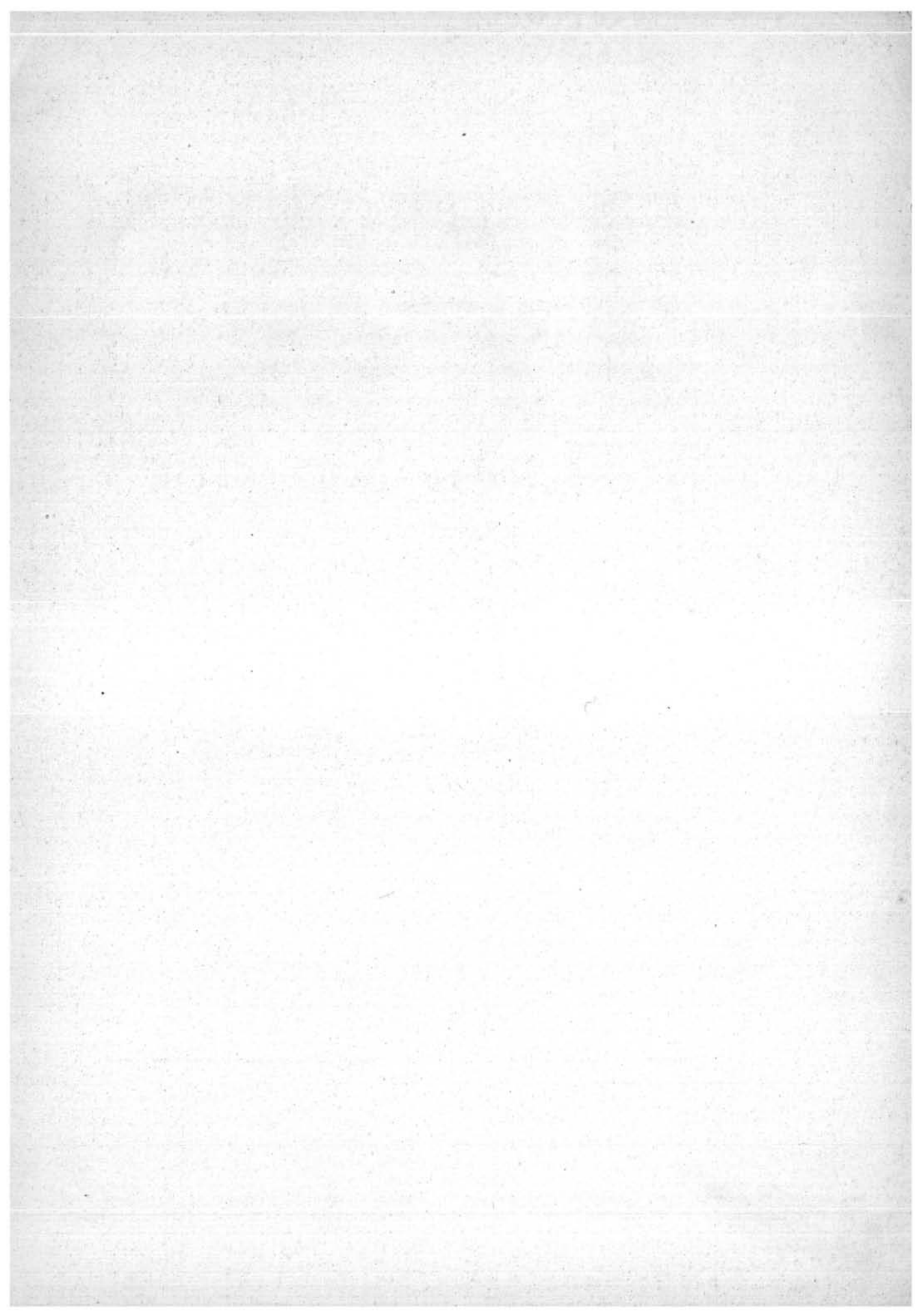
**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK :**

**Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a
Raktár-utcában. 1931.**

**Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep
Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)**

Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.

**Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und
Funde. 1934.**

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

5.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK

DR. GÁRDONYI ALBERT

ÉS

DR. NÉMETHY KÁROLY

III.

B U D A P E S T

1934

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTIK

DR. GÁRDONYI ALBERT

ÉS

DR. NÉMETHY KÁROLY

III.

Tiszteletpéldány

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1934

ELŐSZÓ.

A *Tanulmányok* harmadik kötetét ugyanazzal a szeretettel bocsátjuk útjára, mint elődeit.

Egy világvárosnak — a világ legfiatalabb metropolisának — lázas lökötése dobban meg több, mint ezeréves multjából vett mozaikokban

Paradoxonként hangzik : »a világ legfiatalabb metropolisá« és »több, mint ezeréves mult«. Pedig így van. A mai Óbuda területén a Krisztus utáni I. század első felében, Tiberius uralkodása alatt már római telepésekről tudunk és az Erzsébet-híd pesti hídfőjének környékén ugyancsak római castrum romjaira bukkantunk, melybe egy a II. század végéről származó Silvanus oltárkö is bele van építve. Később a népvándorlás nomádjai meresztették szemüket a césárok műveire, míg aztán Árpád vezér népe, hosszú kalandos utat hagyva maga mögött, tábort ütött a Duna partjain.

Azóta sok dicsőséget és még több szomorúságot ért meg Pest és Buda. Nincs nagyváros, melynek sorsa ilyen mozgalmas lett volna. Volt idő, mikor Európa politikájának legfontosabb megnyilvánulásai itt ragyogtak fel és külföldi fejedelmek követei áhítatosan várták budai udvarában a hatalmas magyar király döntését. De volt olyan idő is, mikor tatár lovak tapodták szét felégetett házak tüzes pernyéjét, máskor meg a török hagyta másfél évszázadon át romba dőlni még azt is, amit a háború meghagyott a dicsőséges multból. És száz éve sincs annak, hogy megint ostromágyuk szólaltak meg a testvérvárosok falai alatt. Emberfeletti erő kellett hozzá, hogy mégis eljussunk oda, ahol most vagyunk.

Korhadó ágak közül hihetetlen szívóssággal, élni akarással és élnitudással hajt ki minduntalan egy-egy virágzó, zöldelő gallyacska és végül 1872-ben most már megdönthetetlenül a mélybe ereszti gyökerét, — a magyarok Istenének mélységesen, biztatón kék mennyboltozatára szegzi sudár törzsét a már születésében is nagyra, örök harcon keresztül örök életre hivatott óriás-castruma keresztény kultúrának, nyugati civilizációnak : Budapest.

Kemény fába vágja a fejszét az, aki az összefogó történet megírására vállalkozik. De éppen ennek a munkának szükséges volta ad létjogosultságot, egyben pedig kötelez bennünket ezeknek a história-tégláknak: a *Tanulmányok*nak összehordására. Reméljük, nemsokára együtt lesz az anyag és felépülhet Budapest históriájának kupolája, — hasonlóan a legrégibb pesti Istenházához: a tömör román alapfalakra égnek törő gótikus ívek kerülnek és azokat játszi csillogással — sokszor talán kissé művésztelenül is — kiszínezi, bearanyozza a barokk. A vöröses kőtörmelék között pedig nem egyet magyar vitézek vére festett meg lemoshatatlanul. Ilyen egységet nélkülöző, de annál érdekesebb lesz ez a történet. A téglákra azonban akkor is szükség lesz, mert Budapest multját végeláthatatlan munkástömegek csákányai sem fogják egyhamar teljesen feltárni, jövője pedig — hisszük — nem zárul le soha.

Némethy Károly
tanácsnok

TARTALOM.

	Lap
1. <i>Kuzsinszky Bálint dr.</i> : Régészet és történelem	1
2. <i>Nagy Lajos dr.</i> : Pest város eredete. (Előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról.)	7
3. <i>Gárdonyi Albert dr.</i> : A Krisztinaváros településtörténete	25
4. <i>Rokken Ferenc dr.</i> : Az Erzsébet-híd és a Belváros szabályozása	47
5. <i>Kovács Lajos dr.</i> : A régi pesti Vigadó építésének előzményei ..	62
6. <i>Bierbauer Virgil dr. ing.</i> : A régi pesti Vigadó építéstörténete	91
7. <i>Horváth Henrik dr.</i> : A budai Szent György-relief	105
8. <i>Rexa Dezső</i> : Az első magyar nyilvános színielőadások Pesten és Budán	127
9. <i>Genthon István dr.</i> : Egy budai humanista aranycsészéje	138
10. <i>Garády Sándor</i> : A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor	145
11. <i>Schoen Arnold dr.</i> : A pesti szervitatéri Mária-szobor	157
12. <i>Isoz Kálmán dr.</i> : A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei (1836—1851)	165

A képek magyarázó jegyzéke.

	Lap
1. Az eskütéri római tábor tornya a 12. századvégi elfalazással (fehér vonallal jelölve).....	24—25
2. Népvándorláskori és viking leletek Budapest területéről	24—25
3. A mexikói-úti lovas honfoglaló sír mellékletei	24—25
4. A budai Vár és környéke 1749-ben. Eredetije a m. kir. Hadilevéltárban, G. I. h. 67. l. jelzet alatt	24—25
5. A budai Városmajor a szabályozás előtt. Eredetije a Székesfővárosi Levéltárban	24—25
6. A budai Városmajor tervezett szabályozása 1785-ből. Eredetije a Székesfővárosi Levéltárban	24—25
7. A budai Vár és környéke 1787-ben. Eredetije a bécsi Kriegsarchiv térképtárában, G. I. h. 68—2. jelzet alatt	24—25
8. A Daun-villa látképe 1785-ből. Eredetije a Székesfővárosi Levéltárban	24—25
9. A Daun-villa alaprajza 1785-ből. Eredetije a Székesfővárosi Levéltárban	24—25
10. A mai Eskü-út és környéke 1805-ben. Eredetije a Székesfővárosi Levéltárban	48—49
11. A Belváros központja a szabályozás előtt és után.....	48—49
12. A hajóhídi rondella és környéke 1788-ban. Eredetije az Országos Levéltárban	64—65
13. Az úgynevezett rondella-színház és környéke 1789-ben. Eredetije az Országos Levéltárban	64—65
14. A Lipótváros szabályozási terve 1789-ből az első színháztelekkel. Eredetije az Országos Levéltárban	80—81
15. A mai Vörösmarty-téren tervezett színház alaprajza 1793-ból. Eredetije az Országos Levéltárban	80—81
16. Polláck Mihály: A régi pesti Vigadó homlokzatának terve. Eredetije a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet technikátörténeti gyűjteményében	96—97
17. Aman János: A régi pesti Vigadó homlokzatának terve. Eredetije a Fővárosi Múzeumban, leltári száma 14.058	96—97
18. Polláck Mihály: A régi pesti Vigadó cukrászdájának terve. Eredetije a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet technikátörténeti gyűjteményében	96—97

	Lap
19. Polláck Mihály : A régi pesti Vigadó nagytermének terve. Eredetije a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet technikatörténeti gyűjteményében	96—97
20. Polláck Mihály : A régi pesti Vigadó kistermének terve. Eredetije a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet technikatörténeti gyűjteményében	96—97
21. A budai Szent György-relief. A székesfőváros halászbástyai kö- emléktárában	112—113
22. Vittore Carpaccio Szent György-képe a velencei Scuola San Giorgio degli Schiavoni-ban.....	112—113
23. Vittore Carpaccio Szent György-képe a velencei San Giorgio Maggiore- ban.....	112—113
24. A Dísz-tér környéke 1718-ban. Másolat Fortunato de Prati rajzáról az Országos Levéltárban	112—113
25. Az első magyar nyilvános színielőadás szímlapja	131
26. Garamszentbenedeki mester : Segítő szentek képe 1510-ből. Az eszter- gomi Keresztény Múzeumban	144—145
27. Olmücsi Ágoston aranycsészéje. A drezdai Grünes Gewölbe-ben....	144—145
28. Remete szent Pál koporsójának töredéke. A Nemzeti Múzeumban..	144—145
29. A pálos kolostor és templom romjainak környéke 1768-ban. Coroni Sámuel kamarai mérnök térképe az Országos Levéltárban.....	144—145
30. A szerviták temploma és konventje a Mária-szoborral 1757-ből. Fel- írása : Ven. Conv. Pestini in Hungaria. Olajfestmény 2·40×1·85 m. A bécsi szervita rendház tulajdona	144—145
31. A Szent Lőrincről elnevezett egyház alaprajza	149
32. A Szent Lőrincről elnevezett pálos kolostor mai környezetrajza.....	152

Régészet és történelem.

Ma az archaeológiának már csak úgy van jelentősége, ha a történeti kutatásokat kiegészíti és olyan adatokat szolgáltat, melyeket a történelem sem nélkülözhet. Történeti kútfőknek azonban csak úgy tekinthetők a régiségek, ha tudjuk az időt, amelyből származnak. De éppen ennek meghatározása nem oly könnyű és olyan probléma, mellyel az archaeológiának első-sorban foglalkoznia kell.

Minden régiségnek tulajdonképen akkor van értéke, ha annak a földnek multjára vet világot, amelyhez tartozik, ahonnan való. Minthogy pedig az archaeologia körébe tartozó emlékek többnyire a földből kerülnek napfényre, amit mindenekelőtt tudnunk kell: a *lelőhely*. Ha ez nem bizonyos, legföljebb a művészi alkotások érdemelnek figyelmet, de a legkisebb cserépnek is megvan a jelentősége, mihelyt tudjuk, hol találták. Ezért múzeumaink is legjobban akkor felelnek meg feladatuknak és akkor tesznek szolgálatot a tudománynak, ha a hazai föld emlékeit gyűjtik, amelyeknek lelőhelyeit és leletkörülményeit pontosan följegyezhetik.

Maga a lelőhely már azért is fontos lehet, mert ha nem is az abszolút, de a relatív időmeghatározáshoz nyújthat támpontot. Persze fel kell tételni, hogy mindazon leletek, melyek egy földrétegben vagy egy sírban feküdtek, egykorúak.

A legismertebb és legklasszikusabb hely, mely a legtanulságosabb ma is, Kisásziában az a domb, ahol Trójának kellett állania. Itt az alsóbb földrétegek emlékei még a praehistorikus-korból származnak, így maga Trója is, melynek maradványait Schliemann alulról számítva a III. rétegben, Dörpfeld a VI. rétegben vélte felismerni. Ezen rétegek emlékei azonban már a sokkal fejlettebb bronzkultúráról tanuskodnak és későbbiek, mint azok, melyek a mélyebben fekvő rétegekben egészen a neolith-korba nyúlnak vissza. A még ennél is régibb, a legrégebb palaeolith-kort már nem is a mai, hanem a régibb diluviális föld rétegében találjuk és ezért tulajdonképen ez a földréteg határozza meg, hogy egy koponya vagy kőfejsze, mely palaeolithnak látszik, valóban a palaeolith-korból származik-e.

De hogy ezen praehistorikus-korok milyen régiek voltak, azt legföllebb abból következtethetjük, hogy mily sokáig állottak fenn azok a telepek, melyeknek emlékeit az egyes rétegek megőrizték. Maguk az emlékek némák és idejük addig nem is határozható meg, míg olyan jegyek nem

tűnnek fel, melyeket mi megértünk. A trójai-kort csak azért tudták hozzávetőleg megállapítani, mert emlékei között olyanokat találtak, melyek Egyiptomból származtak, ahol akkor az írás már ismeretes volt. Így felhasználhatók időmeghatározáshoz az egyiptomi tárgyak nálunk is, amennyiben olyanok praehistorikus leleteink közé jutottak.

Minél későbbiek a praehistorikus idők, az egyes korszakok annál rövidebbek lesznek és annál közelebből meghatározható, hogy meddig tartottak. Az évezredek helyett, melyekre a kőkor és még a bronzkor is terjedhetett, a következő vaskor fejlődésében már századokat különböztetünk meg. Most már ismerjük a vaskor eredetét is, mert Görögországban nemsokára megkezdődött a történeti idő, sőt Görögország fénykora is arra az időre esik, amikor a vaskor nálunk még a praehistorikus vagy történelem előtti időt jelenti. Éppúgy egykorú vele Róma történetének az az egész kora, mikor Róma köztársaság volt. Már pedig ekkor a görög és római feljegyzések között olyan adatokat is találhatunk, melyekből ha mást nem, de azt megtudhatjuk, hogy körülbelül milyen népek lakták a Kr. e. évezredben Magyarországot. Másrészt az emlékeink azt mutatják, hogy Görögországban és még inkább Itáliában hasonló emlékek fordulnak elő és mert ezek kora ott ismeretes, a mieink sem származhatnak más időből. Ezért mondhatjuk, hogy a régibb vaskor, az ú. n. hallstatti kor emlékei nálunk a Kr. e. évezred első felébe tartoznak. Még szorosabb kapcsolatot mutat Itáliával később Magyarország. Azok a gallok, kik a Kr. e. V. században betörték Itáliába és Rómát fölgyújtották, mint kelták eljutottak hozzánk is és attól kezdve főleg Magyarország nyugati részében találjuk őket. Amint tehát akkor Itáliában azok az emlékek feltűnnek, melyek mindenütt találhatók, hol a kelták megfordultak, Magyarországon is akkor kezdődött az ú. n. Latène-kor, ahogy a kelta emlékek korát nevezni szoktuk. Ezek között már érmeket találunk, az ú. n. kelta pénzeket, melyek a görög érmek durva utánzatai ugyan, de az időt annál közelebből határozzák meg.

A praehistorikus időket nálunk egészen Krisztus születéséig számíthatjuk, amikor Magyarország földjén megkezdődött a római hódítás. Ettől kezdve a római historikusok természetesen Magyarország római provinciáiról is megemlékeznek, de főképp csak az érdekli őket, ami egyes császárok itteni szereplésével függött össze: azok a háborúk, melyeket kezdetben Augustus és Tiberius viseltek, majd Trajanus hadjáratai a dákok ellen és Marcus Aurelius markomann háborúi.

Magyarország története a római korban vajmi hézagos volna tehát, ha a történetírók följegyzéseivel kellene beérni. De ha nem is pótolják, legalább kiegészítik a feliratos emlékek, melyek a római uralom idejéből ránk maradtak. Ezek annyival értékesebbek, mert egykorú, hiteles feljegyzések és mert az érmektől eltekintve, helyben készültek. Tulajdonképpen ezeknek köszönhető, hogy most már történeti időről beszélhetünk, mely éppen abban különbözik a praehistorikus időktől, hogy ezekben minden írásos emlék hiányzik és ezért történetről nem igen lehet szó. Sajnos azonban, hogy oly római feliratok, melyek hosszabb szövegből állanak, nálunk legföllebb a katonai diplomák, melyek bronzlapokra vannak írva. A többi felirat bizony legtöbbször rövid és nem is lehetett hosszú, mert kőbe van

vésve és a szűk helyen a legszükségesebb adatokra kellett szorítkozni. Nagyobb baj, hogy az idő nincs következetesen feltüntetve. Azért nem hiányoznak az olyan feliratok sem, melyek évekre pontosan datálhatók. Ilyenek természetesen azok a feliratok, melyekben római császárok vannak említve és amelyek azért is a legjelentékenyebb történeti kútfők, mert oly momentumokról emlékeznek meg, melyek történeti jelentőségük lehettek. Ide tartoznak a mérföldjelző oszlopok feliratai, melyek emellett, hogy a császároknak szóló dedikációk voltak, az utak építésére vagy kijavítására vonatkoztak, ami háborús időkre enged következtetni. Más feliratokban különböző épületekről, vagy ami fontosabb, táborhelyekről lehet szó, amikor különösen a későkori feliratok a császároknak a határvédelem érdekében tett intézkedéseit méltatták. Mindezekben a feliratokban a helytartók is meg lehetnek említve. De azonkívül igen sok oltárkövünk van, melyeket helytartók állítottak, akiknek korát sokszor azért ismerjük, mert másutt is szerepeltek. Az oltárkövek különben is a legpontosabban lehettek datálva, mert ha magasabbrangú tisztviselők vagy katonák állították, a felirat végén a két consul nevét olvashatjuk, akik után a rómaiak az éveket számították. Például egy aquincumi oltáron: *Arriano et Papo consulibus*, ami a Kr. u. 243. évek felelt meg, amikor L. Annius Arrianus és C. Cervonius Papus voltak a consulok. (CIL, III 10.427.)

A legnagyobb számmal a sírfeliratok fordulnak elő, mert sírköveket már a bennszülöttek is állítottak maguknak, akiket a rómaiak itt találtak. A mai sírkövek felirataitól azonban abban különböznek, hogy hiányzik az évszám, mely az elhunytak elhalálzásának felelt meg. Talán Dunapenteléről ismeretes az egyetlen sírkő, mely a consulok neveivel van datálva. (CIL, III 3335.) Régebben aztán nem is kutatták az időt, hanem megelégedtek azzal, hogy a síremlékek a római uralom idejéből származnak, már pedig ez majdnem 400 évig tartott nálunk, oly hosszú ideig, hogy azalatt különösen a sírköveknek, mint mindennek, bizonyos változáson kellett átmenniök. Ez a változás természetesen nem történt máról holnapra, azért ki sem mutatható rövid időközökre, hanem örülhetünk, ha periodusokat különböztethetünk meg, melyek egy-egy századra vagy legjobb esetben félszázadra terjednek.

A sírkövek bizonyára az első emlékek, melyek nálunk mindjárt a római foglalás után feltűntek. Más feliratos emlék talán nincs is, mely régebb volna. Annál jobban érdekelhet, melyek ezek a legrégebb sírkövek és milyen régiek. Ez a kérdés azért is közelebbről érinti a történetet, mert arra a nevezetes időre enged következtetni, amikor a rómaiak megszállották a Dunántúlt. Maga Augustus ugyan azzal dicsekedett, hogy a római birodalom határait egészen a Dunáig kitolta (*protulique fines ad ripam Danuvii*, mondja Augustus a Monumentum Ancyranumban), ami tehát már Kr. születése táján történt volna, de már Mommsennek feltűnt: miért hiányzanak akkor az emlékek Augustus idejéből a Drávától északra? Még neki tehát és utána sokáig nekünk is az volt a meggyőződésünk, hogy az egész Dunántúl csak körülbelül 100 év múlva, Trajanus császár dák hadjárataival kapcsolatban (Kr. u. 101 és 107 között) került római uralom

alá. Az Aquincumi Múzeumba azonban évekkel ezelőtt egy kötöredék került Domitianus császár nevével (CIL, III 14.347²) és már akkor sikerült néhány olyan sírkőre rámutatni, melyek még a Kr. u. I. századból származnak, úgyhogy a rómaiaknak legalább is már Domitianus alatt (81 és 96 között) kellett a Dunántúl ezen legtávolabbi csücskét, hol Aquincum állott, megszállaniok.

Olyan sírkövek, mint azok, melyeken nálunk a *legio II. adiutrix* először feltűnik, másutt is akadtak, hol a légiók az első időkben változtak, mint Carnutumban, vagy ahol az irodalmi kútfők tanúsága szerint csak a legrégebbi időben volt légió, mint Poetóvióban és ahol az illető légiók sírkövei természetesen nem származhatnak későbbi időből, mint ameddig a rajtuk megemlített légiók azon a helyen tartózkodtak. Így nem volt nehéz felismerni azoknak a sírköveknek sajátosságait, melyek nálunk is az első századba nyúlnak vissza.

A római megszállásnak azonban még előbb kellett megtörténnie, olyan időben, mikor az aquincumi légió megjelenése előtt még csak segédc csapatok táboroztak a Duna jobbpartján. Azok a sírkövek ugyanis, melyeket nálunk egyes segédc csapatok katonái állíttattak maguknak, külsőre még egyszerűbbek. A legrégebbiek csak egy síma kőlapból állanak, vagy pedig a feliraton kívül legföljebb az elhunyt képmása áll rajtuk, azonkívül egy lovas alakja, mely azt mutatja, hogy az elhunyt egy lovasscsapat katonája volt. A felirat kevésbé különbözött, mert ezeken a sírköveken is hiányzik a későbbi időkben szokásos dedikáció: *Dis Manibus*, az elhunyt neve pedig nominativusban áll és a hozzá tartozó állítmány *hic situs est*, amely formula később szintén eltűnt. De a feliratban is feltűnhetik, hogy a betűk jellege sokkal régebbi karaktert mutat és hogy az elhunyt katonák neve többször Claudius, amely nevet Claudius császár után, ennek uralkodása alatt (41 és 54 között) vettek föl. Aquincumban ilyen felirat határozottan a CIL, III 15.163. Már akkor tehát itt voltak az illető segédc csapatok és a megszállás, ha nem is történt meg Augustus alatt, Trajanus előtt félszázaddal *előbb* ment végbe, mint ahogy Mommsen gondolta.

Amint így a legrégebbi sírkövek idejét meghatározzuk, az többé-kevésbé a későbbi időkre nézve is sikerül és meg tudjuk mondani legalább a századot, melyből a síremlékek származnak. Ilyen szempontból azelőtt a többi régiséget még kevésbé vizsgálták, mint a kőemlékeket. Még a pénzek jöhettek leginkább tekintetbe, ha arról volt szó, hogy a sírok milyen időből származnak. De az érmek legfeljebb azt az időt határozzák meg, amelynél korábban nem kerülhettek a földre: a »terminus«-t »ante quem«. Hogy későbbben is még sokáig forgalomban lehettek, meglátszik az érmek kopottságán. Ellenben a mindennapi használatra szánt tárgyak nem tarthatták magukat oly sokáig, legkevésbé azok, melyek agyagból készültek és könnyen eltörhettek. Ezért nem lehet nagy különbség azon idő között, melyben készültek és azon idő között, melyben utoljára használatban voltak. Így a kőemlékeken kívül még sok más emlék állhat rendelkezésünkre *abból az időből is*, melyben a rómaiak valahol először megjelentek. És hogy újabban a kutatások ezen a téren nálunk is megindultak, mindig több és több bizonyosságot kapunk arra nézve, hogy a

Dunántúl római megszállása csakugyan még a Kr. utáni I. század közepe táján történt. A legkíváncsabb volna, hogyha ezt a téglákból ki tudnók mutatni, de a legrégebbi tégláink, melyek katonai bélyeggel vannak ellátva, már abból az időből valók, midőn a légio nálunk volt. Annyit ezen téglabélyegek alakjából mégis megállapíthatunk, hogy már a Kr. u. I. századból származhatnak.

Mindenesetre régibb időkre mennek vissza azok a vörös színű, úgynevezett terrasigillata edények és cserepek, melyek nem készültek ugyan nálunk, de tömegesen előfordulnak mindenütt, ahol a rómaiakat találjuk. Amióta Aquincumban egy nagy fazekastelep ismeretes, hol Kr. u. a II. században készítettek terrasigillata edényeket, látjuk csak, mennyivel különbek azok, melyek még a Kr. u. I. században Délgalliából kerültek hozzánk. És most már azt is megállapíthatjuk, hogy a legrégebbi formák és azok a díszítmények, melyek még Claudius korára lehetnek jellemzők, nálunk sem hiányoznak.

Amilyen bizonytalan volt az idő, melyben a rómaiak Pannoniát elfoglalták, éppúgy nehéz meghatározni, mikor szűnt meg a római uralom. Erre vonatkozólag sincsenek kielégítő történeti feljegyzések, hanem legfőlebb az emlékekből következtethetünk.

Még nagyobbak a nehézségek az ezután következő népvándorlás korára nézve. Az írásos emlékek ismét eltűnnek. Azok a feliratok is nehezen érthetők, melyek a nagyszentmiklósi kincs egyik-másik darabján előfordulnak. Azonkívül már csak egyes későkori fibulákon láthatunk runa-feliratokat.

Mint a római kor előtt, most is legfeljebb távoli írók emlékeznek meg a népekről, melyek nálunk megfordultak. A sírok és sírmezők, melyek a népvándorlás korából nagy számmal maradtak ránk, oly különbségeket mutatnak ugyan, melyek mindenesetre a népek különböző szokásaival függnek össze, de hogy melyeknek tulajdoníthatók, pl. a germánoknak: csak a külföldi analógiák dönthetik el, hasonlóképen a Keletről ideszakadt húnok, avarok, sőt a magyarok hagyatékát is csak azok a kapcsolatok határozhatják meg, melyek az idevaló leletek és a távol Keleten talált régiségek hasonlóságán alapulnak.

Azok a régiségek, amelyeknek időmeghatározását nagy vonásokban ismertettem, megelőzik azt az időt, amidőn nemzeti történetünk megkezdődött. Magyarország azonban már azelőtt is nagy szerepet játszott és ennek a kornak a története egy része hazai történetünknek. A föld ugyanaz, mely ennek a történetnek színhelye volt és ebből a földből származnak azok a régiségek, melyek ehhez a történethez, mint láttuk, sok kérdésben a legjelentékenyebb kútfőket szolgáltathatják.

Ha régebben a történelem nem vehette oly hasznát az archaeológiának, mint az ma történik, amikor a magyarok őskorát is éppen az archaeologiai eredmények feldolgozása által sikerült egészen új világításba helyezni: a Régészeti Társulat megalapítása előtt az archaeológiát máris a történeti tudományok között találjuk és azt lehet mondani, hogy már akkor oly élesen érezték a történettudomány és archaeologia közötti kapcsolatot, hogy legjobb történészeinket ott találjuk azok között, kik a Régészeti Társulatot

megalapították. Ma már az archaeológiának hatalmas irodalma van s eredményei olyan korszakok műveltségére vetnek világot, melyről a történettudomány vagy semmit sem tudott, vagy meseszerű hagyományokkal volt kénytelen beérni. Minél jobban fejlődik az archaeologia, annál inkább táguul történeti tudásunk s annál mélyebb bepillantást nyerünk olyan korszakok ismeretébe, amelyek egyébként ismeretlenek maradtak volna számunkra. Ebben a világításban érthetjük meg teljesen az archaeologia tudományos jelentőségét és méltányolhatjuk mindazon törekvéseket, melyek e tudományszak előbbrevitelére hivatottak. Miután a magyar föld tervszerű és rendszeres felkutatása ezidőszert még a jövő feladatai közé tartozik, biztos reményünk lehet arra, hogy leleteink száma szaporodni, archaeologiai irodalmunk bővülni és történeti tudásunk táguulni fog. S mindezeket az archaeológiának köszönhetjük, amely ilyen formán a történeti tudás hatalmas pillérévé lesz.

Dr. Kuzsinszky Bálint.

Pest város eredete.

(Előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról.)

Aquincum pusztulását nem szabad a pannoniai rómaiság történetéből kikapva — elszigetelten — kezelni. A Valeria-i limes feladásának mozgalmasságát vizsgálva tudunk csak valamelyes képet alkotni, hogyan mentek tönkre a szomszédos erődök, őrtornyok s mi történt Aquincum táborával, városrészeivel és a Duna balpartjára kitolt ellenerődjeivel.

A dunabogdányi (*Cirpi*) — szentendrei (*Ulcisia castra*) — óbudai szakaszon az utóbbi évek kutatásai tisztázták több őrtorony és tábor építési fázisait s részben pusztulásuk körülményeit is.¹⁾ Egységes kép azonban nem alakult ki, mert feladásuk, pusztulásuk időpontjai nem azonosak. Hogy ma már pontosabban látunk, azt a régészet fejlettebb s a kultúrétegeket pontosan követő technikája mellett részben a kerámia újabb időbeni alapos tanulmányozásának köszönhetjük, mely a zavaros időkben, a 4. század végén megszűnő emlékek bizonytalanabb adatai mellett a legjobb vezetőnk.²⁾

A budakalászi őrtornyot,³⁾ mely az aquincumi castrum és a szentendrei castellum között az eddig ismert legnagyobb, Frigeridus,⁴⁾ I. Valentinianus (364—375) jólismert hadvezére, Valeria duxa építtette. Több száz, nevével jelzett téglabélyeg bizonyítja ezt. Az őrtorony falában is találtunk beépített, jelzett tégláiból, ami kétségtelenné teszi, hogy az építkezés elődei alatt meg nem indulhatott. Az őrtorony hirtelen pusztult el. Tűzvész tette tönkre. A pillérek által tartott tetőszerkezet a padlásra felhalmozott gabona-művel az égés következtében a torony belsejébe zuhant le s érintetlenül találtuk mázsaszámra a búzát, rozsot, kölest, borsót stb. A gabona még szárán volt, egykor azzal vitték fel a padlásra, hogy majd később csépelik ki. Az égés így nem sokkal a gabona betakarítása után történt. Több cserépedényben érintetlenül maradt meg a gabona s a kerámikus leletek a késő-rómaikor (4. század utolsó negyedének) jellegzetes vonásait viselik magukon, nélkülözik a »hún« korszakra jellemző besimított díszítés túltengését, melyek csak egy-két darabbal voltak képviselve. Ennek a burgusnak pusztulása a nagy gót betöréssel hozható kapcsolatba, mely a végzetes kimenetelű adrianopolisi ütközet (378 augusztus 9.) után mind déli Pannoniában, mind itt északon is rövidesen bekövetkezett. Ezt az erősebb és élelemmel bőségesen ellátott őrtornyot vagy maguk a nagyvárba visszavonuló római katonák gyújtották fel, vagy a betörő barbárok tűzcsóváit. Az őrtorony kőanyagát a 14. század körül hordták széjjel, addig magasan álltak külső falai.

A *csillaghegyi* kis őrtorony, melyet az OKH weekendháza építésekor a Kossuth Lajos üdülõpart 11. sz. alatt ástam ki, hasonlóképp Frigeridus vezérsege alatt készült. Tűzvésznek nyomát nem találtuk. Lelet igen kevés volt, ami bizonyítja, hogy az őrsége még idejében hagyta el, visszavonulhatott. Pusztulása a középkorban következett be. Köveit kitermelték. Falaiban sok korábbi idõbõl származó feliratos és építészeti rendeltetésû faragott kõemléket találtunk s ilyeneket hordtak el a középkorban is egy közeli templom építéséhez. Fontos tudnunk, hogy a falaiból kiszedett köveket részben a helyszínen faragták át új rendeltetésük számára. Egy szép, gótikus pillérköteg darabját ott is felejtették.

Megszállva volt a hûnkorszakban a *leányfalusi* burgus, melynek kerámiáját legutóbb Alföldi András méltatta s kimutatta a késõ-római és dunai-barbár elemeknek sajátos keveredését. A díszítõ elemek közt szerepel a kereszt, mely a helyi megszálló csapat részleges kereszténységét igazolja.⁵⁾

Túlélte a római uralmat a *szentendrei* római telep és vár. Falai a múlt században még láthatók voltak. A legújabb ásatások a vár melletti késõ-római temetõ sírjainak korát az 5. század elejéig mutatták ki. Avarkori megszállását a közismert vezérlelettel igazolva látjuk.⁶⁾ A vár területén XI—XVI. századi kerámiát is találtunk, mely lakott voltát bizonyítja.

Ilyen viszonyok állhatnak fenn a többi Budapest környéki, még fel nem tárt őrtornyokban is.

Aquincum pusztulása sem következett be a limes feladásával.⁷⁾ Az utolsó irodalmi adat Sidonius Apollinaris panegyricusában maradt fenn, kevéssel Attila halála után: *Fertur Pannoniae, qua Martia pollet Acincus*.⁸⁾ Ha a római élet, kultúra folytonosságát, vagy más népelemek által való átmentését Fenéken,⁹⁾ Pécsen,¹⁰⁾ Szombathelyen, Mitrovicán stb. ki lehetett mutatni a népvándorlás bizonyos vagy egész idõszaka alatt, Budapest területén az újabb régészeti kutatásoknak is meg kell találniuk az Árpádok koráig terjedõ századok emlékeit és etnikai szétválasztásukat s ezzel együtt a római városrészek késõbbi, Árpád-kori városalkotó elemeit. Salamon Ferenc és Nagy Géza azt a hitet vallották, hogy Aquincum a római uralom megszûnése után sem szûnt meg, akárcsak több más pannoniai város, lesüllyedhetek, népességük rendkívül lepadhatott, de ha tengõdtek is, megmaradtak, sohasem váltak teljesen lakatlan romhalmazokká.¹¹⁾ Állításaikat azonban tárgyi bizonyítékokkal igazolni nem tudták.

Aquincum topográfiáját jól ismerjük Kuzsinszky Bálint mûveibõl.¹²⁾ A dunajobbparti város két részbõl állott, a tábor és a mellette épült katonavárosból (*canabae*), továbbá a Papföldön részben feltárt polgári városrészbõl. A vár, helyesebben a limes biztosítására a balpartra is átmentek, régebbirõl ismeretes a Rákospatak torkolatánál felásott hídfõ.

Aquincum jobbparti tábor, épületei túléltek a római uralmat. Falai közt a barbárokkal kevert rómaiság élete, ha nem is virágzó formában, de tengõdve a longobárdok kivonulásáig (568) feltehetõ.¹³⁾ Anonymus idejében romjai még tekintélyes magasságban fennállottak, részben lakhatók is voltak (46. fej.). A mai óbudai utcák is alkalmazkodtak a római topográfiához. Közismert a Királyhegy alatt elterülõ katonai amfiteátrumra ráépült 18. századi házcsoport. Az 1925. évi ásatásoknál (próbaásatás)

előkerültek nagyon gyengén, rosszul épített középkori falak is, de ezek csak magánlakások céljára szolgálhattak. Középkori középületre (vár, templom) utaló falmaradványok eddig még onnan nem ismeretesek. Anonymus 52. fejezetében elbeszéli, hogy Árpádot egy kis forrás felett temették el, mely kőmederben folyik alá Attila városába. Ez a sokat tárgyalt és különféleképpen értelmezett kőmeder lehetne az az ívóvizet szolgáltató vízvezeték is, mely a Szőlőkert-utcában az 1927. évi csatornázáskor került elő. Iránya az Árpád-forrástól egyenes vonalban vezet az óbudai református templom területe felé, ahol a római castrum délnyugati sarka állhatott. A mai úttest felszínétől alig 30—40 cm-re jelentkezett a római korban kb. másfél méter magas tömör falazás,¹⁴⁾ melynek felső részébe voltak beágyazva forró mészhabarcsha kétsorban egymás mellett a vízvezetési csövek. Feltűnő, hogy ezzel párhuzamosan, kb. 3 m távolságra egy másik azonos konstrukciójú vízvezeték is vezetett, mely ma is jól látható a Vörösvári-út 44. számú ház pincéjében. A vízvezeték tömör alapépítménye képezi a vörösvári-úti házak Szőlőkert-utca felőli falainak alapzatát s az utca színvonaláig megy fel. Ez több házban nyomon kísérhető. A romok ilyen túlélése napjainkig azt is bizonyítja, hogy az Árpádok korában tekintélyes magasságban állottak s Óbuda alapítása szoros kapcsolatban van a római Aquincummal, fejlődésében ehhez kellett alkalmazkodnia.¹⁵⁾ A Calvin-utcai ref. paplak és környékén előkerült templomhoz tartozó kolostor lakói ezt az épen maradt római vízvezetéket használták.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az Árpád-kori városalapítás csak a katonai városra terjedt ki. Teljesen elkerülte a papföldi, fallal körülvett polgárvárost, melynek területe nemcsak a korai, hanem a későbbi középkorban is lakatlan maradt napjainkig. Újabb ásatásaim alkalmával a legfelső humusz-réteg újkori szemeteitől eltekintve, csak a Transzformátor építéskor találtam egy szórványos középkori (15.—16. sz.-i) keresztbélveges edénytöredéket. A középkor idegenkedését e helytől ennek fekvése okozta. Sziget zárta el a fő Duna-ágtól s messzebb nyugatra is feküdt a Duna mentén vezető katonai, kereskedelmi úttól, mely ma a Nánási-útnak felelve meg, egyenes vonalban kötötte össze a táborvárost Szentendrével. A középkori, kereskedelemmel, révvel számoló városalapításnál ezért tekintetbe sem jöhetett.

Azonban a táborvárosra támaszkodó Óbuda már megalakulásakor sem terjeszkedett ki az egész castrum és a canabák területére. A római vár és város déli részét foglalta el, kb. a főtéri mai dohánygyártól kezdve, nyugat és délnyugat felé pedig a hegyek alját, mely már a nagy római középületeket nélkülözte s a római korban külváros és temető volt (Viktóriatéglagyár, bécsiúti városi bérházak területe). A dohánygyár (volt Zichykastély) udvarában csatornázás közben sok középkori sír került elő, melyek egy itt állott templomot vagy ispotályt tételeznek fel. Eddig teljes homályban vagyunk a Hajógyári-szigetrel illetőleg, mely a római korban még szárazföld volt s a tábor keleti fele ide is átnyúlt. Egy ásatás biztosan tisztázná nemcsak a római uralom idejére legfontosabb, megerősített castrum maradványait és kiterjedését, hanem azt is, hogy a Duna mentén fekvő ezen fontos pont, melyet híd kötött össze a már elkotort Fürdő-szigeten keresztül a Rákospatak torkolatánál fekvő ellenváracskaival s révátkelésre alkalmas

hely, az Árpádok korában lakott volt-e? A Raktár-utcát és környékét (Vihar-, Szellő-, Berend-utcák), ahol egy késő-római temető a cella trichorával terült el, a középkori település elkerülte. A cella és a szomszédos terület szántó és kukoricás volt a legutolsó időkig, a római falak felnyultak a föld felszínéig, mint az ma is a szomszédos telkeken észrevehető. A raktárutcai városi házak építésekor mindössze egy 17. sz.-i vallon sisakot találtunk. Feltűnő előszeretettel karolta fel azonban az Árpádkor a környező hegyvidéket, ahol a római gazdag villanegyedre támaszkodhatott s azokba egyszerűen beköltözött. Ugyanezt megtehetette a táborváros déli részein is.

A limes feladása után az Aquincumot megszállva tartó népelemeket hátrahagyott emlékeik nyomán ismerhetjük meg. Nagy Géza volt az első, aki Budapest népvándorlaskori emlékeit összefoglalta s lemondóan jegyezte meg: ¹⁶⁾ »Népvándorlaskori emlékekben oly szegény Budapest környéke, hogy azokból az egész korszakra nem lehet következtetést vonni. Ó-Buda területén egy pár szórványosan lelt ékszer s a Duna balpartján a Lóversenytéren több sír mellékletei: ennyiből áll az egész, ami a népvándorlás korából Budapesten napvilágra került.« Az ő adatait igyekszünk most teljesebbé tenni.

A 4. század késői, már részben *kevert rómaiságának* emlékeit nagyobb számban ismerjük. A kereszténység, mely az antik kultúra folytonosságát volt hivatva fenntartani s átmenteni a középkorba, épp akkor kezdett megerősödni, mikor a közép-dunai limes lassan kicsúszott a római uralom kezéből. Keresztény jellegű emlékek így nem is nagy számban juthattak reánk. ¹⁷⁾ A raktárutcai cella trichora környékén, a Vihar-utcában a 4. század végi és 5. század eleji sírok mellett egy újabb ókeresztény apsisos temetőkápolnát ástam fel. A temetkezés újabb módja, korai sírkövek másodlagos felhasználása sírládául a rómaival keveredő idegen népelem szokására vihető vissza. Ott szerepelnek ilyenek tömegesen, ahol a római elem erősen keveredett a germánnal. ¹⁸⁾ Természetesen közösen lakták a városokat is. Tiszttára *germán ízlésű* tárgyak kerültek elő a papföldi ásatások alkalmával. A mindennapi használatra szolgáló kerámiai leletek mellett említhetem a polgárvárosból előkerült cicada-fibulákat. Kettőnek képét közli Nagy Géza. ¹⁹⁾ Egy szép nagy ezüst példányt újabban szerzett az Aquincumi Múzeum a Csúcshegyről (21.485 helyr. számú telken találták, 2. kép 3. szám).

A 4. század végétől kezdve a hegyvidéki előkelő római villákba a népvándorlaskori barbár elem előszeretettel telepszik le. A Kapucinus-domb egyik római épületében látott napvilágot az Aquincumi Múzeum azon ezüst korsója, mely formájára nézve az apahidai kincs korsójával azonos. ²⁰⁾

A »*hún korszak*« legjellegzetesebb besimított díszű szürke nagy edényeit ²¹⁾ durva, korong nélkül formált köcsögökkel egyetemben a díszes csúcshegyi villában ástam ki. A villát az 5. században is lakták, sőt a praefurniumba és a vele kapcsolatos konyhába egy későbbi kori olvasztó kemencét is beépítettek. Hasonló díszű és korú edények több példánya került elő a Papföldön. Egyet képben is közöl Kuzsinszky, mely a jellegzetes nyugati germán leletekben is előforduló kétfülű kis bögre formáját mutatja ²²⁾ (2. kép 1. szám).

Ezen korszaktól kezdve a római városrészekben a népvándorláskori emlékműanyag hirtelen eltűnik. Biztosan mondhatjuk ezt a Papföldre, a polgár- városra, melynek $\frac{2}{3}$ -ad része rendszeresen fel volt kutatva. Feltételezem állíthatom a táborváros *belső* területére, hol a beépített területek miatt rendszeres ásatásokat folytatni nem lehetett, de kb. tíz év óta a csatornázásoknál és építkezéseknél megfigyelhettem, hogy eddig ott is hiányoztak. Ellenben a városon kívüli sík helyeken jelentkeznek, így északra a békásmegyeri »puszta-templom«-nál is sok, a »hún korszakra« jellegzetes edény került elő (Garády S. ásatása).

Az *avar* uralom több századot (568—800) felölelő korából gazdagabb anyag ismeretes. A régebben előkerült pesti löversenyteri leletek egy kiterjedtebb temetőből származnak s első ismertetőik, Nagy Géza²³⁾ és Hampel József²⁴⁾ őket még egy félreértett emlékcsoport maradványaiként kezelték. Alföldi András érdeme a hún és avar emlékműanyag egymástól való elkülönítése és szorosabb körülhatárolása.²⁵⁾ Ezzel a löversenyteri avar teleppel vannak szoros kapcsolatban a X. ker. kőszegutcai 1933- és 1934-ben előkerült avarsírok. A sírok szegényes leletei (durva edények, vas-fokos, csontszerszám) mellett az antropológiai vizsgálat is biztos eredményre vezetett s az elhunytakat mongol, mongoloid típusúaknak határozta meg²⁶⁾ (2. kép 2. száma alatti fokos).

A pesti avartelep mellett a budai oldalról ismeretes leletek is távolabb esnek a római, beépített városrészekből. Az Aquincumi Múzeum papföldi ásatásai alkalmával, tehát a polgári város területéről egyetlen avar tárgy sem került elő. A farkasvölgyi temetőből megmentett szórványos, nem rendszeres ásatás leletei egy nagyobb temetőre s ezzel együtt egy avar településre utalnak.²⁷⁾ E leletekkel együtt honfoglaláskori magyar sírleleteket is kapott a Nemzeti Múzeum. Tudományos megfigyelés hiányában ma már eldönteni nem lehet, hogy rátemetkezéssel vagy folytatólagos temetkezéssel van-e dolgunk, s nem a honfoglaláskor fennmaradó avartelephez zárkozó új magyarság szoros kapcsolatával állunk-e szemben.

A polgárváros korai, az Aranyhegyi-patak mentén elterült temetőjének területén, közel az esztergomi vasútvonal Óbuda állomásához, kerültek elő elszórva apró avar bronz övdíszítések, jelöl az ott megfordult vagy átvonuló avar csapatoknak. A temető egyik ustrina melletti kútjából egy avarkori agyagedény maradványát ástuk ki, mely bizonyítja, hogy még akkor is használatban volt a polgárvárosból a Vörösvári-völgyön átvezető út melletti temető kútja (2. kép 4—5. számai alatti övdíszek).

A táborváros területéről avar lelet nem ismeretes. A raktárutcai késő-római temető sírkápolnájának (cella trichora) legfelső rétegéből előkerült kerámikus leletek közt akadunk csak kevés nyomra, melyek az edények durva anyaga mellett avarkori díszítéseket tüntetnek fel. De ezen durva edények hullámos vagy fésűsvonalú díszítése oly megbízhatatlan jelenség, hogy egymagukban biztos korhatározásra nem alkalmasak.²⁸⁾

Az avarokkal együttélő, vagy a frank hódítás után újonnan letelepült *szlávok* felismerhető, népi sajátságokat feltűntető emlékműanyagot nem hagytak maguk után. Számolni vidékünkön a honfoglalás korától kell velük, s a díszes, keleti magyar emlékműanyag mellett emlékeik mint kísérő (szolga) réteg jelentkeznek.²⁹⁾ Ilyen késői nyomokat Budapesttől északra a megyeri

rév közelében találtak. Benárd Ágoston ny. m. kir. miniszternek a »puszta-templom«-hoz épített villája mellett Garády Sándor ny. miniszteri tanácsos több ízben ásatott. 1932-ben őskori neolit és kora-bronzkori telep felett római dolgokat, húnkori edényeket, a legfelső rétegben pedig vályogfalú lakóhelyek nyomait találta. A folytatódó település a 16. századig volt kimutatható. A templom mellett felásott falak körül előkerült kerámia ezt világosan mutatta. Ezeknek a vályogból emelt, vagy vesszőfonásos lakásoknak nyomai a Dunaparton végig követhetők a Csillaghegyig. A kora tavaszi friss szántásban sárga, égett agyagtapaszos falnyomok mutatják a település helyét. A »puszta-templom« melletti Árpád-kori vagy még honfoglaláskori település szorosan kapcsolódik a római nyomokhoz. A templom mellett kis patak ömlik a Dunába.³⁰⁾ A patak északi oldalán elterülő dombon egy római őrtorony állott. Ennek köveit használták fel a patak déli oldalán állott templom építéséhez. Ragaszkodtak a korábbi római településhez, de átjöttek a déli oldalra, mert így az összeköttetést, közlekedést megkönnyítették a megyeri rév körül keletkezett teleppel.

Tovább északra, a régi Barokaldi-csárda helyén, mely ma dr. Ember Sándor ügyvéd tulajdona, a főváros és a Nemzeti Múzeum közös ásatásai alkalmával 1932-ben hasonlóképp neolit-telep felett kerültek elő »szláv« lakásnyomok durva, hullámvonalas kerámia és más leletek (őrlőkövek stb.) társaságában.

Dél felé a nyomok a Római-fürdőnél eltűntek, de nyugat felé, a Csillaghegyen ismét jelentkeztek, ahol az Újlaki-téglagyár területén, az Árpád-strandfürdő felett a hegy tetején agyagtermelés alkalmával bukkantak több sírra. A sírok mellékletei rossz ezüst halántékgyűrűkből állottak. Bartucz Lajos antropológiai vizsgálata a koponyák honfoglaláskori szláv jellegét állapította meg. Itt kell utalnunk Anonymus 46. fejezetére, melyben arról beszél, hogy a honfoglalók átkelven a megyeri révnél a Dunán, táborot ütöttek a parton a felhévizekig, s másnap mentek Attila király városába és nagyon csodálkoztak a középületeken, vagyis Aquincum két városának maradványain.

A beépített római városok területén csak a táborváros délnyugati határszélén, a Szőlő-utca 24. számú ház mellett fordult elő eddig három sír, melyekben halántékgyűrűket, bronz és fekete üveg karpereceket találtunk. Ezek a sírok egy római kisebb ház szobájában voltak elhelyezve.

Óbudán és környékén az újabb ásatások alkalmával nem találtunk honfoglalás- és Árpád-kori sírokat. A Duna jobb oldalán eddig csak a farkasréti-temető területéről³¹⁾ és a Lipótmező »Kurucok« nevű vidékéről³²⁾ ismeretesek nem rendszeres ásatásokból származó sírleletek.

Az óbudai Árpád-kori település fentebb vázolt irányát az épületmaradványok mellett a kerámikus leletek jelentkezése alapján is megállapíthatom. A Majláth-, Miklós-, kórházutcai csatornázások területén, mely vidék a tábor északi részére esik, Árpád-kori (10—13. sz.) kerámia nem is fordult elő. Délre a Szőlőkert-, Föld-, Szőlő-utcákban azonban jelentkeztek azok a vékonyfalú, fehérre égetett edénytöredékek, részben sarkantyús (körkörös) bélyegzővel díszítve, melyek fenekükön kereszt-bélyeget is szoktak viselni.³³⁾

A Duna balpartján a Rákos-patak torkolatánál feltárt hídfőerősség, ³⁴⁾ mely a jobbparti castrummal átellenben feküdt, eddig úgy szerepelt mint az egyetlen balparti római erőd. Contraaquincumnak nevezték el egy irodalmi adat alapján. Ezt a hídfőnek is nevezhető kis erődöt, mivel híd kötötte össze a Fürdő-szigeten át a mai Hajógyári-szigetre is kiterjedő castrummal, I. Valentinianus korában kijavították vagy átépítették. A leletanyag amellet szőlő, hogy már korábban meg volt szőlve. Római volt az első, aki feltételezte, hogy Pesten a belváros területén a Váci-kapu felé eső négyszögű hársziget helye is tökéletesen megfelelne egy római ellenvárnak. ³⁵⁾ Következtette ezt abból, hogy a jobbparton a Gellérthegy alját erősség nélkül nem hagyhatták, ennek pedig egy ellenvárának is kellett lennie. Salamon szerint Pesten a római korban aligha létezett erődítmény vagy telep. ³⁶⁾

1932-ben az eskütéri régi piarista rendház lebontása alkalmával a főváros által elrendelt ásatások hoztak első alkalommal biztos adatokat napfényre. Erzsébet királyné szobrával egy vonalban keletnyugati irányban egy hosszabb fal került elő, melynek szélessége 3·40 m (!) volt. Feltártunk egy kiugró, meghosszabbított félkörben végződő tornyot is, melynek hasonló vastag falai mellett 3 m széles és 4·40 m hosszú belvilága volt, s külső részén hármass kölépcsősor foglalt helyet. Ezt a tornyot egészen kiszabadíthattuk. Tőle keletre 50·80 m-re, éppen az új piarista rendháznak a térre néző homlokzata alatt a másik torony lépcsős külső körjáratára akadunk. A falazás öntött, forró meszes technikája, a korábbi időkbeli származó római sír- és oltárkövek felhasználása is mutatták a római eredetet, de ott volt még a sok kiséő, apró lelet is. A tábor belsejének alsó rétegében mindenütt római kultúrréteg jelentkezett: bélyeges téglák, érmek, faragott köemlékek, edénytöredékek, ékszerek stb. A most feltárt részlet csak töredéke volt egy nagyobb kiterjedésű castellum északi oldalának.

A várnak egy hasonló méretű és alakú tornyát már korábban megtalálták, mikor az eskütéri híd pesti pillérének alapjait ásták 1898-ban. Ebből 27 darab beépített római sírkő és faragott díszes köemlék került az Aquincumi Múzeumba, s első ismertetőjük a középkori vár egyik bástyájából származtatta azokat. ³⁷⁾ Az utólagos vizsgálatnál azonban megállapítottam, hogy a kiemelt köemlékekhez tapadó habarcs az újonnan feltárt torony meszes, téglaporrall kevert római habarcsával azonos. Ez a torony a vár nyugati falának első tornya volt. Ugyanekkor került elő a Dunából a híres »eskütéri sisak« is. ³⁸⁾ Ha ehhez hozzávesszük még Jankovich Miklós régi adatait, ³⁹⁾ akkor a castellum alakját és nagyságát hozzávetőleges pontossággal megállapíthatjuk. Északi és déli oldalán két-két kiugró, meghosszabbított félkör alakú tornya volt, sarkain pedig kerek vagy nyolcszögű tornyokkal volt ellátva. Hossza 180—190 m lehetett. Keleti és nyugati oldala, ha csak egy bástyát tételezünk fel középen, 150—160 m, ha kettőt, akkor 180—190 m hosszú és így teljes négyszög. Ez a nagyság elűt az ismeretes dunabalparti ellenerődök nagyságától (pl. a Rákos-patak menti, dunakeszi, nógrádverőcsei), kivéve a még Marcus Aurelius alatt épült Ószőnyel (*Brigetio*) szemben fekvő leányvári erődöt (*Celamantia*). Nagyságra megközelíti a szentendrei (*Ulcisia castra*) tábornak, s nem marad el a dunapentelei (*Intercisa*) mögött sem, ⁴⁰⁾ melyekben

pedig egy-egy 1000 létszámú cohors tartózkodott (*cohors miliaria nova Surorum sagittariorum* és a *cohors miliaria Hemesenorum*).

Az új ásatások alkalmával a tábor belsejében szabadon dolgozni nem igen lehetett, mindössze négy kutatóárkot húzhattunk. Az új piarista rendház építéskor már egy hypocaustumra akadtak, melyet Friedreich Endre írt le, s a szakértők megkérdezése után a török korba helyezett.⁴¹⁾ Most ráakadtunk a hypocaustum törmelékeire, sok bélyeges téglára és az érintetlen római kultúrrétegre és nyilvánvaló lett, hogy a romok a tábori fürdő maradványaihoz tartoztak.

A vár építési idejét a tornyok formájából, az építés technikájából és a kísérő leletekből állapítottuk meg. A falakba beépített feliratos és faragott kőemlékek szolgáltak terminus post quem-ül. Ezek az 1. század végétől a 3. század első feléig mennek. A talált téglabélyegek közt legkorábbi volt a *coh(ors) VII Br(eucorum) An(toniniana)* bélyege. A *legio II adiutrix* változatos bélyegei a 3. század végéről valók, s ebbe a sorba tartozik a *Cohortis* bélyeg is. Előkerült egy eddig ritka bélyeg: CAIOT. Egy-egy példányban ismeretes volt már Dunapenteléről, Óbudáról és a Szentendre melletti Hunka-dombról. Itt a bélyegestéglák $\frac{3}{4}$ -része ezt a felírást viseli. Feloldását kísérletképen a következőkép adnám: *C(ontra) A(cinco) (prima) o(fficina) t(egularum)*.⁴²⁾ Ezen pozitív bizonyítékok mellett negatív bizonyíték, hogy hiányzanak mindazok a bélyegek, melyek a limes mentén I. Valentinianus (364—375) lázas erődépítési munkálataiból ismeretesek. A Terentius, Frigeridus duxok és a tribunusok neveivel ellátott téglákra gondolok. Így az erőd építése fiatalabb mint Valentinianus kora, de későbbi mint a 3. század közepe. Segítségünkre jön egy irodalmi adat is. Idatius *Fasti*-jában a 294. évhez megjegyzi: *his cos. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*. Így csak Diocletianus (284—305) alatt épülhetett erődünk,⁴³⁾ és ezt megerősíti, hogy mind a dunapentelei,⁴⁴⁾ mind a szentendrei táborok Diocletianus-kori átépítésénél, midőn a befelé ugró korábbi négyszögű tornyokat kiugró félkörű tornyokká építik át, ugyanolyan formájú meghosszabbított félköröket alkalmaznak. — Az ásatásaink alkalmával talált érmek is figyelembe veendők. Ezeknek felét az Árpád-kori sírok alatt vagy a sírok behányt földjében találtuk, a többi szórványosan. Hadrianus és Alexander Severus nagyon kopott közép-bronzai mellett Diocletianus 2, Nagy Constantinus 3, Julianus 1, I. Valentinianus 1, Valens 3 éremmel szerepel, míg meghatározhatatlan volt 5 darab 4. századi érem.

Az eskütéri balparti erődre méltán illik a castellum elnevezés. A Rákospatak torkolatánál állott hídfő csak burgus nevet érdemel meg. Idatius is castrumokról beszél, a rákospataki kis őrtorony építése különben sem lehetett oly esemény, hogy azt hivatalosan is elkönyveljék. Az eddigi megállapítások így e tekintetben is helyesbítésre szorulnak.

Castellumunk nevét nem ismerjük. Az irodalmi adatok csak annyit említenek, hogy Aquincummal szemben feküdt (*contra Acinco, trans Acinco*). Ez a megjelölés az egész balparti pesti oldalt jelenti, melyen tehát nem is egy erőd állott. Neve mindenestre volt, mely más lehetett, mint a jobbparti Aquincumé. Így ismerünk Pannonia secundából egy *Castellum Onagri-num* nevű várat Bononiával szemben, a barbár területen.⁴⁵⁾ Különben a

kis burgusoknak is adtak neveket. Egy esztergomi kő, melynek feliratát Bonfinius mentette meg számunkra, egy 48 nap alatt épített *Commercium* nevű őrtoronyról szól (*burgum, cui nomen est Commercium*).⁴⁶⁾ A *Notitia dignitatum* adatai is bizonyítják, hogy a pesti oldalon castellum is állott, nemcsak burgus. Megszálló csapatai az *auxilia vigilum contra Acinco in barbarico* és a *praefectus legionis trans Acinco*.⁴⁷⁾ Ez utóbbi mint a *Notitia* más helyeiről is tudjuk, csak nagyobb erődök, castellumok élén szerepelt.

A tábor nagysága és erőssége mutatja, mily fontosnak tartották a római korban is ezt az állandóan révnek használt helyet. A most feltárt balparti erőd arra utal, hogy a jobbparton a Döbrentei-tér környékén is kellett egy másiknak állania, mely valószínűleg kisebb volt és már korábban megépítették, mint baloldali társát. A jobbpart ezen pontjának jelentőségét mutatja, hogy a Gellérthegyén római kori bennszülött sírokat találtak sírkövekkel. De fontosabb az az oltárkő, melyet a 3. század második felében a *civitas Eraviscorum* üdvéért állítottak (CIL, III. 10.418).

A pesti tábor belsejében húzott kutatóárkokban a római rétegre Árpád-kori sírok következtek. Hiányzott minden, ami népvándorláskori megszállására utalt volna.

A pesti castellum mindenesetre árokkal volt körülvéve.⁴⁸⁾ A rómaiak azonban ezen is túlmentek, mit az éremleletek is bizonyítanak (pl. a Lónyay- és Csillag-utcák sarkán előkerült nagy lelet).⁴⁹⁾ Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a pesti oldalon csak a rákospataki burgus és az eskütéri castellum volt az egyedüli, a balpartot biztosító erősség. A két hely egymástól való távolsága közel 6 km, s így ezen a szakaszon közbül még egy kisebb erődnek kellett állania, mely a Margitsziget alatt a Duna-partra leereszkedő Várhegy aljában a révátkelést volt hivatva biztosítani, s a barbárok betörését megakadályozni.⁵⁰⁾ Jankovich egy római erőd maradványaira magyarázta a Lloyd-palota környékén talált romokat,⁵¹⁾ melyek felett Szent János kápolnája állott. Ezt azonban már egyidejűleg elvetették és annak a meg nem épült torony romjainak tartották, melyet Zsigmond tervezett, hogy onnan a Dunát lánccal elzárhassa.⁵²⁾ Ez a hely különben is közel volna az Eskü-térhez. A Margit-hídtól nem messze délre, s révátkelésre alkalmas helyen álló balparti harmadik erőd közellétével hozhatjuk kapcsolatba az Országház építése alkalmával talált római emlékeket, többek közt egy szép márvány szoborfejet és egy bronz maszkot.⁵³⁾ Pontos helyét még kijelölni nem tudjuk, de ehhez kapcsolódhatott Új-Bécs, melynek déli határa a Pestet körülvevő külső nagy árokig terjedt. Ettől északra feküdt Jenő-falu a Rákospatak menti római erőd mellett,⁵⁴⁾ melynek híres és élénk révközlekedése volt az okmányok szerint. Így a balparti pesti oldalon keletkezett magyar telepeknek a római fennálló maradványokhoz való topográfiai szoros ragaszkodását világosan felismerhetjük.

Az eskütéri castellum falai épen maradtak meg a honfoglalás koráig, akárcsak a fentebb említett csillaghegyi és budakalászi burgusok, melyeknek köveit csak a középkor folyamán hordták széjjel. Magára az aquincumi castrumra nem hivatkozhatunk, mert az a középkor folyamán beépülve gyorsabban tönkrement. Ma is csak a helyét és részben kiszedett falainak irányát ismerjük.

A teljesen feltárt és jelenleg a föld alatt hozzáférhetően átboltozott torony igazolja állításunkat. A vár belsejéből egy ajtó vezetett a torony belsejébe. A torony nyugati oldalán pedig egy kitörő-kapu foglalt helyet, melyen a védők az árkon át az ellenségre ronthattak. Ez a kapu a római korban 140–150 cm széles. Később szűkebbre falazták, 56 cm-re. Moeller István műegyetemi tanár állapította meg, hogy ez az elfalazás az Árpádok korában történt. A két belső sarokkő profilrozása az időpontot a 12. század végére helyezi. Az elfalazás habarcsa élesen különbözik a római forró meszes habarcsától. A sarokkövek anyaga szentendrei trachit-andezit, melyet a rómaiak építészeti célokra nem használtak, egyedül tűzállósága miatt a hypocaustumokban a padozatot tartó oszlopok gyanánt találkoztunk vele. (Az 1. sz. képen mutatjuk be a torony kitörő kapuját, fehér vonal jelzi az Árpád-kori elfalazást.)

A pesti várról legelőször Anonymus emlékezik meg (57. fej.). Taksony vezér izmaelitáknak engedi át a pesti várat (*castrum, quod dicitur Pest*), s vezérek Billa és Boku a magukkal hozott nép kétharmadát a vár szolgálatára rendelték. Az izmaeliták mohamedán vallású volgai bolgár települők voltak, kik nem sokkal a honfoglalás után jöttek Magyarországra.⁵⁵⁾ Anonymus hitelét e tekintetben a nyelvészeti⁵⁶⁾ és történeti adatok kétségtelenné teszik; Pestnek századok mulva 1217-ben is jelentékeny bolgár lakossága van.⁵⁷⁾ Ezen kereskedelem és pénzüzletekkel foglalkozó népességet Salamon nagyon lebecsüli, békében házaló, vásárhelyeken kalmárkodó és a magyar tábornok kisebb háborúikba elkísérő nomád elemnek, a városias civilizáció ellenségének állítja be.⁵⁸⁾ Az utóbbi évtizedek bolgár régészeti kutatásai más színben mutatják azonban kultúrájukat. Legfontosabb, hogy a volgai bolgároknak is volt építő kultúrájuk, nagyszerű kőfaragók, az oroszoknak szállítanak épületköveket.⁵⁹⁾ Az északeleti mai Bulgáriában az újabban feltárt paloták, erődök csodálatos módon mutatják, hogy a Krum kán által hatalmassá tett Bulgáriát Omurtag mint ajándékozta meg a kultúra gyümölcseivel. A fővárosnak, Pliskának várában a tornyok szerkezete azonos a piaristatolki castellumával, de a kitörő kapu szélessége az Árpádkorban szűkített új falazással egyező méretű.⁶⁰⁾ A bolgár jövevények előtt, akik a fenti példák nyomán magukkal építő kultúrát is hozhattak, s ismervén a kereskedelem foglalkozók számára egy hirtelen támadást feltartani tudó erősebb kővár előnyeit, hol biztos kereskedelmi áruraktárakat tarthattak, s egyúttal a legalkalmasabb révátkelő volt, a pesti még épségben fennálló római castellum területe legalkalmasabb helynek kínálkozott a letelepedés számára. Nem lehet kételkedni Anonymus szavaiban, azt hisszük, akkor sem, mikor a vár védelmére a telepések kétharmad részét hagyja meg, ami az ő korában a város bolgár lakosságának túlsúlyára vonatkozik. Ez nemcsak a fegyveres védekezést, hanem a várhoz, most már megerősített városukhoz való szoros ragaszkodást is jelzi. Pest mint fontos kereskedelmi központ s összekötőhely állandó üzletkötések színtere, de mint a Dunántúl felé a legalkalmasabb révátkelő a mozgó kereskedelem elősegítője, felvirágoztatója lesz. A bolgárok mellett Pest rövidesen új lakosokat is kap, szószerint azonban nem szabad venni Rogeriust, mikor Pestet nagy és dúsgazdag német városnak nevezi (*magna et ditissima theutonica villa, quae Pesth*

dicatur) és elhallgatja az akkor már bizonyára népes magyar elemet.

Az a tatárpusztítás előtti Árpád-kori alapítású vár, melyet Jankovich vélt felfedezni, s több kevesebb módosítással Rómer és Salamon is feltételeztek és képzeleti helyét kijelölték, egyáltalában nem létezett. A római castellum falai és tornyai — kevés átépítéssel most már mint a pesti magyar vár — megérték a tatárok ostromát. Gyászos eleste nagy kihatással volt a város további fejlődésére, s ez indította Béla királyt is arra, hogy az átellenes jobboldalon a budai hegyen, *in monte Pestiensis* vesse meg egy biztosabb vár alapját. De ez nem jelentette a pesti vár feladását, eredeti formájában megújítva tovább is a balparti város magja maradt. A váron kívül már a tatárjárás előtt keletkezett védelemnélküli telep határát a Pestet körül folyó vizesárok képezte (*magnum fossatum, quod circuit villam Pestensem*).

Az antik, római tradíciókhoz való ragaszkodás jelentkezik a belvárosi plébániatemplom románkori, vagy még azt is megelőző fa- vagy vályogfalazású elődjében, mely éppen a római castellum közepére esik, ahol a katonai parancsnok épülete, a praetorium állott a melléje épített szentéllyel a hadijelvények őrzése számára. Ez utóbbi alakult át a késő-római korban igen sok helyen a tábor keresztény bazilikájává (többek közt idézhetem Drobetaet). De ha ez nem is történt meg, számos esetet ismerünk, hogy a korai középkor éppen oda építette keresztény templomait, ahol korábban a pogány szentélyek állottak.

Az ásatások alkalmával a tábor északi falának kiszabadításán kívül csak kutató árkokat húzhattunk. A római rétegre Árpád-kori soros temetkezés következett. A sírok kísérő lelete, egy-egy bronz nyitott gyűrűtől eltekintve, csak bronz vagy rossz ezüst halántékgyűrűkből állott. Érem csak egy sírban fordult elő II. Géza vagy II. Endre korából (C. N. H. I. 169). Ezek a sírok azonban már elég messze estek a mai templomtól, kb. 40 m-re. Így nem is a legkorábbi temetkezés idejéből valók, s nem is az előkelőbbek sírjai lehettek, mert ezeket közvetlen a templom mellett temették el. Az ásatás az előtte álló akadály miatt nem is tisztázhatta az első temetkezések korát, s vele együtt annak a korai templomnak építését, mely mellé legelőször temetkeztek. A római castellum falának kiásásakor közvetlen a fal mellett is találtunk sírokat. De, hogy az egész terület vagy legalább is a római vár északi fele nem maradt meg mindig temetőnek, azt mutatták az építészeti maradványok. A belvárosi templom közepével egy irányban Árpád-kori, agyaggal épített kőfalak mutatkoztak. Érdekesebb volt egy későbbkori erős falazás, melynek alapásásakor az Árpád-kori csontvázakat kettémetszették. Ezekhez az épületekhez tartozott, illetve egyik helyiségében állott az a kandalló, melynek szürke anyagú csempéi, zománcos díszei egyaráson összetörve heverték. Az összeragasztott csempék közül több darab a brandenburgi címerrel ékes: pólyák váltakoznak sasokkal. Mások a gótika áttört díszítő elemeit őrizték meg. Zsigmond király címerével díszített csempékből rakott kandalló állhatott-e más helyen mint egy királyi palotában vagy legalább is az ő tulajdonát képező épületben? És ez is ott állott a római vár közepén, a templom tözszomszédságában. Az ásatás rétegvonalaiból ki-

tűnt, hogy ez a római eredetű vár, ha kijavítva is, megmaradt a közben kiépített és várfallal körülvett nagy pesti város középpontjában mint a város magja, belső vára, de egyúttal mint az antik *tradíciók* őrizője is.

*

Pest területéről honfoglaláskori sír eddig nem volt ismeretes. A f. évi június havában a Mexikói-út 41/c számú telken alapásás közben dúltak fel egy nagyjelentőségű leletet. Bár a sírlelet nem teljes, egyes részei elkallódhattak, utánjárással és a telep újabb felásásával sikerült a lelet-körülményeket tisztázni. A sír homokos talajban, másfélméter mélységben került elő. A csontváz lábainál lókoponya, oldalán egy ép kard, s két különböző bronzcsatt fordult elő, valamint a ló vas-zablájának maradványa (3. sz. kép).

Dr. Bartucz Lajos antropológiai vizsgálatának eredményét a hozzáküldött töredékes koponyáról a következőkben közölte: »A vizsgálatra beküldött honfoglaláskori koponya, sajnos, annyira hiányos, hogy azon sem mérések, sem behatóbb morfológiai vizsgálatok nem végezhetők s így típus-megállapításra nem alkalmas. Annyi bizonyos, hogy erőteljes izomzatú férfi koponyájával van dolgunk. Életkora, amennyiben a hiányos csontokból következtetni lehet, még nem volt túl a 40 éven, viszont a húsz évet már valószínűleg betöltötte. Sajnos, egyetlen foga sincs, s a fogmedrek sem vizsgálhatók. Az orrgyök szélessége, a *Proc. frontalis maxillae* lapos fekvése, a *Fossa canina* alkata, a járomcsont (*os zygomaticum*) magas és széles volta, rézsutos helyzete, az alsó szemgödri szél előreállása s a nagyon töredékes *ramus dexter mandibulae* aránylagos szélessége, mind oly jelek, amelyek a mongol rasszkörre utalnak. Ezzel szemben a homlok alkata, s amennyire a töredékből megítélni lehet, az agykoponya alakja, arra utalnak, hogy a mongol rasszkörnek valamelyik típusa itt nem tisztán, hanem európai rasszkeveredés alakjában mutatkozik. Némely hasonlatosságot tüntet fel e koponya egyfelől az ó-kécskei honfoglaláskori koponyával, másfelől az avar kori mongoloid koponyatípusokkal. Közlebbi meghatározás a nagyon hiányos és sérült koponyán nem eszközölhető.« (1934. jún. 1.)

A sírban talált lókoponya a halotti tor maradványa s ez jellegzetes a steppei harcos-nomád temetési ritusra, mely szokást még mint belső-ázsiai örökséget Oroszországból hoztak magukkal a honfoglalók. A lókoponyát felkantározva tették a sírba, de csak kevés vasrész maradt belőle. Hogy egykor díszesebb lehetett, azt a koponya szájánál látható, ma már eltűnt bronzalkatrészből származó zöldes patina is mutatta.

A sír legértékesebb lelete egy kétélű nehéz kard, mely első tekintetre a hazai leletekben gyakori normann kardokkal egyezőnek látszik. Hossza 92·1 cm, a penge hossza 78·7 cm. A markolat méretei: a markolatgomb hossza 6·7 cm, a keresztvas hossza 11 cm, a markolat hossza a gomb és a keresztvas között 9·5 cm. A penge szélessége fent 5 cm, a hegyénél 2·6 cm. Megmaradt a hüvely kevés faalkatrésze, mely nyárfának állapított meg. Két bronz pánt szolgált a hüvely fölfüggesztésére. Fettich Nándor, aki legutóbb foglalkozott a honfoglaláskori normann kardokkal, ismert számukat 16-ra teszi.⁶¹⁾ Megállapítja, hogy Magyarország területén

a honfoglalást megelőző időktől kezdve a 10. és 11. századon át általánosan divatosak. A leghíresebb honfoglaláskori sírleletnek, a bene-pusztainak normann kardja a kievi sírleletben talált normann kard⁶²⁾ tanúsága szerint a levediai tartózkodás idejéből származik. A normann-szláv állammal való kereskedelmi összeköttetés a magyarság anyagi kultúrájára, elsősorban fémművességére volt nagy hatással. E jellegzetes normann kardnak nagymérvű fellépése mutatja, hogy a levediai korszakban a kievi állammal való érintkezés a mélyebb kultúrhatások befogadása mellett a magyarság katonai szervezetébe újabb, nem steppei elemek felvételét eredményezte. Az eddig ismert normann kardok pengéje egyenes vonalban keskenyedik a hegyig. Fettich állapította meg, hogy az új budapesti kard pengéje ettől eltér. Ha nem is erős, de felismerhető görbülete van, ami a honfoglaló magyarság könnyű lovassági görbe kardjára, a szablyára emlékeztet. Ez utóbbinak alsó harmada kétélűvé szélesedik, hogy szúrásra is alkalmas legyen. A normann kard ezzel szemben kétélű és egyenes. Új kardunk így a szablyából, az ősi steppei lovasnomád fegyverből az átmenetet képviseli a normann kardhoz. Ennek készítése pedig csak ott és akkor történhetett, mikor a magyarság szoros kapcsolatba került a normann-szláv állammal, tehát a levediai tartózkodás idején (889 előtt). A normannság a saját típusú kardján a fogyasztó magyarság számára változtatást, annak nemzeti fegyverével való összeegyeztetést tett.

A kardot tartó övszíj csattja, miként a kardhüvely pántjai, bronzból készült. Előlapján, mely kissé kiszélesedik, olyan vésett díszítések láthatók, melyek stilisztikailag a honfoglaló magyarság tarsolylemezeinek⁶³⁾ díszével és a kievi lelet kardjának markolatdíszítésével egyezők. Így készítősi helye a magyarság levediai tartózkodásával függ össze.

A koponya mongoloid jellege, a temetés steppei nomádlovas ritusa, s a levediai tartózkodásra visszamenő normann-szláv stílusú mellékletek a sír korát a vezérek korába, minden bizonnyal a honfoglalás elejére helyezik. A fiatal vitéz kardfelszerelését még Levediaból hozhatta magával s a Pest környékén talált első u. n. honfoglalási lelet. A sír környékét nagy területen felásattam, de a homokos talajban semmit sem találtunk. Így itt is egyes temetkezéssel állunk szemben, ami igen gyakori az előkelő magyarságnál. Egyes temetkezés volt pl. az első honfoglaláskori benei lelet is, melyet 1834-ben találtak. Ezzel a lelettel sok tekintetben összefüggő első budapesti leletünk véletlenül éppen 100 évvel rá látott napvilágot.

A mexikói-úti sír kardját a hazai archaeologia a »II. budapesti viking kard«-nak fogja elkönyvelni. Az első kardot már régebben találták, az Erzsébet-híd építése alkalmával a budai oldalon hozta fel egy kotrógép a Dunából.⁶⁴⁾ Formai és technikai tekintetben eltérést mutat a mexikói-úti kardtól, s egy másik viking kultúrközpont emlékeihez kapcsolódik. A kard gombján és keresztvasán háromféle anyagból álló tausiroszás fordul elő: ezüst, vörösréz és talán arany. Származási helyére legutóbb Paulsen mutatott rá.⁶⁵⁾ Legközelebbi analógiája, mind alakra mind díszítésre, Lippehne mellett (Neumark) került napvilágra, a hazai leletek közt pedig a váci kard a legközelebbi rokona. A díszítés szalagornamentikája eredetileg irországi. Nagy szerepet játszik a dániai, főleg azonban a gotlandi fegyverek niello-díszítményeiben, s Paulsen a magyarországi viking

kardokat joggal hozza ezekkel kapcsolatba. Az utat is megjelöli, melyen hazánkba kerültek. A gotlandi befolyás alatt álló Keletporoszország, mint egyik gyártási központ a történeti források szerint lengyel provincia volt, melyet Boleszláv halála után Szent István vett birtokába. A 11. század első évtizedeiből származnak a magyarországi viking emlékek és Keletporoszországból kerültek hozzánk, így a budapesti első kard is és bizonyítják, hogy Magyarország ez időben messzemenő kapcsolatokat tartott fenn.⁶⁶⁾ (2. sz. kép, 6. szám.)

A legszebb budapesti viking emlék azonban az a lándzsa, melyet a Dunának budai oldalán egy kotrógép hozott fel a Dunából, s ma a Nemzeti Múzeumban őrzik. Először Paulsen ismertette a magyarországi viking leletekkel kapcsolatban.⁶⁷⁾ A lándzsa hossza 60 cm, melyből a lándzsa-alapra kb. 40 cm esik, s mindkét oldala damaszcirozást mutat. A köpűje hatszögletes, s az érdessé tett alapját aranyréteggel borították. Mind a hat oldal díszítéses, a két keskeny oldalon növényi, a szélesebb oldalakon geometrikus minták szerepelnek. Készítése helyét a legnagyobb valószínűség szerint Gotlandot kell kijelölni. A sok skandináv lelettel összehasonlítva, melyeket Paulsen felsorakoztat, megállapítható, hogy készítési ideje a 11. század első fele. A lándzsa nem volt használati fegyver, sőt talán még díszfegyver sem, hanem inkább insignium, hatalmi jelvény. (2. sz. kép, 7. szám.)

Ez utóbbi leletek alapján joggal tételezzük fel, hogy a régészeti kutatások fővárosunk területéről még sok értékes emléket hozhatnak napvilágra, melyek a népvándorlás korától a királyság első századáig tartó korszak gyér számú emlékeit gyarapítva kiegészítik a történeti adatok hézagait.

Dr. Nagy Lajos.

¹⁾ Szalay Ákos, A dunabogdányi római castellum-ról (Archaeologia Hungarica X.) 1933. Építészeti szemszögből, nagy elfogultsággal megírt dolgozatának eredményeit csak vigyázva szabad használni. Kíváncsú volna, hogy Paulovics Istvánnak az ásások vezetőjének régészeti és történeti megállapításai hamarosan megjelenjenek és tisztázzák Szalay tévedéseit. — A szentendrei római tábor és telepről írt monografiám rövidesen napvilágot lát »Römische Forschungen in Szentendre« cím alatt a frankfurti Römisch-Germ. Kommission kiadásában. — Nagyjelentőségű Paulovics István jelen évi ásása, mely a dunabalparti nógrádverőcei hídőrállás feltárását eredményezte.

²⁾ V. ö. Alföldi éremrepertoriumát, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. (1924) S. 21—67.

³⁾ A budakalászi és csillaghegyi burgusokat 1932—1934-ben ásattam fel. Még nincsenek publikálva.

⁴⁾ Frigeridus életére ld: O. Fiebiger u. L. Schmidt, Inschriftensammlungen zur Geschichte der Ostgermanen. Denkschrift der Kais. Akad. der. Wiss. Band 60, Abt. 3, S. 145.; Alföldi, id. h. I. S. 82—83.

⁵⁾ Alföldi, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Archaeologia Hungarica IX.) 1932, 42. sk. l. 20. kép, XXIX—XXXI. táblák.

⁶⁾ Hampel, Altertümer des früheren Mittelalters II, S. 343 ff.; III. Taf. 263.

⁷⁾ Még most is sok tekintetben helytálló Salamon Ferenc megállapítása. Buda-Pest története II. 27. sk. l. U. az, A rómaiság elenyészte Pannoniában s különösen Aquincum vidékén. Századok, 1881, 643. sk. old. Az általános történeti események megítélésére elég Alföldi művére utalnunk. Der Untergang... I—II. (1924—1926.)

⁸⁾ Mon. Germ. Auct. ant. VIII., 190. — Aquincum nevét olvashatjuk két földrajzi tankönyvben is, melyek a 7. és 8. századokra nézve bizonyítanak Aquincum fennállását. V. ö. Fröhlich, Aquincum történetéhez. Egyet. Phil. Közöny 6. (1882), 141—144. old.

⁹⁾ Alföldi, id. m. II. S. 30 ff.

¹⁰⁾ Szönyi, Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. (1923—26), 172—195. old.; Nagy, Iricordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria. Relazioni al III. Congresso internazionale di arch. cristiana 1934, p. 296; Alföldi Eurasia Septentrionalis Antiqua IX. (1934), S. 301—302.

¹¹⁾ Nagy Géza, Budapest a népvándorlás korában. Budapest Régiségei V. (1897), 56. sk. old.

¹²⁾ Kuzsinszkyknak a Bud. Régiségeiben megjelent dolgozatain kívül összefüggő képet adnak a következők is: Aquincum. Kül. lenyomat a »Budapest Műemlékei«-ből 1925; Aquincum helyrajza. Tanulmányok Budapest múltjából. II., 32—39. old.; Aquincum. Az ásások és múzeum ismertetése. 7. kiadás. 1933.

¹³⁾ Pleidell Ambrussal nem tudok egy véleményen lenni, mikor a rómaiak jelenlétét Pannoniában és Aquincum környékén feltételezi a honfoglalás korában. E tekintetben Hóman és Pais véleményeihez csatlakozom. V. ö. Századok 68 (1934), 189. sk. old.

¹⁴⁾ A vízvezeték ezen magassága természetesen csak a Szőlőkert-utcai szakaszra illik, mert az esésnek megfelelően (8 ezrelék) a forrás felé emelkednie kellett. A vizet itt is úgy duzzasztották fel, mint akár a Római-fürdőnél a Külső-Szentendrei-út mentén haladó aquaeductus számára. Ez utóbbi azonban nem ivóvizet szolgáltatott, hanem termális vizet vezetett a fürdőkbe és a királyhegyi amphitheatrumba.

¹⁵⁾ Helyesen ítéli meg Pleidell, A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68 (1934), 191. sk. old.

¹⁶⁾ Nagy Géza, Bud. Rég. V. (1897), 63. old.

¹⁷⁾ Nagy Lajos, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. (Az Aquincumi Múzeum kiadványai I. 1931.) — A késő-római óbudai emlékeket részben hozza Hampel is. Ezeket így mellőzhetem.

¹⁸⁾ Nagy L., Keresztény-római emlékek Magyarország területéről. Arch. Ért. 45. (1931), 29. old.; Kuzsinszky, Aquincum. Vezető. 7. kiadás. 1933, 9. old.

¹⁹⁾ Nagy Géza, Bud. Rég. V. (1897) 65. old., IV. kép.

²⁰⁾ Wekerle, Arch. Ért. V. (1885) 20—24., 90—100. old.; Hampel, A régibb középkor emlékei a Magyarhonban I. (1894), 41. old., XXXVII. tábla.

²¹⁾ Erre a kerámiára v. ö. *Alföldi*, Leletek a hún korszakból... 42. sk. old. teljes irodalommal.

²²⁾ *Kuzsinszky*, Bud. Rég. XI. (1932), 348—349. old., 357. kép.

²³⁾ *Nagy Géza*, Arch. Ért. 16. (1896) 125—129. old.; Bud. Rég. V. (1897), 53. sk. old. VI. sk. képek.

²⁴⁾ *Hampel*, A régibb középkor emlékei... II., 431. sk. old., CCLXXXIX—CCXC. táblák.

²⁵⁾ *Alföldi*, Der Untergang... II. köt.; Leletek a húnkorszakból és ethnikai szétválasztásuk. 1932.; Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. Eurasia Septentrionalis Antiqua IX. (1934), S. 285—307.

²⁶⁾ Dr. Bartucz Lajos egyet. m. tanárnak a budapesti Tudományegyetem antropológiai intézetében végzett megállapításait helyénvalónak találom közölni. »A Kőszegi-út 39. és szomszédos telkekről a múlt év ősze óta 4 csontváz került hozzánk. Az első 1933 nov. 11-én találták. Törött koponyából és hiányos csontvázból áll. Erősen mongoloid, 40 év körüli nő. Mellette kis agyagkorsót találtak. A másik csontvázat 1934. febr. 16-án találták. Ebből egy tiszta mongol típusú 40—45 év között lévő nő koponyája került be hozzánk. A harmadik sír szintén nőé és márc. 14-én került elő. A lelet törött koponyából és hiányos csontvázból, valamint a jellegzetes avarkori durván égetett edény töredékeiből áll. Életkora 30—35 év között volt és sérültsége dacára is látszik rajta, hogy erősen mongoloid típusú lehetett. A negyedik sírt ápr. 21-én ásták fel. Ez 30—35 éves férfi csontváza, melyből csak egy mongol típusú homlokcsont, állkapocstöredék és hosszú csonttöredékek, valamint a küldött edénydarabok, alabárd-féle vaseszköz, simított csont és állatcsigolyák kerültek elő. A koponyák típusa teljesen kétségtelenné teszi, hogy itt egy avar temető sírjairól van szó, sőt abból, hogy a koponyák mindenikén felismerhető a mongol jelleg, valószínűleg tartom, hogy a temető régészetileg is igen gazdag lehetett. A sírok a Kőszeg-utca 39. sz. ház körül legalább 70—80 m² területet fognak össze. Fekvésükből kétségtelen, hogy itt nagyobb temető lehetett, s a Kőszeg-utca vonalán, valamint a szomszédos részben üres, részben bevetett telkeken nagyon valószínűleg tartom, hogy még további sírok találhatók.« (1934. jún. 6.). — A Kőszeg-utca 39. számú ház környékét az utca felől felásattam, de új sír nem került elő, csak egy putriszerű gödörben 2 jellegzetes díszű avar edény. A sírok keletre és délre húzódnak.

²⁷⁾ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. 45. old., 12—14. képek; *Fettich*, Az avarkori műipar Magyarországon. (Archaeologia Hungarica I.) 1926., 12., 16. old., I., 4., 16.; II., 19. táblák.

²⁸⁾ *Nagy Lajos*, Az óbudai cella trichora... 70. old., 48. kép.

²⁹⁾ A szláv betelepülésre v. ö. *Alföldi*, ESA IX. (1934) S. 302. — A 10. századnál régibb biztos szláv leletek eddig nem ismeretesek. *Richthofen*, A szláv kérdés Magyarországon régibb középkori archaeológiájában. Arch. Ért. XL. (1923—26.), 141. old., *Márkiné Poll Katalin*, Arch. Ért. XLVI. (1932—33.) 82—83. old.

³⁰⁾ A dunamenti római őrtornyok, hídfőállások építésére lehetőleg oly helyeket választottak ki, hol kis patak, folyó torkollott a Dunába. Ezeknek a vizét használta fel az önellátásra utalt katonaság kisebb malmok hajtására. Aquincumhoz közel így látjuk ezt a rákospataki pesti hídfőnél, a derrapataki burgusnál, Dunakeszinél stb. V. ö. *Salamon*, Budapest története I. 336—337. old.

³¹⁾ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. 45. old. 14. kép.

³²⁾ Arch. Ért. XXII. (1902), 438. old.; *Hampel*, Alt. d. fr. Mitt. II., 847.; *Hampel*, Ujabb tanulmányok... 161. old., 52. tábla.; *Richthofen*, Arch. Ért. XL. (1923—26.), 146. old. Itt jegyezzük meg, hogy dolgozatunk lezárása után Garády Sándor két sírt ásott fel a Csúcs-hegyen. Az egyikben a csontváz mellett lókoponya is volt.

³³⁾ V. ö. *Balog Albin*, Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. Arch. Ért. XLI. (1927), 209. sk. old.; *Höllrigl*, Árpádkori keramikánk I., Arch. Ért. XLIV. (1930) 142—169. old.

³⁴⁾ *Salamon*, id. m. I. 329—331. old.; *Kuzsinszky*, Arch. Ért. XVII. (1897), 395—405. old.

³⁵⁾ *Rómer*, A régi Pest. 1873. 7. old.

³⁶⁾ *Salamon*, id. m. II. 61., 63. old.

³⁷⁾ *Kuzsinszky*, Budapest Régiségei VII. (1900), 6., 45. sk. old. Ugyanitt a falról és a hídmunkálatokról egy zavaros, érthetetlen műszaki felvételt is kapunk.

³⁸⁾ *Hampel*, Arch. Ért. XX. (1900), 361—374. old.; *U. az*, Zeitschr. für historische Waffenkunde II. (1900). S. 192—201.; *Nagy G.*, Bud. Rég. VII. (1900) 63—83 old.; *Henning*, Der Helm von Baldenheim, Strassburg, 1907., S. 70.; *Fettich*, Der Schildbuckel von Herpály. Acta Archaeologica I. (1930), S. 230—233. *Alföldi*, Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. Acta Archaeologica V. (1934). S. 99-144.

³⁹⁾ *Jankovich Miklós*, Pesth városának hajdani helyheztetése. Tudományos Gyűjtemény 1817., X. 57—64. old. Jankovich itt nem római erődről beszél, hanem a tatárok pusztítása előtti pesti várról. Leírása nem világos, de egyes részletek, p. o. a csatornázáskor előkerült saroktorony csak a római vár keleti falának felelhet meg. Másféleképpen vélekedik *Rómer*, id. h. 33—36. old. *Salamon*, id. h. II. 171. sk. old. bírálja Jankovichot, s nemcsak a római vár létezését tagadja, de J. adatait az Árpád-kori várra nézve sem fogadja el.

⁴⁰⁾ *Paulovics*, A dunapentelei római telep (Intercisa). Archaeologia Hungarica II. 1927. 23—24. old.

⁴¹⁾ *Friedreich*, A budapesti piarista telek története. 1914. 30. sk. old., 9—11. képek. — Ennek a fürdőnek egy részét már 1799-ben megtalálták a Glöckelsbergház udvarán. Az egykori Historia Domusban helyesen írták róla, hogy római melegfürdő volt (Hist. Coll. Pest. S. P. 81—82. old.). Erre a római fürdőre gyakran történt hivatkozás Pest leírásai alkalmával. Így *Patachich*, Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városról. 1839., 6. old.: »Hogy Pest már a rómaiak alatt fenállott, arról alig kételkedhetni, mert még jelenleg a' kegyes oskolák' szerzetének épülete alatt a' fő piacon római fürdők maradványai találtatnak.« — *Palugyay*, Buda-Pest szabad királyi városok leírása 1852., 287. old. — Annál feltűnőbb, hogy az alapos *Rómer* ezeket figyelmen kívül hagyta. Megemlékezik e fürdőről Takáts Sándor is (A főváros alapította budapesti piarista kollegium története, 1895. 323 l.) a köv. megjegyzéssel: „E fölötté érdekes lelet azóta teljesen feledésbe ment, s a főváros múltjának felderítői semmit sem tudnak felőle. Pedig sok jelentős dologra lehetne ebből következtetni.“ Milyen igaza volt!

⁴²⁾ Korábban *c(ohors) A(lpinorum) I o(fficina) (prima)*-nak oldottam fel, s így említi utánam Szilágyi is a pannoniai téglák corpusában. Helyesebbnek tartom azonban, ha a későkori katonai téglákra gondolva helységnevet tételezünk fel benne (v. ö. *Vincentia, Quadriburg* stb.). Egy téglabélyeg, *Z V R S L X G*-nek a töredéke *Pannonia primá*-ból került 375 körül Pestre. — *Szilágyi*, Inscriptiones tegularum Pannonicarum. (Diss. Pannonicae Ser. 2., 1.), 61. old.

⁴³⁾ A történeti eseményekre v. ö. *Alföldi*, Der Untergang... I., S. 79. ff.

⁴⁴⁾ *Paulovics*, Ásatás Dunapentelén 1931-ben. Arch. Ért. XLVI. (1932—33), 144. sk. old., 73. kép.

⁴⁵⁾ *Not. dign. Oc. XXXII.*, 41.

⁴⁶⁾ *C I L III.* 3653.

⁴⁷⁾ *Not. dign. Oc. XXXIII.*, 48., 65.

⁴⁸⁾ *Jankovich*, id. h. 60. oldalán leírt árok kétséget kizáróan a római várhoz tartozott.

⁴⁹⁾ *Alföldi*, Der Untergang... I., S. 38—40.

⁵⁰⁾ A limest biztosító őrtornyok egymástól való távolsága I. Valentinianus idejében 2—3,5 km-k közt váltakozik. A papföldi polgári város falától a római úton (mai Nánási-út) egyenesen mérve a szentendrei tábor 11 km-re fekszik, s ezen az útszakaszon 5, eddig még nem ismert őrtornyot találtam.

⁵¹⁾ *Jankovich*, Magyar szó nemzése. 56. old. — Schönwisner is hasonlóképpen vélekedett, s Trans-Aquincumot ezen romokban kereste. Comment. Geogr. in Romanor. Iter per Pannoniae ripam II., 206.

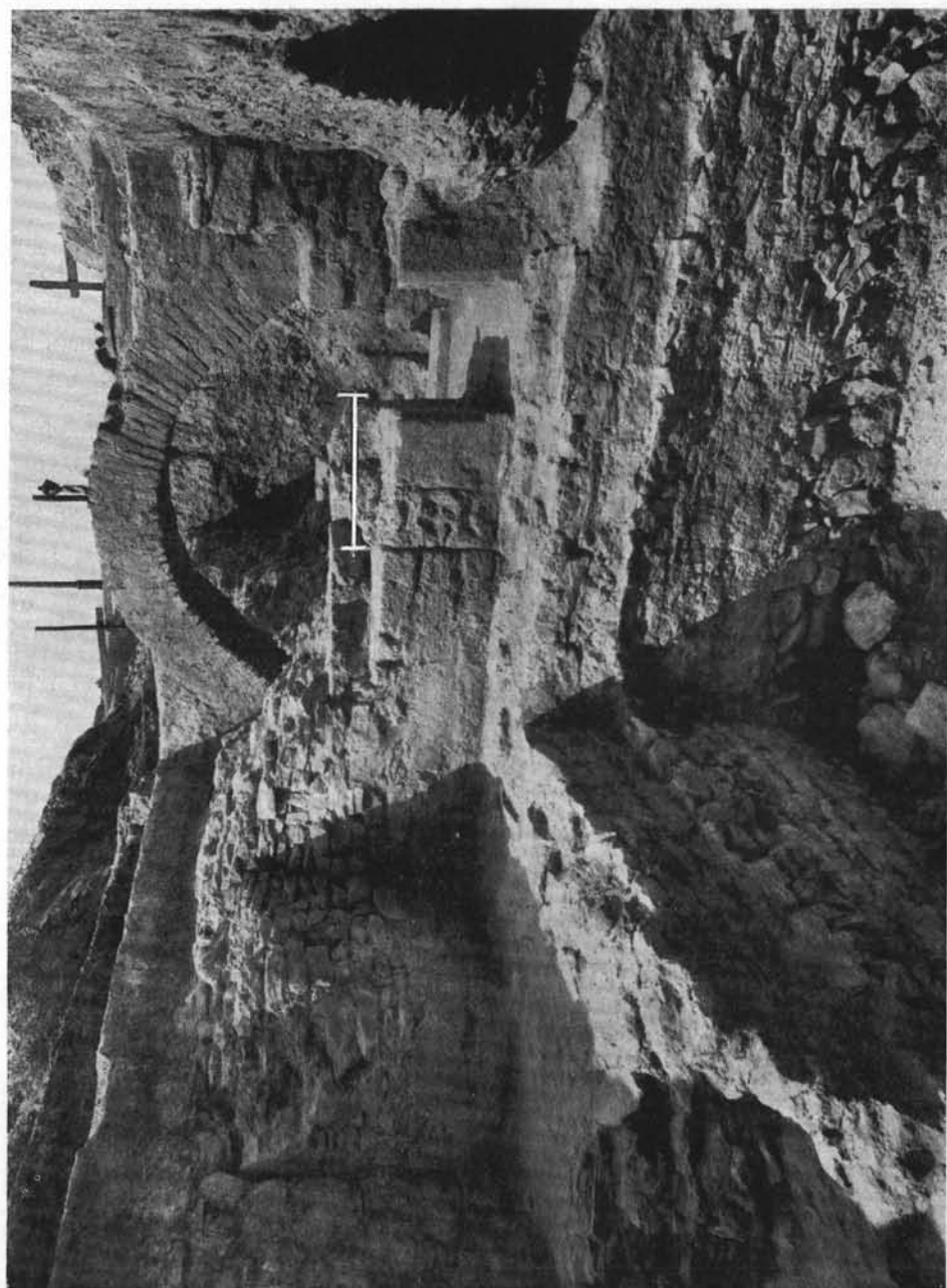
⁵²⁾ *Podhradczky*, Buda és Pest szabad királyi városoknak régi állapotjokról. 1833. 64—65. old.; *Rómer*, id. h. 47. old.

⁵³⁾ *Hekler*, Arch. Ért. XXVIII. (1908) 231—238. old.

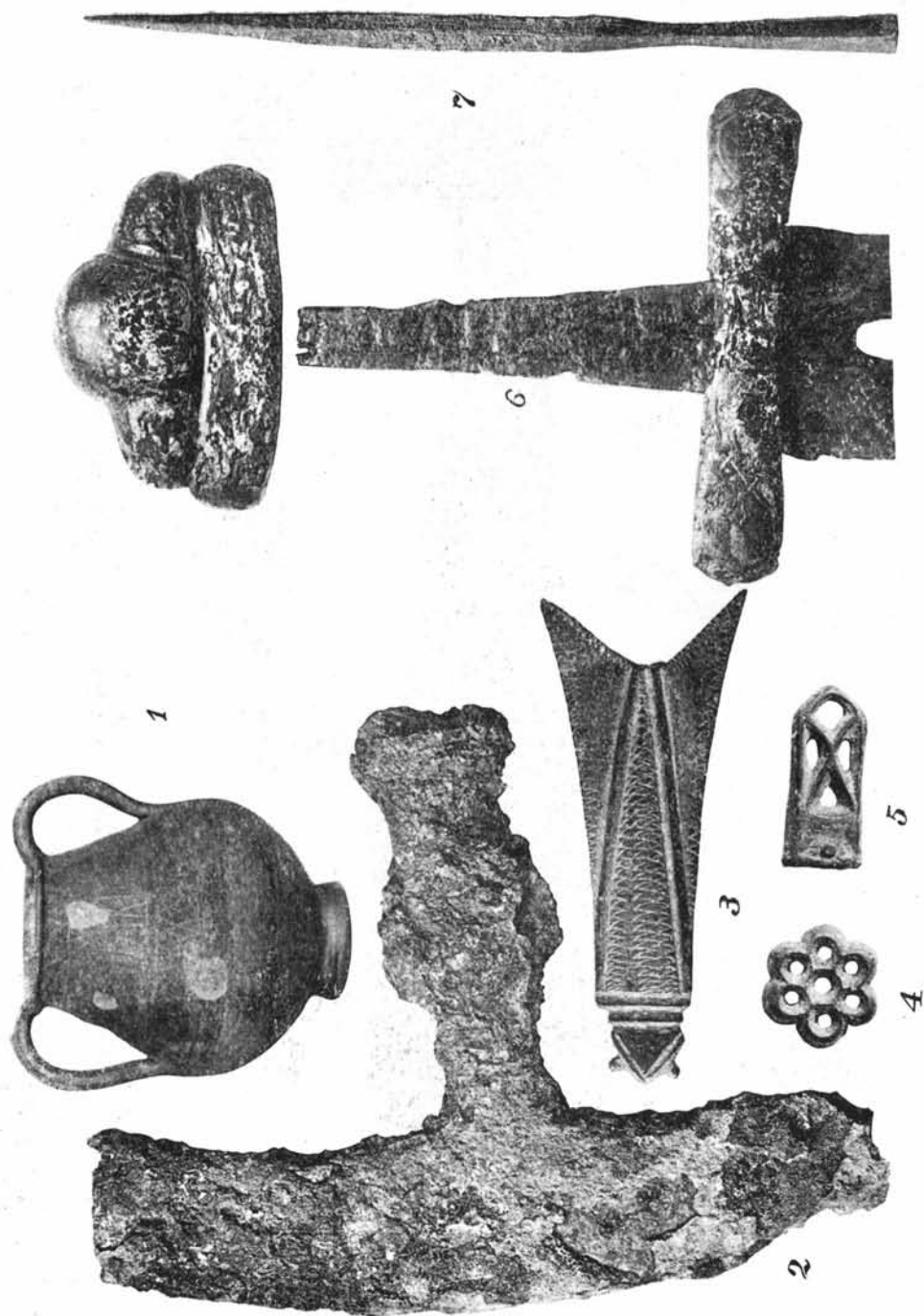
⁵⁴⁾ V. ö. *Rupp*, Buda-Pest és környékének helyrajzi története. 269. old. *Salamon* a jenei révet a Margit-sziget déli részére helyezi (id. m. II, 203. l.). A legkorábbi település réve azonban a sziget északi csúcsával kapcsolatos, ahol az érseki vár állott, s innen volt legjobban elérhető az óbudai káptalan területe is.

⁵⁵⁾ V. ö. *Pais D.*, Magyar Anonymus. 1926. 109. old.; *Németh Gy.*, A honfoglaló magyarság kialakulása, 1930., 173.; *Pleidell*, id. h. 163—164. old.

- ⁵⁶⁾ Melich, A honfoglaláskori Magyarország. 1929. 137—140. old.
- ⁵⁷⁾ Szentpétery, 321. sz.; Fejér, III. 1. 264. old.
- ⁵⁸⁾ Salamon, id. m. II., 86. sk. old.
- ⁵⁹⁾ Spilevski, Drevnie goroda i drugie bulgarsko-tatarskie pamatniki v Kazanskoj gubernii (=Régi városok és más bolgár-tatár emlékek a kazáni kormányzóságban). Kazan, 1877. 114. Idézi Fehér Géza, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik (Archaeologia Hungarica VII.) 1931., 84. old.
- ⁶⁰⁾ Fehér, id. m. 39. köv. old., 3—5. képek.
- ⁶¹⁾ Fettich, A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok. LXVII. (1933), 258., 396. old.
- ⁶²⁾ Fettich, id. h., 9. kép.
- ⁶³⁾ Fettich, Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. Arch. Ért. XIV. (1931), 57. köv. oldal; u. az, Századok. LXVII. (1933), 383. sk. old. — A mexikói-úti sírt legközelebb kimerítően fogja tárgyalni Fettich Nándor a honfoglaláskori emlékeinkről szóló nagy monografiájában. A jelen alkalommal mi csak a lelet jelentőségére akartuk a figyelmet felhívni.
- ⁶⁴⁾ Nagy Géza, Arch. Ért. XXVI. (1906), 134. old.; A Magyar Nemzeti Múzeum Multja és Jelené. Budapest, 1902. 167. old.; Hampel, Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről. 91. old. B.
- ⁶⁵⁾ Paulsen, Magyarországi viking leletek az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában (Archaeologia Hungarica XII.) 1933. 34. sk. old.
- ⁶⁶⁾ Paulsen, id. h. 44. old.
- ⁶⁷⁾ Paulsen, id. h. 7. sk. old.

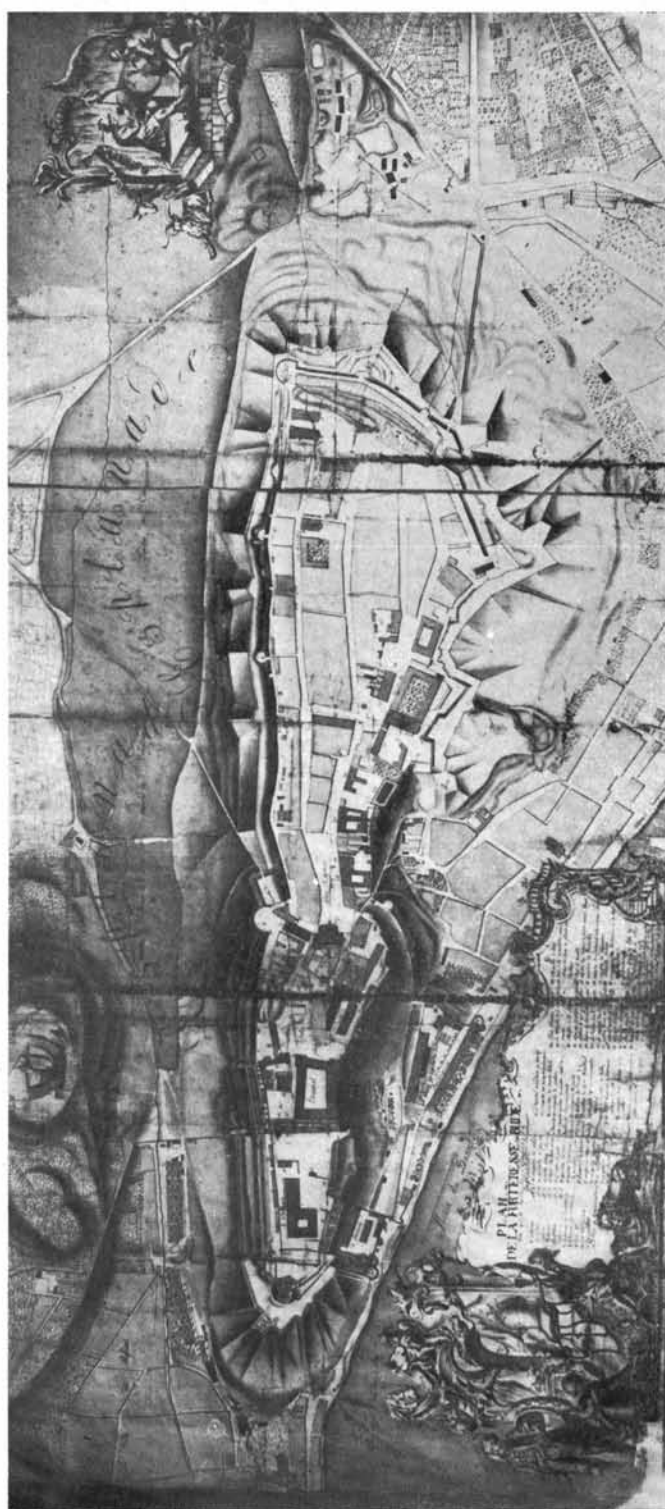
1. Az esküteri római tábor tornya a 12. század végi elfalazással.

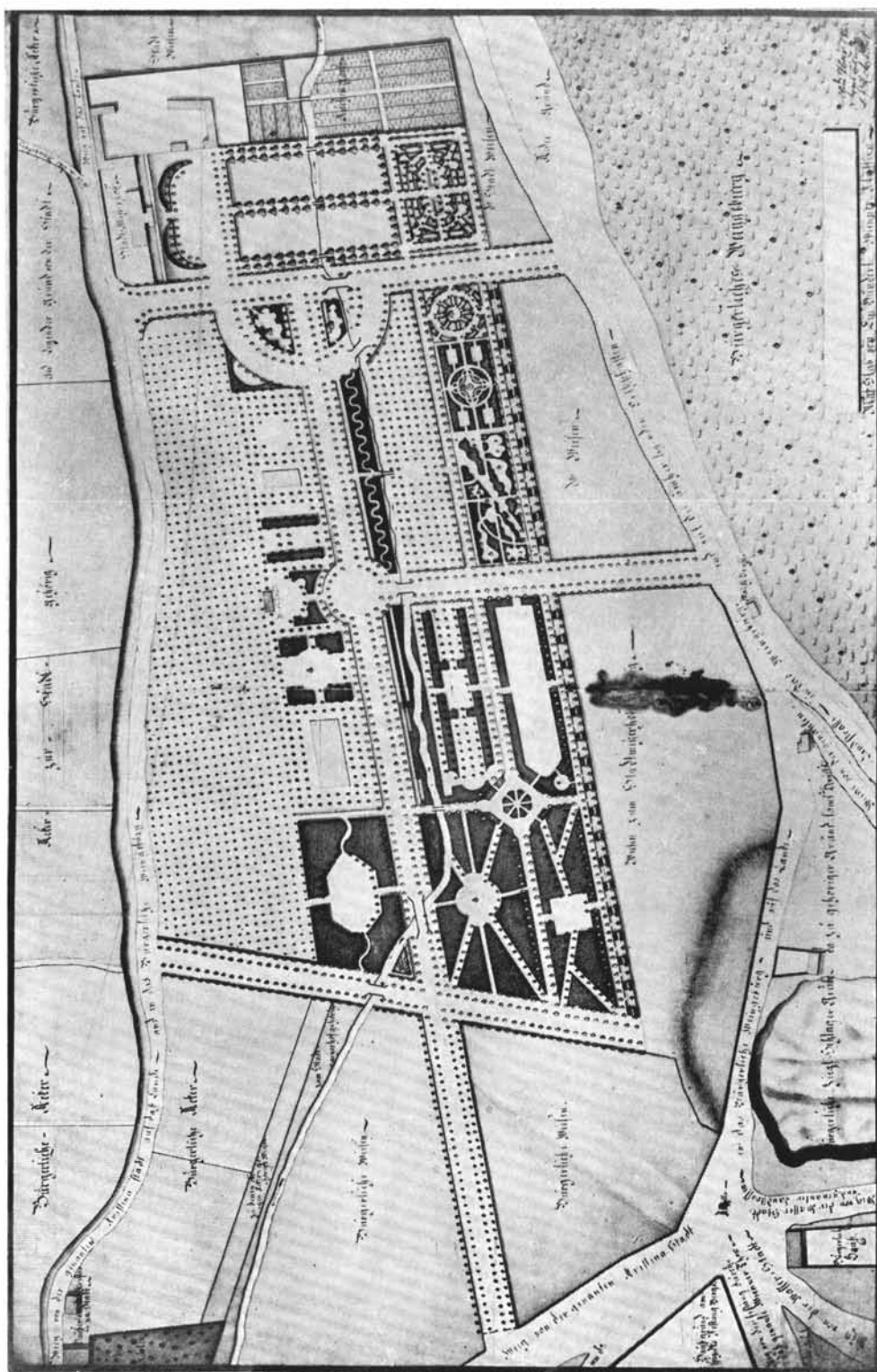
2. Népándorlaskori és viking leletek Budapest területéről.

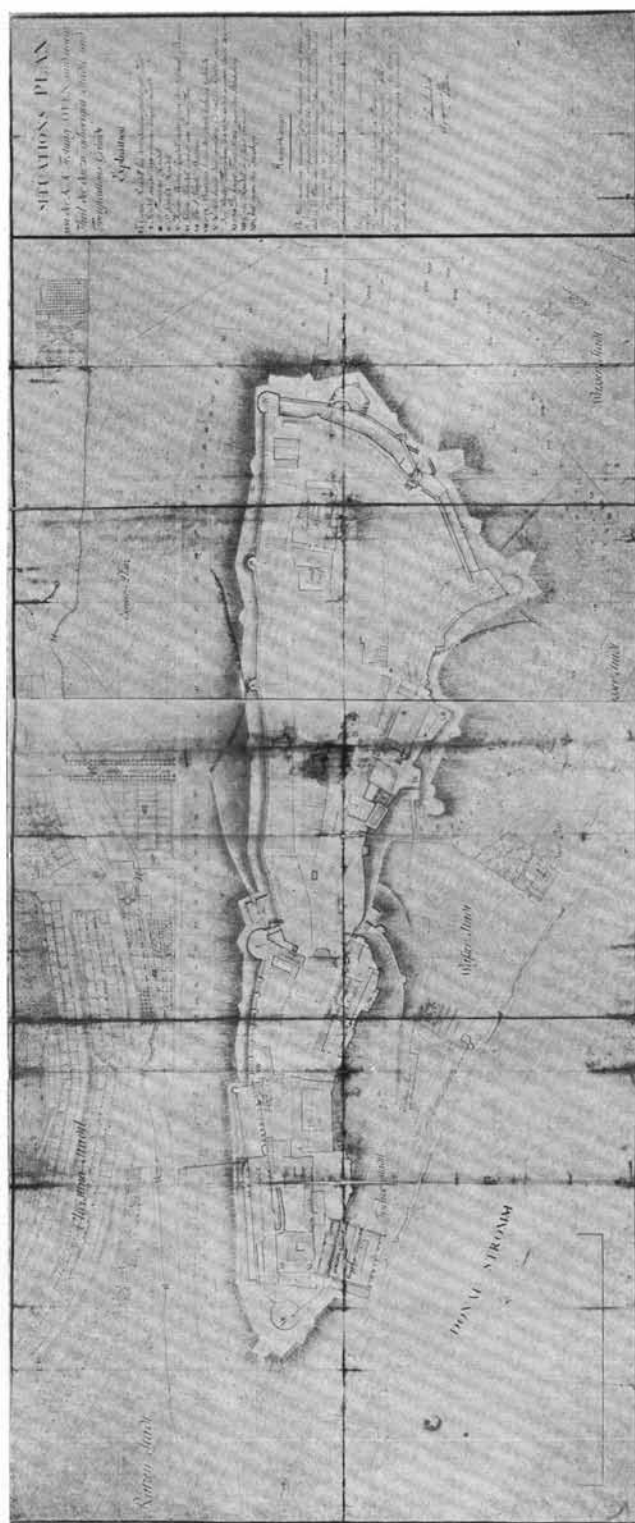
3. A mexikói-úti lovas honfoglaló sír mellékletei.

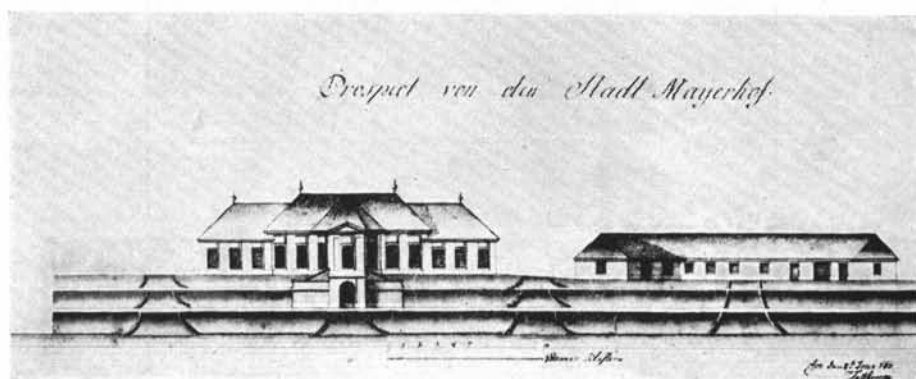
4. A budai Vár és környéke 1749-ben.

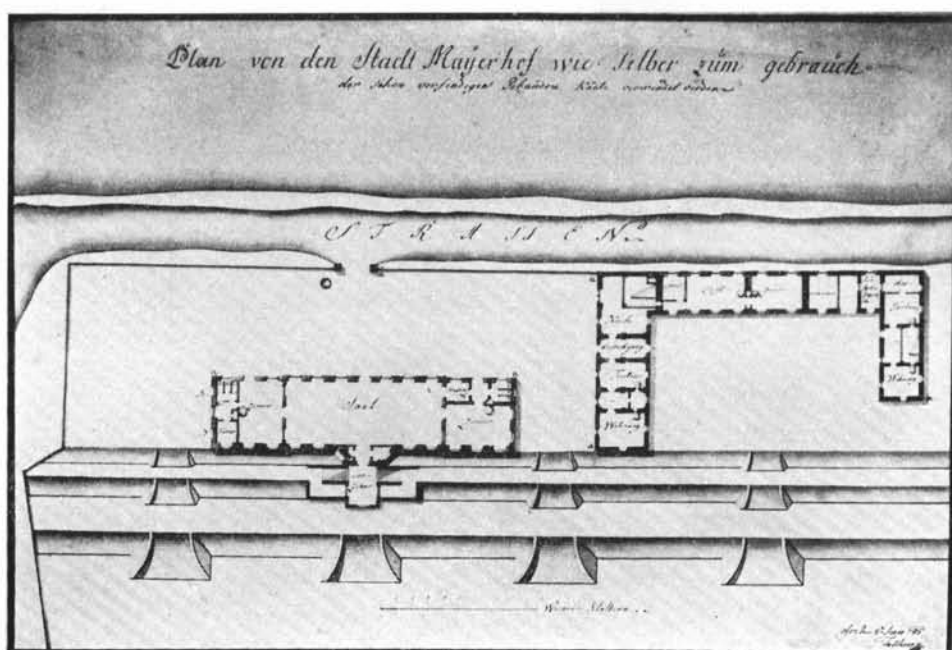
6. A budai Városmajor tervezett szabályozása 1785-ből.

7. A budai Vár és környéke 1787-ben.

8. A Daun-villa látképe 1785-ből.

9. A Daun-villa alaprajza 1785-ből.

A Krisztinaváros településtörténete.

Budát a török hódoltságot megszüntető 1686. évi ostrom után elsősorban katonák szállották meg, ezek rendelkeztek az elfoglalt terület felett s ámbár az udvari kamara külön hatóságra bízta a hódoltság alól felszabadult területek igazgatását (administratio cameralis), ez a hatóság nem mindig tudta akaratát a katonai hatósággal szemben érvényesíteni. Így történt ez a budai várhoz tartozó területek kiosztásánál is, ami a nevezett kamarai kormányzóság jogköréhez tartozott ugyan, a katonai hatóság azonban nem tartotta tiszteletben ezt a jogot, hanem egyszerűen lefoglalta a legjobb területeket. Jogalapot is kapott erre az udvari kamara 1693 augusztus 4-én kelt rendeletében, amely kimondotta, hogy a felszabadított területen megfelelő szőlőkre, szántóföldekre, rétekre, legelőkre és erdőkre igényt tarthat (vor die Commendanten, auch Guarnisonen die Notthurf an Grundstückhen, als Weingärten, Ackhern, Wiesen, Waidt und Holz in guetter Ordnung auszusetzen) a megszálló katonaság.

A katonákhoz hasonlóan járt el a megtelepedett polgári lakosság is, melynek házai után földekre is joga volt, miután azonban a kamarai kormányzóság folyton halogatta a földek kiosztását, a rengeteg uratlan földben önkényesen válogattak, amint ez a budai tanácsnak 1699 július hó 24-én a kamarai kormányzósághoz intézett panaszos beadványában olvasható (ein jedes Orth nach eines jeden Belieben umbgerissen und zu einem Ackher appliciert, baldt aber hinwiderumb oedt undt ungebauther gelassen werde).

Az önkényes foglalások eredménye volt az a panasz, melyet a polgári lakosság 1700 június 14-én a budai tanácshoz intézett s melyben a legelőhiány káros következményeire mutatott rá, nevezetesen a Pálvölgy irányában a Pfeffershoven várparancsnok által elfoglalt terület állott útjában a marhahajtásnak (würdt das Vieh etwan nur ettliche Schritt von der Vestung gegen dem Pauli Thall getriben, hat tit. Herr General undt nunmehr Commendant allhier Baron von Pfeffershoven ihme proprio motu et autoritate ein breith undt lang ausgezeichneten Platz zugeeignet), a várhegy közelében pedig az őrség hajtotta be a legelésző marhát (im Wiz kombt die Wacht von der Vestung hinaus undt treibt solches hinein). Ez a panasz az első konkrét megjelölése annak a földterületnek, melyet a várparancsnok önkényesen lefoglalt s amely utóbb hosszú jogvitára vezetett.

A polgárok panaszára a budavárosi tanács az intézkedésre jogosult kamarai kormányzósághoz fordult s előadta, hogy a budai vár körül

fekvő földeket a nagyurak egyenként elszedik a polgároktól (umb die Vöstung umb und umb das terrenum von grossen Herren der arme Burger aus eigenem Gewalt angenommener sehen muess) s különösen a várparancsnok, báró Pfeffershoven jár elől jó példával, ki a vár lábától kezdve a Székesfehérvári hegy alatt egészen a pálvölgyi kőhídig elnyúló területet a József- és Svábhegyek közötti szélességben részben mint várparancsnok, részben pedig mint magánember lefoglalta (von dem Fuss der Vöstung gegen dem Stuhlweisenburger Gebürg in der Länge bis an das steinerne Prückhel im Pauli Thall, in der Breithen aber von ermelten Josephs bis an den Schwabenberg Ihro Excellenz Herr General von Pfeffershoven theils als Commendant, theils als sein proprium). A kamarai kormányzóság 1700 június 16-án kelt leiratában azzal nyugtatta meg a panaszttevő budavári tanácsot és polgárokat, hogy tulajdonjoggal senkinek sem utalt ki eddig az időpontig földet vagy rétet, foglalás alapján pedig senki sem szerezhet tulajdonjogot (dermahlen Niemandten einige Ackher oder Wiesen eigentumblich zugetheilet worden, mithinn auch keiner einig perpetuirliches jus mittels seiner sich seithero usurpirten Privatpossession darauf formiren kann). Ez a megnyugtató nyilatkozat egészen elfogadhatónak látszott, utóbb azonban értéktelennek bizonyult.

A kamarai kormányzóság válasza nem is nyugtatta meg a budai tanácsot, mert 1700 június 19-én Strobl udvari kamarai fogalmazóhoz intézett levelében ismét szövéttette, hogy a város alatt fekvő földeket éppen a hatóságiszemélyek, nevezetesen a várparancsnokskamarai kormányzó foglalják le a saját használatukra (auch das terrenum umb die Statt von hiesigen Instanzen, als Herrn Commandanten undt von Herrn Administratore selbst, auch andern solchergestalten eingenommen undt nach eigenen Gefallen mit Zumessung grossen undt weithläuffigen Spatien, mit welchen sonst wohl 10 undt mehrere Burger genueg hetten, appropryert wirdt), mi által a polgárság megrövidült. (Correspondentiae agentiales.)

Ezek a panaszok nem a Vérmező területére vonatkoztak, ámbár a budai tanácsnak 1721 március 8-án a haditanácsához intézett beadványából megállapítható, hogy ez a terület a panaszok időpontjában már katonai tulajdon volt, mert még báró Frankenberg Miksa ezredes foglalta azt le a várparancsnok céljaira (als welcher nebst den Commandanten Quartier sub pede huius fortalitii et urbis occidentem versus eine Wiesen, wie es der Abriss und darin angezeichnete littera entwirfft...). A panaszolt foglalás északra, a mai Városmajor helyén fekvő területre vonatkozott, amely mégis magántulajdonná lett akkor, mikor báró Pfeffershoven várparancsnok 1703 október 7-én teleklevelet szerzett erre a 15 hold szántóföldből s 20 hold rétből álló területre a kamarai kormányzóságtól (empfangen Nutz und Gewöhr eines unter dem Wiener Thor in Fruchtbahren-Thall zwischen den kayserlichen Zehentner Herrn Georg Grundtner undt dem ober steinernen Brückhel ligendt undt mit drey Weeg umfange Ackher- undt Wiesen-Grundt).

Az ily módon megszerzett földeket és réteket báró Pfeffershoven csupán addig tartotta a kezében, amíg budai várparancsnok volt. Amint e megbízatása megszűnt, azonnal felajánlotta azokat a budavárosi tanács-

nak megvételre, amely 1713 június 16-án megbízást adott Keppeler tanácsosnak (wegen all seiner Wisen kauflich ex urbario zu contrahiren) a tárgyalásra, Keppeler pedig már június 19-én azt jelentette, hogy 500 frtos vételárban állapodtak meg, amihez a tanács hozzájárult. Az értékesítésre az indította a várparancsnokot, hogy 1713 február 1-én a budai tanácshoz intézett levele szerint állásáról lemondott s Morvaországban kívánt birtokot vásárolni. A megállapított vételár hamarosan kifizetésre is került, mert Wekherling Hermann kapitány Pfeffershoven nevében 1713 december 13-án nyugtázta az 500 forintot, mellyel a város a megvásárolt rétekért tartozott (vor die verkaufte Wüsen). A megvásárolt földek és rétek 3 különböző helyen feküdtek, $12\frac{1}{2}$ hold a Rézmál-dűlőben (Kreidenbruch), $8\frac{3}{4}$ hold az országút mellett s $58\frac{1}{2}$ hold a Svábhegy alatt, amely utóbbira 1703 október 7-én szerzett Pfeffershoven teleklevelét, amikor is csupán 35 hold volt a terjedelme. A budai tanács nem tartotta meg a város számára a megvásárolt földeket, hanem már 1715 április 10-én és 11-én kisebb részletekben eladta 48 budai polgárnak.

Az ügy ezzel befejezést nyert volna, ha Pfeffershoven utóda, gróf Regal kétségbe nem vonja az eladás jogosságát s azon álláspontra nem helyezkedik, hogy a Svábhegy alatti $58\frac{1}{2}$ holdas terület eredetileg a várparancsnoksághoz tartozott, azt sem Pfeffershoven, sem pedig Budavárosa nem szerezhette meg tulajdonjogilag. Minthogy Pfeffershoven időközben meghalt, a budai tanács 1717 március 15-én az özvegyéhez fordult s előadta, hogy az új várparancsnok ki akarja forgatni a várost és a polgárokat a Pfeffershoventól megvásárolt földek birtokából (der allhiesige Commendant will diese Wisen die Stadt und Burger nit geniessen lassen). Az özvegy azzal védekezett, hogy nem tud a tulajdonszerzésről számot adni, bizonyára lesznek azonban Budán olyan katonatisztek vagy kamarai tisztviselők, akik erről felvilágosítást adhatnak (eine oder andere noch dort etwa anwesende Herren Militär — oder Cameral-Officiers, welche vielleicht nähere Auskunft als ich davon besitzen).

Miután Regal a nevezett réteket időközben lekaszáltatta, a budai tanács 1717 június 12-én levelet intézett hozzá, melyben előadta, hogy Pfeffershoven azokat nem mint várparancsnok bírta s ennek következtében joga is volt eladni. Regal 1717 június 25-én a belgrádi táborból azt válaszolta, hogy bizonyítsa a budai tanács hiteles okmányokkal a tulajdonjog megszerzését s ha jogtalanul járt volna el, hajlandó az okozott kárt megtéríteni. Azt azonban kijelentette, hogy nem tartja valószínűnek, hogy a budai várparancsnok nem kapott volna a kamarai kormányzóságtól földeket (nicht beygreiffen kann, das eine vorgewesene löbliche Cameral-Administration für den Commendanten der königlichen Hauptstadt nicht um eine Handbreit Erden beständiglich sollte gesorgt haben); amiben azért is igaza volt, mert a Vérmező területe akkor már a várparancsnok rendelkezésére állott.

Minthogy Regal a budai tanácsot a Pfeffershoven örököseinél keresendő kárpótlásra utasította, a budai tanács 1717 június 22-én figyelmeztette az özvegyet, hogy szavatossággal tartozik a várossal szemben s éppen ezért felkérte, hogy járjon el ebben az ügyben a haditanácsnál, amit az özvegy kilátásba is helyezett. A budai tanács 1717 június 13-án

a haditanács elé vitte az ügyet s előadta, hogy a jogos tulajdonosokat katonai erővel akadályozták meg a kaszálásban azon a címen, hogy ez a terület a várparancsnokot illeti meg, holott Pfeffershoven nem mint várparancsnok bírta, hanem magántulajdonul kapta a kamarai kormányzóságtól (als ein Privatwesen von löblichen administration gratis conferirt worden). Ha a várparancsnok jogosítva lenne e terület elfoglalására, akkor Pfeffershoven egyéb szerzeményeit, többek között a fürdőt is hasonló módon követelhetné (musste er auch das Pfeffershoffische Warme-Bad hinwekhnehmen) a maga számára. Megvádolták a várparancsnokot azzal is, hogy a várhegy oldalát teljesen lefoglalta a saját céljaira (den ganzen Vestungsberg bis in die Dieffe occupiert) s nem elégszik meg azzal a terjedelmes réttel, melyet várparancsnoki minőségben élvezni jogosult und vielleicht genug sey, dass ein zeitlicher Herr Commendant von der Statt gleich under der Vöstung ein ziemlich grosses Stükh Wiesen geniesset). Ez a Vérmező első nyoma a hivatalos iratokban, amely szerint a mindenkori várparancsnok használatára volt rendelve s ezt a jelleget a budai tanács soha nem is vonta kétségbe.

Gróf Regal álláspontját 1717 július 26-án a haditanácshoz intézett jelentésében fejtette ki s a budai tanács által bemutatott 1703. évi teleklevéllal szemben Pichler János kamarai kormányzósági ellenőr 1717 július 17-én kiállított nyilatkozatára hivatkozott, melyben arról tett tanúságot, hogy Pfeffershoven az eredetileg a mindenkori várparancsnokot illető réteknek magántulajdonul való átengedését 1703-ban valósággal kierőszakolta a kamarai kormányzóságtól. Ugyanezen jelentésben gróf Regal azzal gyanúsította meg az 1703. évi budai tanácsot, hogy a nevezett réteknek magántulajdonba bocsátását már azért sem ellenezte, mert ezzel katonai joghatóság alá tartozó jelentős földterület polgári joghatóság alá került (ist es ihnen auch eine gewünschte Gelegenheit gewesen die militärische Grundstück unter ihre Bottmässigkeit zu bringen), ami a városra nézve előnyös volt. (Bécs, Kriegsarchiv, HKR Exp. 1728. November. Nr. 276.)

Gróf Regal után 1717 őszén báró Löffelholz lett a budai várparancsnok, aminek a budaiak természetszerűen örültek, mert azt remélték, hogy a Regal által elfoglalt réteket illetően megindult jogvita kedvező elintézését fog nyerni. Reményükben azonban hamarosan csalódtak, mert Löffelholz elődjével mindenben azonos álláspontot képviselt s már 1717 november 27-én azt jelentette a haditanácsnak, hogy Pichler János vallo-mását Zennegg kamarai kormányzósági tanácsos és Pleyern kamarai kormányzósági titkár is megerősítették. Sőt arra is rámutatott jelentésében, hogy tudomása szerint a vitás réteknek Pfeffershoven tulajdonába bocsátását annak idején a budai tanács is ellenezte és pedig azon indokolással, hogy a következő várparancsnokok is hasonló módon igyekeznek majd földhöz jutni. (Würden es die successores auf gleiche Weise tentiren. Bécs, Kriegsarchiv, HKR Exp. 1728. November. Nr. 276.)

A haditanács oly módon vélte a jogvitát elintézhetőnek, hogy az új várparancsnokra bízta annak megállapítását, vajjon a vitás rétek eredetileg a várparancsnoksághoz tartoztak-e, vagy sem (ob diese Wiesen zu dem Ofnerischen Commando oder nicht gehörig seye)? Ez a megoldási mód

nem volt elfogadható, mert a várparancsnok a budai tanács ellen döntött volna azért, mert a vitás rétek megtartása számára anyagi előnyt jelentett. Az udvari kamara a város védelmére kelt ez ügyben s azon az alapon, hogy a telekügyek intézését a város az udvari kamarától vette át (das Grundbuch von Niemandt anderen, als durch die kayserliche Hofcammer privative Ihro Stadt Ofen übergeben worden), a maga számára tartotta fenn a döntést. Ennek megfelelően 1718 január 12-én utasította Zennegg György kamarai kormányzót, hogy intézze el a vitás ügyet. A kamarai kormányzó viszont 1718 február 14-én arra hívta fel a budai tanácsot, hogy más hatóság közbenjárását ne vegye igénybe. (Wiesen Acta.) A budai tanács azonban nem bízott a kamarai döntésben s az előzmények után a bizalmatlanságnak meg is volt az alapja, mert a kamarai kormányzósági alkalmazottak ellene foglaltak állást. Ezért 1718 május 3-án az udvari kancellária támogatását kérte s ez alkalommal arra is rámutatott, hogy a várparancsnok nincs rászorulva az elfoglalt rétekre, mert ezeken kívül is elég nagy terület áll rendelkezésére (diesem ein gutes Stuckh Feldt zugelassen), ami nyilvánvalóan a mai Vérmező területére vonatkozott.

1720-ban Roth János szindikust bízta meg a budai tanács az elfoglalt rétek ügyének a sürgetésével s a nevezett Pozsonyban és Bécsben el is járt, eljárásának azonban alig volt eredménye. Pedig az ügy elintézése most már azért is sürgőssé lett, mert Löffelholz utóda a várparancsnoki tisztségben, gróf Daun Henrik, nem elégedett meg a vitás rétek birtoklásával, hanem majort és nyaralót építtetett ott, mi által a helyzet még bonyolultabbá lett. Roth János 1720 december 1-én kelt levelében azzal biztatta a budai tanácsot, hogy Zennegg György kamarai kormányzótól bizonyítványt fog venni arról, hogy a vitás rétek soha sem tartoztak a várparancsnoksághoz, hanem a város számára voltak fenntartva (niemahlen dem Commando, sondern alle Zeit für gemeine Statt gewidmet gewesen), amit 1721 január 16-án kelt jelentése szerint meg is kapott. E bizonyítványnak azonban nem lehetett sok hasznát venni, mert ezzel szemben Pleyern János kamarai kormányzósági titkár 1721 május 7-én kelt bizonyítványában arról tett tanúságot, hogy a kamarai kormányzóság a nevezett réteket a mindenkor várparancsnok céljaira engedte át (für die Herren Commendanten in Ihro beständig Genuess und Betüffftigkeit assignieret werden). Az ügy már ezt megelőzően sem állhatott jól, mert Roth János 1721 március 1-én kelt levelében azon aggályának adott kifejezést, hogy el akarják hallgattatni az ügyet (weillen eine Vertuschung sehr besorge), mert erősen hangoztatják, hogy a várparancsnoknak részben üdülési, részben pedig háztartási célokra szüksége van a vitás területre (ein Commendant müsse doch auch etwas pro distractione et adminiculo culinae haben).

1721 február 17-én a budai tanács azon kéréssel fordult a haditanácsához, hogy tiltsa meg gróf Daun várparancsnoknak, hogy a jogvita tartama alatt azon általánosan elfogadott jogelv ellenére, »quod lite pendente nihil sit innovandum«, a vitás területen majort és kertet rendeztessen be s rendszeres gazdálkodáshoz kezdjen (eine Garten, Mayerhoff und völlige Wirtschaft auf den occupirten Grundt anzulegen). Ugyanezen ügyben 1721 május 9-én Pestmegye egyik szolgabírája és esküdtje útján

óvással is éltek közvetlenül gróf Daun ellen a rétek jogtalan elfoglalása miatt, Daun azonban ezzel szemben arra mutatott rá, hogy amit az első várparancsnokok használtak, azt ő is jogosult használni (*quidquid praedecessor possedit, successor quoque id possidere liceret*). Ámbár ily módon a budavárosi tanács érélyes lépéseket tett az elfoglalt rétek visszaszerzésére, az egyezkedésre is hajlandó volt s 1721 november 1-én kelt ajánlatában felajánlotta azt a területet, melyen a várparancsnok kertet rendezett be (*denjenigen spatium, worauf der Garten schon wirklich gebauet ist*), ha egyébként az elfoglalt réteket a jogos tulajdonosok visszakapják.

Az 1723. évi országgyűlésen is tárgyalás alá került az ügy Buda városa sérelmei között s oly módon nyert elintézés, hogy a haditanács utasította a várparancsnokot az elfoglalt rétek visszaadására (*Aequum proinde censerunt Status et Ordines, quatenus praelibato generali comiti a Daun supramentionatorum agrorum et pratorum restitutio unacum refusione damni privatis civibus causati in praesens usque medio Consilii aulico bellici indilate ac serio injungeretur*). A haditanács meg is indította a vonatkozó lépéseket, gróf Daun azonban 1724 május 20-án kelt jelentésében azzal állította meg az ügyet, hogy a vitás rétek a mindenkori várparancsnok számára voltak fenntartva (*einen zeitlichen Commandanten von Anfang vorbehalten*), Pfeffershoven tehát nem jogszerűen jutott azok birtokába s ha a város mégis megvette tőle, akkor követelje vissza a pénzét, mert ő semmiféle egyességre nem hajlandó. (Bécs, Kriegsarchiv. HKR Exp. 1728. November. Nr. 276.)

1724 július 1-én Pestvármegye tanukihallgatást tartott arra vonatkozólag, hogy a vita alatti területet kik s milyen jogcímen birtokolták a török hódoltság utáni első években, továbbá hogy Pfeffershoven mily módon jutott hozzá? Az első tanu, Kolbacher Mátyás kamarai kormányzósági tanácsos határozottan azt vallotta, hogy eredetileg polgárok kezében volt s Pfeffershoven erőszakosan vette el tőlük (*non obstante laesorum contradictione*), amihez az akkori kamarai kormányzó hozzájárult. Pichler János Ferenc kamarai kormányzósági ellenőr azt vallotta, hogy e területen Pfeffershoven és Kurcz kamarai kormányzó akartak osztozni s a tanu ki is mérte azt számukra, Bécsből azonban nem kapták meg a szükséges hozzájárulást s ezért ugyancsak a tanu utóbb eltávolította a határjeleket. Két polgárt is kihallgattak, akik egyhangzóan azt vallották, hogy a szóbanforgó terület eredetileg polgárok kezén volt. Ezek a vallomások nagyon kedveztek a budai tanács álláspontjának, erejük azonban gyengítette az, hogy a vallomást tevő kamarai tisztviselők írásban beadott nyilatkozatai nem egészen így tüntették fel a dolgot. Kolbacher Mátyás p. o. 1724 május 1-én kelt nyilatkozatával azt bizonyította, hogy Pfeffershoven az 1703. évi teleklevel kiállítására előtt már bírta ezt a területet és pedig mint várparancsnok s ennek következtében nem akarták azt neki magántulajdonul átengedni (*weillen diese Wiesen ein vor allemahl für das Commando vermeint gewesen*). Ugyanazon napon kelt nyilatkozatával Pichler János kamarai kormányzósági ellenőr is azt igazolta, hogy a vitás rétek a várparancsnok számára voltak fenntartva (*für das Commando in Ofen vermeinet gewesen*). A legrészletesebben Pleyern János kamarai

kormányzósági titkár tért ki az ügyre 1724 május 7-én kelt nyilatkozatában, amelyben határozottan kijelentette, hogy Pfeffershoven 1703 előtt mint várparancsnok bírta ezt a területet (als gewester Commendant et quatalis vorhero einige Jahr innengehabt) s a Rákóczi-felkelés kezdetén erőszakkal csikarta ki a teleklevelet az akkori kamarai kormányzósági telekkönyvvezetőtől (von Pfeffershoven nicht ehedem entlassen worden, als bis er diese Gewöhr Ihme ausgehändiget). Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a vitás terület eredetileg magánosok kezén volt, később Pfeffershoven a kamarai kormányzóval összejátszva lefoglalta azt s előbb mint várparancsnok, 1703-tól kezdve pedig mint magánember tartotta birtokában mindaddig, míg a budavárosi tanácsnak el nem adta.

Az ismertetett nyilatkozatokat a haditanács a várparancsnok álláspontjának védelmére használta fel, mert azokból kétségtelenül megállapítható volt, hogy a vitás területet Pfeffershoven 1703 előtt mint várparancsnok bírta s az 1703. évi teleklevelet kikényszerítette a kamarai kormányzóságnál. Ezzel szemben a budavárosi tanács az 1724 július 1-i tanukihallgatási jegyzőkönyvvvel védekezett, amely azt igazolta, hogy 1686 után hosszú időn át nem volt a várparancsnok kezén ez a terület s Pfeffershoven erőszakos úton jutott hozzá. Minthogy azonban az kétségtelen volt, hogy Pfeffershoven eredetileg mint várparancsnok bírta, a budavárosi tanács 1724 július 17-én a haditanácshoz intézett beadványában azzal igyekezett gyengíteni a várparancsnok álláspontját, hogy közvetlenül a várhegy alatt teljesen elegendő terület (itt a mai Vérmezőt értik) áll a rendelkezésére (ein gross Stückl Wisen assigniret worden und zwar jenes, was an den Bergfuess unter der sogenannten Langen Wand ligt, auch actu von dem Herrn Commendanten besessen wird).

1725 elején gróf Daun Bécsben járt s a budavárosi tanács ottani ügyvivőjével mégis csak tárgyalásokat kezdett az elfoglalt terület ügyében. E tárgyalások közben az ügyvivő 1725 február 10-én arról értesítette a budavárosi tanácsot, hogy a várparancsnok és a haditanács egyaránt hajlanak a békés megegyezés felé, az utóbbi azon indokból, hogy véget vessen a hosszan húzódó ügynek. A haditanács és várparancsnok álláspontja azonban nem lehetett azonos, mert az idézett levél szerint a várparancsnok azért nem látná szívesen az ügynek a várparancsnokság javára leendő elintézését, mert ez esetben halála vagy áthelyezése esetén ottani beruházásai mind elvesznének (dass Seiner Excellenz nicht vorträglich, wann sie dem Commando praeter spem alles einverleibeten, wassen nach ihren Ableben oder anderer Veränderung sie kein Creutzer hoffen hetten). A haditanács megoldási tervét pedig a nevezett ügyvivő 1725 február 17-i leveléből lehet megismerni s e szerint a haditanács hajlandó volt az elfoglalt területet az ottani kerten, majoron és nyaralón kívül a városnak visszaadni, ezeket azonban a mindenkori várparancsnok számára kívánta fenntartani (der hochlöbliche Hofkriegsrath das Gardtengebäu sambt Gardten dem Commando einverleiben).

Ennek a megoldási módnak az elfogadásától a budavárosi tanács határozottan idegenkedett s inkább hajlott azon megoldás felé, mely a nevezett ingatlanokat a város számára biztosított elővételi joggal gróf Daun kezén kívánta hagyni. Kitűnik ez 1725 április 26-án a kancelláriá-

hoz intézett beadványból, amelyben a budavárosi tanács határozottan kijelentette, hogy a kertnek, majornak és nyaralónak a mindenkori várparancsnok számára leendő fenntartásába nem tudna belenyugodni (*praesenti et futuris commendantibus tamquam fundum proprium atque exemptum in perpetuum cedamus*). Ennek az álláspontnak aztán az lett az eredménye, hogy az ügy lekerült a napirendről s hosszú időn át nem sikerült megoldáshoz juttatni.

A budavárosi tanácsnak 1728 február 3-án a kancelláriához intézett beadványából megállapítható, hogy az elfoglalt rétek ügye azért nem nyerhetett elintézés, mert a haditanács elfogadhatatlan feltételeket támasztott. A kancellária ez ügyben 1728 július 17-én átírt a haditanácshoz s közös tárgyalásra hívta fel, a haditanács azonban 1728 július 23-i válaszában fenn a döntés jogát. Gróf Daunnak 1728 augusztus 7-én a haditanács megbízottjához intézett levele szerint az egész területet a várparancsnokság számára szeretne volna fenntartani (*bey dem Commando gerne conservieren möchte*) s amennyiben az nem lenne keresztülvihető, legalább azt a részt, amely a kertnek a vár felőli oldalán fekszik. A kert tulajdonjogára minden körülmények között számot tartott s az erdő felé eső réteket hajlandó volt azonnal visszaadni, ha a vár felé eső réteket megkapja, mert ezek nélkül a majornak nincs értéke (*den wozu nutzete mir der neben den Gartten angelegte Mayerhof ohne der Wiesen*) s a $18\frac{2}{3}$ holdas Vérmező nem elegendő (*wozumahlen die übrige Commando-Wiese von $18\frac{2}{3}$ Joch nicht sufficient*). A vár felé eső rétek átengedését a budavárosi tanács nem tartotta elfogadhatónak s minthogy a haditanács hajlandónak látszott ezt az álláspontot elfogadni: gróf Daun 1728 november 13-i jelentésében azt hangoztatta, hogy a nevezett rétekről nem mondhat le, mert 5000 frtos várparancsnoki fizetése nem elegendő. A jogvita befejezését jelentette a haditanács 1728 november 29-i leirata a budai tanácshoz, mely szerint Daun utasítást kapott a vitatott rétek visszaadására s a major és kert területének megtartására azzal, hogy a város elővételi joga biztosított. Erre a budai tanács is engedékenyebb lett s 1728 december 1-én kimondotta, hogy a vár felé eső rétek egy részét mégis Daun kezében hagyja.

A vitás földek és rétek ügye 1729 június 4-én nyert formális elintézés, amikor is a budai telekhivatal gróf Daun József Henrik várparancsnok nevére írt át 11 hold földet és rétet az általa emelt nyaraló, kert és major mellett (*so situiert ist nebst aigen erbauten Lusthaus, Garthen und Mayerhoff*) s ez a terület árokkal és határkövekkel is megjelöltetett. Ezt a területet a budai tanács 1729 június 3-án kelt határozatával ingyen engedte át a nevezett várparancsnoknak azon feltétel alatt, hogy eltávozásra esetén ugyancsak ingyen fog visszaszállni a városra (*also dass dieser obgedachter Acker Wisen-Grundt auch zu seiner Zeit, wo hochgedachte seine Exellenz von hier weithers zu kommen gefahren wollte, widerumben gratis zurück-falle*). Ugyanakkor a nevezett várparancsnok nevére írta át a budai telekhivatal azt a területet, melyen nyaralót, kertet és majort rendezett be s melynek keleti oldala 90, déli oldala 66, északi oldala pedig 68 ölet tett ki, összesen tehát $5\frac{1}{4}$ holdat foglalt magában.

Ha ez alapon a hosszú jogvita mérlegét felállítjuk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a budai tanács fáradozásai eredménnyel jártak. A báró Pfeffershoven által elfoglalt s 1703 október 7-én kiállított teleklevéllal magántulajdonul megszerzett terület a teleklevél szerint 15 hold szántóföldből s 20 hold rétből állott, a mi összesen csupán 35 holdat tett ki. Ezzel szemben a városnak eladott terület $58\frac{1}{2}$ hold volt s ugyanekkora terület szerepelt állandóan a budai várparancsnokkal: Regallal, Löffelholzcal és Daunnal szemben folytatott jogvitában is, amelynek eredményeképpen $16\frac{1}{4}$ holdról átmenetileg lemondott ugyan a budai tanács, az eredeti 35 holdnál nagyobb terület maradt azonban a kezén.

Amikor az ügy telekkönyvi lebonyolítása történt, Daun áthelyezése már folyamatban lehetett, mert a budai tanács 1729 október 29-én magasabb állásra történt kinevezése alkalmából meleg hangon üdvözölte (zu Bezeugung unterthäniger Dankbarkeit wegen allhier genossen Gnadens). Daun áthelyezésével visszaszállott a városra a 11 hold szántóföld és rét, amelyet 1729 június 4-én a nevére irattak. A megmaradt $5\frac{1}{4}$ holdra, illetőleg az ott épült nyaralóra, majorra és kertre vonatkozó elővételi jog is esedékessé vált az áthelyezéssel s 1729 október 5-én Daun a nyaralót, kertet és majort az egész felszereléssel egyetemben (sambt denen Ochsen, Kühe, Kölber, übrigen Vieh) 3000 frtért eladta Buda városának, amiből 2000 frtot azonnal megkapott, 1000 frtról pedig kötelezvényt állított ki a budai tanács. A vételár az akkori viszonyokhoz mérten nagy összeg volt s 1729 október 29-én a kancelláriához intézett felterjesztésben a következőkkel indokolták a vételt: alkalmuk nyílik a hasznóhajtó állattenyésztés folytatására, sör-és bormérésre, az ottani anyag felhasználása céljából tégláégetőt lehet felállítani, szövőiparosok telepítésére alkalmas helyet nyernek (illuc pannifices materiarios vulgo Zeugmacher ponamus), a kert lövőház céljaira használható fel s végül a majort kórházzá lehetne átalakítani, nehogy a következő várparancsnoknak is eszébe jusson igényt tartani rá s ezzel újból vitákra nyíljon alkalom.

A Városmajorért járó 3000 frtból, amint már említettük, a budai tanács csak 2000 frtot tudott kifizetni, 1000 frttal adós maradt, ami után az 1730. évi pénztári számadások tanúsága szerint 6 százalékos kamatot fizetett. Ezzel az 1000 frttal még 1735-ben is tartoztak, mert gróf Daun 1735 február 26-án azon indokolással mondja fel az összeget, hogy Morvaországban birtokot akar vásárolni. Ugyanakkor a budai tanácsnak kölcsönzött 3000 frtot és 1000 frtot is felmondja, amit 1728 december 23-án és 1729 április 27-én vettek fel tőle, tehát abban az időben, amikor a Városmajor még vita alatt állott.

A felmondás kellemetlenül érintette a budai tanácsot s 1735 március 12-én kelt levelében azt ajánlotta, hogy adja át másnak a kötelezvényeket, aki a szükséges pénzt rendelkezésre tudja bocsátani (demjenigen zu cediren, ...welcher uns dieses quantum anticipiren werde). Ez meg is történt s 1735 március 26-án a kötelezvények Tromeshausen Ferenc József kapitány tulajdonába mentek át.

A majort a város 1731-től kezdve kertészeknek adta bérbe, akik ott gazdaságot rendeztek be. Tehette ezt annál is inkább, mert azokat a magántulajdonosokat, akiknek az érdekében a jogvitát a várparancs-

nokokkal szemben megindította, már régebben kártalanította. Kitűnik ez az 1723 június 9-i tanácsulési jegyzőkönyvből, ahol Pauer Mátyásnak érdektársai nevében előterjesztett azon kérését tárgyalták, hogy a várparancsnok által elfoglalt földjeikért kárpótoltassanak (*bittet pro indemnisatione umb ein aequivalent*), amit a tanács el is rendelt.

A bérleti rendszer évtizedeken át fennmaradt, azonban nem nagyon válhatott be, mert volt idő, amikor a sok költséggel és fáradsággal megszerzett ingatlant el akarták adni. 1783 január 4-én ugyanis a budavárosi tanács közölte a székesfehérvári, pesti, esztergomi, komáromi és győri tanácsokkal, hogy a kamara engedélyével 1783 február 24-én árverés alá bocsátja a Városmajornak nevezett kertet, a kert bővítésére fenntartott réttel együtt, továbbá az ottani majort, illetőleg juhakolt a hozzátartozó néhány holdas szántófölddel és réttel egyetemben. (*Cum hortus civitatis vulgo Stadt-Mayerhof dictus quadam contigna pro extendendo horto deservitura prati particula, praeterea villa civitatis vulgo Stadt-Schefflerhof nominata cum adjacentibus eidem aliquot jugeribus agrorum et pratorum offerenti divendenda sint*). Ebből megállapítható, hogy a Városmajor elnevezés a hajdani kertre ment át, Daun nyaralója pedig juhászlakká lett s eredeti rendeltetését teljesen elvesztette. Szerencsére a hirdetett árverés nem járt eredménnyel s rövid időn belül a Városmajor újabb s megfelelőbb rendeltetést nyert.

Amikor ugyanis az egyetemet Budáról Pestre helyezték, az egyetemhez tartozó krisztinavárosi botanikuskert feleslegessé vált s II. József császár azon tervvel foglalkozott, hogy közkertté alakíttatja át, aminek Buda városa híjával volt. Niczky Kristóf gróf helytartótanácsi elnök Pavianovics János budai városbíró útján azon ajánlatot tette a budavárosi tanácsnak, hogy ha a budai botanikuskertnek közkertté leendő átalakítását elvállalják, annak egész területét ingyen kapják meg. A budavárosi tanács erre 1784 december 17-én azon meglepő ajánlatot tette, hogy hajlandó a város tulajdonát képező Városmajort a nevezett célra átalakítani, ha ennek ellenében a botanikuskert területét átengedik oly módon, hogy az házhelyekre felosztva értékesíthető legyen. Ajánlatuk indokolására felhozták, hogy a Városmajor kellemes fekvésénél, talajának termékenységénél, vízbőségénél, fásításánál s épületeinél fogva sokkal alkalmasabb a mondott célra, mint a terméketlen és víztelen talajon álló botanikus-kert, amely viszont telepítésre és házépítésre kiválóan alkalmas. Ha azonban ajánlatuk nem lenne elfogadható, arra is készséggel vállalkoztak, hogy a botanikus-kertet a jelzett feltételek mellett közkertté alakíttatják át. (Budai levéltár. Locumtenent. ant. 1184.).

A budavári tanács javaslata nem remélt eredménnyel járt, mert a helytartótanács 1785 július 25-én kelt leirata szerint az uralkodó úgy rendelkezett, hogy a Városmajort nyilvános közkertté kell átalakítani (*ut dictum allodium pro deambulatione et distractione publici adaptetur*), e célra megfelelő épületeket kell ott emelni, amelyek 6982 forintban előírányzott költségeit a város házipénztárából kell fedezni (*ex cassa sua domestica administrat*). E költségek ellenértékeképpen a botanikuskerthez tartozó épület (*aedificium ad hortum botanicum spectans*) átengedését

rendelte el csupán az uralkodó, a botanikuskert területét nem engedte át a városnak. (Budai levéltár. Locumtenent. ant. 24.)

A kárpótlásul megkapott épület értéke kevesebb volt a nevezett beruházási költségeknél, mert a budavárosi tanács 1788 december 1-én jelentette a pestkerületi kamarai adminisztrációnak, hogy a botanikuskerthez tartozott épület, melyet a Városmajornak közkertté történt átalakításakor kárpótlásul kapott (zur Herstellung des öffentlichen Lustgartens verwendet werden musste), a szegényházi intézmény megszüntetése óta üresen áll s ezért el szeretné adni. A kamarai adminisztrátortól az eladásra vonatkozó felhatalmazást 1788 december 11-én megkapták ugyan (Budai levéltár. Fons 5. 1788. évi 150. sz.), eredményt azonban nem értek el, mert az épület becsértékét hivatalosan 4021 forintban állapították meg (Budai levéltár. Fons 12. 1789. évi 8. sz.) s az árverés alkalmával egyedül Szentiványi József óbudai kamarauradalmi intéző volt hajlandó megvenni, de ő is csupán 2000 forintot ajánlott fel érte. Az épület ennek következtében nem került magánkézbe, rövid időn belül azonban külön rendeltetést nyert, mert az 1790/91. évi gazdasági számadáskönyv tanúsága szerint itt helyezték el a koronaőrseget (Kronwache Kaserne vorhin Botanischer-Garten genannt), melynek emlékét ma is őrzi még a Koronaőr-utca elnevezés.

A budai Városmajorról fennmaradt egy 1786-ban készült vázlatos térrajz, mely szerint összes területe $57\frac{2}{3}$ hold volt. (Budai levéltár. Relationes urbarii No. 304.) Teljesen megfelel ennek az 1790. évi budai telekösszeírás eredménye, mely szerint a Stadtmayerhoff terjedelme 55.349 négyszögöl, a Stadtmayerhoff-Wiese terjedelme pedig 13.654 négyszögöl, vagyis összesen 69.003 négyszögöl. Az 1803/4. évi gazdasági számadásokban pontosabb leírásokat kapunk a budai Városmajorról, amely szerint 52 hold réten kívül (52 Joch Wiese im Stadtmayerhoff) vendéglő (Lustgebäude) és gazdasági épület (Sammt Schafflerei) állott itt, amely utóbbiak területére az 1786. évi területfelmérés szerint $5\frac{2}{3}$ hold esett, amelyben természetesen a kert és gazdasági udvar területe is bennfoglaltatott.

A budai Városmajor befásítása gyors tempóban indult meg, mert a budavárosi tanács már 1785 november 16-án engedélyt kért a pestkerületi kamarai adminisztrátortól, hogy e célra a budakeszi és dunabogdányi erdőkből 3000 facsemetét, nevezetesen hársfát, nyárfát és szilfát (tilias, populos, ulmos et vulgo Adlerbier) szerezhessen be. (Budai lajstromozatlan iratok.) A tervbevett vásárlás valósággal megtörtént, mert az 1785/86. évi számadáskönyv tanúsága szerint 1786 december 19-én 265, 1786 január 7-én 335 s február 28-án 300 facsemetét vásároltak. Ezekon kívül sövény céljára nagymennyiségű cserjét is vettek s a mondott gazdasági esztendőben összesen 3496 forintot adtak ki e célra. Az 1786. esztendőben is folytatták a faültetést, mert sok facsemete és cserje kipusztult, szükség volt a pótlásra. (Budai levéltár. Fons 12. 1787. évi 99. szám.)

A parkozási tervet a helytartótanács 1785 szeptember 20-án kelt rendeletére Tallherr József állami építész (kk. hungarischer Architect) készítette el s a végrehajtással a nevezett ellenőrzése mellett Köck Antal

kertész volt megbízva, kit a budavárosi tanács fogadott fel e célra. A kertész működésével azonban a budavárosi tanács nem volt megelégedve, mert 1786 december 29-én a pestkerületi kamarai adminisztrátorhoz intézett jelentése szerint különböző szolgálati visszaélések miatt kénytelen volt a szolgálatból elbocsátani. (Budai levéltár. Fons 5. 1788. évi 57. szám.)

A Városmajor kertjét a vendéglő felépítése után is bérbeadta a budai tanács és pedig az eddigi 100 frt bér helyett 250 frtért, amit a pestkerületi kamarai adminisztrátor 1788 április 30-án azzal hagyott jóvá, hogy a legutóbb befásított terület (auf welchen die neue Alleen angelegt wurden) felett nem rendelkezhetik a bérlő s a 150 frtnyi bértöbbletnek meg kell felelnie a beruházási költségek kamatainak. (Budai levéltár. Fons 5. 1788. évi 57. szám.)

A kikötött bérösszeg nem felelt meg a bérlők számításainak, folyton kevesebb bért ajánlottak fel a megtartott árlejtéseken s 1825 február 25-én Wieser Ferenc már évi 84 frtért kapta meg a kert (Stadtmayerhoff-Garten) s vendéglő bérletét oly módon, hogy ott vendéglősipart folytathat s ezenfelül a pesti Városligetben szokásos játékokat is meghonosíthatja. (Budai levéltár. Cameraia 1821. évi 566. sz.)

Ily módon lett az egykori várparancsnoki nyaralóból, kertből és majorból az idők folyamán nyilvános közkert, amely nem csupán a budai közönség üdülésére szolgált, hanem egyszersmind népies mulatóhely is lett, ahol különösen vásár- és ünnepnapokon eleven élet folyt mindaddig, míg a nép mulattatására szolgáló játékokat meg nem szüntették.

Az eredetileg üdülőhelynek szánt botanikuskert alakját és terjedelmét hűen megőrizte számunkra az a telekfelosztási tervzet, melyet Tallherr állami építész készített 1785 november 23-án a terület értékesítése céljából. E szerint déli oldalát a mai Pálya-utca, nyugati oldalát a mai Viktor-utca (a pályaudvar építése előtti állapota szerint), északi oldalát pedig a ma már betemetett Diós-árok határolta. Keleti oldala nem jelölhető meg ilyen szabatosan, mert ott háztelkekhez csatlakozott, amelyeken ma a Krisztina-körút nyugati házsora áll. A jelzett területen átmenő Koronaőr-, Karácsonyi- és Márvány-utcák későbbi eredetűek, Tallherr hivatkozott telekfelosztási tervzetén azonban már megtalálhatók, illetőleg a tervzet nyomán hasítottak ki.

A szegényházi ápoltakat 1786 augusztus 26-án helyezték át a botanikus kertben álló épületbe, melyet a Városmajor átalakítására fordítandó költségek fedezésére kaptak (Budai levéltár. 1786. évi Fons 10. No. 61.) s ennek következtében ez volt hivatva megőrizni a megszüntetett botanikus kert emlékezetét, mert magát a botanikus kertet telkekre felosztva el kellett adni. Ez az értékesítés nem ment könnyen, mert a telkek árverésen való eladásához kiküldött tanácsi megbízottak 1786 augusztus 14-én azt jelentették, hogy augusztus 3-án egész nap hasztalan várakoztak árverezőre s a következő két napon át történt újabb hirdetésre is csupán egyetlen árverező jelentkezett, nevezetesen Krammerlauf Ignác, ki a mai Karácsonyipalota helyén kijelölt 28. és 29. számú házhelyekért, melyek atyjának a mai Krisztina-körút felé eső pusztá telkével voltak határosak (zwey Stuck Hausstellen an seinen Vattern allda habenden oeden Grund anstossen), négyezögölenként 23 krajcárt ajánlott meg. (Budai levéltár. Relationes

Urbarii 115 és 1786. évi Fons 10. No. 60.) A pestkerületi kamarai adminisztrátor nem nyugodott meg a kedvezőtlen eredményben s 1786 november 25-én elrendelte, hogy a botanikuskert területét egyelőre bérbe kell adni s később ismét meg kell kísérelni az értékesítést. (Budai levéltár. 1786. évi Fons 4. No. 21.) A kamarai adminisztrátor rendeletére (1788. évi Fons 5. No. 64.) 1788 nyarán újból árverés alá bocsátották a botanikuskert területét s az árverésre kiküldött tanácsi megbízott 1788 augusztus 16-án kelt jelentése szerint a $11\frac{2}{3}$ holdas területért Dimsics János 1700 frtot ajánlott fel. (Budai levéltár. Rel. Urbarii No. 118.)

A kamarai adminisztrátor ezt megelőzően 1787 december 15-én kelt leiratában jelentést kért a budavárosi tanácstól a botanikuskert területéről és becsértékéről, amire a budavárosi tanács 1788 január 11-én azt jelentette, hogy a telekfelosztási terv készen áll, sőt az értékesítésre kirendelt bizottság öt telket már el is adott, nevezetesen a 15. számú telket (a szegényházi célra felhasznált épület keleti oldalán) a városnak, a 16., 17., valamint 28. és 29. számú telkeket pedig magánosoknak (az utóbbit Krammerlauf Ignác vette meg). Ez alkalommal újból megbecsültette a budavárosi tanács a még értékesítésre váró területet s annak becsértékét 1693 forintban állapította meg. (Budai levéltár. 1787. évi Fons 5. No. 75.)

1789 május 8-án a kamarai adminisztrátor értesítette a budavárosi tanácsot, hogy az uralkodó hozzájárult a botanikuskert területének Dimsics János volt tanácsnok által 1710 forinton történt megvásárlásához azzal, hogy a vételárból 710 forint azonnal kifizetendő, 1000 forint pedig öt esztendőn belül törleszthető. Dimsics nem vállalkozott a feltételek teljesítésére s 1789 május 17-én átengedte az ingatlant Perczel őrnagy budai rendőrigazgatónak, aki 1789 augusztus 3-án kifizette a 710 forintot, 1000 forintról pedig kötelezvényt adott.

A budai rendőrigazgatóságot azonban rövidesen megszüntették s Perczelt nyugdíjazták, aki erre vidékre költözött. Ennek következtében a botanikuskert $11\frac{2}{3}$ holdas területét s 6 holdas rétjét 1791 április 10-én 3000 forintért eladta szentgyörgyi Horváth Zsigmond udvari tanácsosnak és Gludovác József királyi tanácsosnak. (Budai levéltár. 1789. évi Fons 5. No. 65.)

A hajdani botanikuskert területét $11\frac{2}{3}$ holddal 1798 május 4-én írták át Horváth és Gludovác névre s ugyanakkor már el is adtak belőle $1\frac{1}{4}$ holdat Kalmárfy Ignácnak és pedig a 49., 50., 51., 52. és 53. számmal megjelölt telekrészeket, amiből arra kell következtetnünk, hogy nem tartották be a Tallherr telekfelosztási tervét, hanem jóval kisebb parcellákat hasítottak ki. Kalmárfy Ignác viszont a megszerzett $1\frac{1}{4}$ holdnyi területből 1798 június 14-én eladott 410 négyszögölet Steiner Andrásnak (ez a telek a Koronaőr-utcában feküdt), 410 négyszögölet Krausz Mihálynak s 220 négyszögölet Thomayer Andrásnak, vagyis az egész területet rövidesen értékesítette. Az 1804 április 28-án történt újabb átírás után tovább folyt a telkek értékesítése s 1805 április 16-án Szamborcsevics Trifon névre írták át a még 1799 szeptember 27-én megvásárolt 372 négyszögölet s az 1805 február 17-én megvett 160 négyszögölet, de az utóbbinál már egészen Horváth Zsigmond szerepelt eladóként, tehát egyedüli tulajdonossá lett. 1805 május 20-án Kalmárfy Ignác

megvásárolta a 25., 26., 27., 28., 29. és 44., 45., 46., 47. és 48. számmal megjelölt telekrészeket összesen 1760 négyszögöl terjedelemben s ugyanakkor Stermenszky András megvette a 160 négyszögöles 42. számú házhelyet s Perger Ignác a 320 négyszögöles 30. és 43. számú házhelyeket, amiből arra kell következtetnünk, hogy egy-egy házhely átlag 160 négyszögöl volt. 1805 június 14-én írták a Krenné nevére az 1803 március 1-én megvásárolt 320 négyszögölet, továbbá a Strobl János nevére az 1802-ben megvett 160 négyszögölet (*»von dem vormahls Bottanischen-Grund«*), végül az Eich József nevére az 1798-ban megvásárolt házhelyet. A fenti eladások után fennmaradt területet 1811 február 13-án Horváth Zsigmond örököseire, Horváth Jánosra és Józsefre írták át és pedig mint 6633 négyszögöles Gartengrundot, melyet *»vorhin seine Excellenz Sigismund von Horvath ohne Gewöhr«* bírt, ami azt jelenti, hogy a nevezett eladások után fennmaradt területet Horváth Zsigmond nem iratta át a nevére. Az örökösök az átirás napján az 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., és 17. számú telkeket összesen 6631 négyszögöl terjedelemben eladták, miáltal a hajdani budai botanikus kert parcellázása teljes befejezést nyert s helyén a mai Krisztinaváros legbájosabb házai épültek fel.

A Vérmezőre a budai Városmajor tulajdonjogáért folytatott vitában többször történt hivatkozás s kezdetben Commendanten-Wiese, később Generals-Wiese majd Festungs-Commendanten-Wiese néven ismerték, ami arra vall, hogy a mindenkori budai várparancsnok rendelkezett felette. A tulajdonjog megszerzése a Városmajorhoz hasonlóan foglalás útján történt, ami azonban mások érdekeit nem sértette s ennek következtében soha vita tárgyát nem képezte. Méreteit első ízben az 1721 március 8-án készült térrajz jelölte meg (Bécs, Kriegsarchiv, HKR Exp. 1728 november No. 226, Kancelláriai levéltár: Conceptus expeditionum 1725 maii No 58. és Fővárosi levéltár: Wiesen-Acta) s e szerint a 30 holdas rétet a török hódoltság megszüntetésétől kezdve bírta a budai várparancsnok (eines Herrn Commendanten Wiesen a tempore recuperatae Budae), déli oldalán a térparancsnok (Place-Major) 8 holdas rétje csatlakozott hozzá, mely a térrajz szerint a mai krisztinavárosi templomig terjedt. Ezzel szemben a m. kir. Hadilevéltár 1749. évi budai térképe ugyanezen a területen a várparancsnok rétjén kívül (prairies du Commendant) a brigadéros rétjét (prairies du Brigadier) tünteti fel, a térparancsnok rétje pedig (prairies du Lieutenant de Place) a brigadéros rétjén túl annak folytatását képezi. Ez teszi érthetővé számunkra gróf Daun várparancsnok 1728 augusztus 7-i jelentésének azon szakaszát, mely a 30 holdas Commando-Wiese-vel szemben csupán $18\frac{2}{3}$ holdas rétről tud, amely közvetlenül a Várhegy alatt terült el s fűtermelésre nem volt alkalmas (wo zumahlen die übrige Commando-Wiese von $18\frac{2}{3}$ Joch nicht sufficiret, auch sonst an den Berg bey der Vestung oder Glacis kein guetes Gras wachsen thuet).

A Vérmező területére vonatkozó későbbi adatok is ellentmondók, mert az 1790. évi telekösszeírás szerint 42.149 négyszögölet foglalt magában, amivel szemben a magyarországi hadseregparancsnokság 1811 február 6-án kelt jelentése a várparancsnok rétjét (Festungs Kommandanten Wiese) 34.089 négyszögölben, a térparancsnok rétjét pedig 6664 négyszögölben állapította meg, vagyis a két rét együttvéve 40.753 négyszögölet

tett ki, ami 1396 négyszögöllel volt kevesebb az 1790. évi telekösszeírás eredményénél. A budavárosi tanács 1811 május 1-én kelt felterjesztése végül már csak 31.707 négyszögölet említ, ami a várparancsnok rétjével szemben is jelentős csökkenést mutat, a térparancsnok rétjét pedig teljesen figyelmen kívül hagyja.

Míg 1752-ig csupán a tényleges birtoklás állapította meg a Vérmező és a katonai hatóság közötti kapcsolatot, addig a nevezett esztendőben valóságos jogalapot nyert. A polgári és katonai hatóságok közötti surlódások megszüntetésére ugyanis az látszott a legcélravezetőbbnek, ha kijelölik a budai várvédelmi övezet határait, amelyen belül természetesen minden terület katonai joghatóság alá tartozik. Ennek megfelelően a haditanács 1752 október 25-én úgy rendelkezett, hogy az erődművektől számítva egy puskalövésnyi távolságban minden terület a várerődítési övezetbe tartozik (*das sothane Glacis ringsherumb auf einen Musquetenschuss pro hic et nunc ausgesteckhet*). 1752 november 6-án történt a határvonalak mérnöki kitűzése, amely alkalommal kimondatott, hogy az övezeten belül álló házak érintetlenül hagyandók ugyan, újabbakat építeni azonban tilos e területen. Ebből következik, hogy 1752-ig szabadon lehetett építkezni, az építési tilalom csupán innen vette kezdetét. Az övezet kitűzésével azonban nem csupán a Várhegy lejtős részei kerültek katonai fennhatóság alá, hanem a Várhegy alatti síkon elterülő Vérmező is, ami kiváltságos helyzetét még jobban megerősítette.

A kijelölt várvédelmi övezet áttörése egyidős a Krisztinaváros megalapításával. A budavárosi tanács ugyanis 1769 február 19-én a kamarai elnökhöz intézett felterjesztésében jelentést tett arról, hogy Krisztina főhercegnő óhajának megfelelően a királyi várkastély felügyelőjének (*arcis regiae hic situae inspectori*), Affolter Péternek a mai krisztinavárosi templom mellett üres telket (*unum vacuum spatium*) ajándékozott s a nevezett templom és a Tabán közötti területen több házhelyet adott el, sőt a várvédelmi övön kívül fekvő ottani szántóföldeket is házhelyekül kívánja kiosztani (*pro domibus distribuere*). Ámbár a szóbanforgó terület a várvédelmi övön kívül esett s csupán kisebb házakat szándékoztak rajta építeni: a helybeli várvédelem közbelépésére (*ad recursum fortificationis hujatis*) egyelőre mégis felfüggesztették az építkezést s a kamarai elnök közbenjárását kérték ki. Ennek eredményeképpen a haditanács 1769 február 25-én megengedte ugyan, hogy a Naphegy oldalán s a Városmajor felé eső sík területen építkezhessenek (*auf dem Abfahl der Vöstung gegenüber stehenden sogenannten Spiessbergs und auf denen in der Fläche anstossenden Ackern gegen den Stadtmayerhoff*), ezt azonban azon feltételhez kötötte, hogy a várvédelem kívánságára az építetők kötelesek lesznek házaikat bármikor a saját költségükön lehordatni (*aus ihren eigenen Mitteln ohne mindesten Kosten des k. k. Aerarii zu demoliren*) s erről a lehordási kötelezettségről 1769 március 14-én maga a budavárosi tanács állított ki kötelező nyilatkozatot. (Budai levéltár. Miscellanea nova 13.)

1771 február 22-én a magyar kamara felkérte a budavárosi tanácsot, hogy tegyen jelentést arról, vajjon vannak-e még a város területén belül telepítésre alkalmas helyek? (*An non intra cujusvis civitatis territorium adhuc aliqua deserta loca reperiantur, quae impopulari possunt?*) A buda-

városi tanács erre 1771 március 27-én azt jelentette, hogy a Tabán és a Városmajor közötti magántulajdonban levő földek mintegy 600 család letelepítésére alkalmasak lennének ugyan (*unam notabilem terrae arabilis plagam suburbio Taban contiguam recipiendarumque sexcentarum familiarum capacem*), ezeket a földeket azonban előzetesen a jelenlegi tulajdonosoktól meg kellene vásárolni. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az 1769. évi építési engedéllyel egyelőre nem éltek a tulajdonosok, mert súlyosnak tartották a lebontási kötelezettséget.

Ugyanazon jelentés fogalmazványában a Vérmező területéről is említés történt, ezt a részt azonban utólag törölték s így nem került a kamara elé. A törölt rész szerint a várparancsnokság kaszáltat a Várhegy alatt egy jókora területet, mely hajdan a város tulajdona volt (*hujas prefectura militaris certam plagam juxta presidarium montem versus meridiem sitam et olim ad civitatem spectantem usuet atque falcaturam in eadem exerceat*) s ámbár két év előtt elrendeltetett, hogy a terület házhelyek és kertek céljára használtassék fel, mindeztideig semmi sem történt ebben az ügyben. (Budai levéltár. Cam. ant. 73.sz.) Ámbár a fogalmazványban a Várhegy déli oldaláról van szó, mégis a Vérmezőre kell azt értenünk azért, mert a budai tanácsnak 1769 július 8-án pozsonyi megbízottaihoz intézett levelében arról van szó, hogy azon rétek megváltása, melyeket Buda visszafoglalásától kezdve a várparancsnok és térparancsnok bírnak (*a tempore recuperatae Budae semper ad commendantem et vicecolonellum presidialem pertinuerint*), csupán készpénzfizetés ellenében történhetnék meg, mert a kamara semmit sem enged át ingyen (*quia excelsa camera nihil gratuito confert*).

A várvédelmi övezet sérthetetlenségén erős rést ütött az 1784 október 26-i helytartótanácsi leirat, mely az uralkodó azon elhatározását tartalmazta, hogy a várvédelmi övezeten belül ingyen kell telket adni mindazoknak, akik építkezni akarnak. (Budai levéltár. Miscellanea nova 13.) E rendelkezés kibocsátását az tette szükségessé, hogy a helytartótanács és kamara Budára költözése után lakáshiány támadt a városban s ezt ily módon kívánták megszüntetni. A szétosztott várvédelmi telkeken épültek is házak, ámbár nem a remélt mennyiségben, rövidesen azonban bajok forrásaivá lettek, mert a budai tanács az új háztulajdonosokon is be akarta hajtani az adót, azok pedig megtagadták az adófizetést azon indokolással, hogy katonai joghatóság alatti telkekre építettek.

Az innen támadt vita során a budai tanács 1794 augusztus 23-án a kancelláriához intézett felterjesztésében azt hangsúlyozta, hogy az 1703. évi kiváltságlevéllel a város joghatósága alá helyezett területeket a katonai hatóság utóbb erőszakosan elfoglalta. Az erőszakos foglalás egyik tipikus példája gyanánt (*specificum adest hodiedum potentiosae in usufructuationem factae occupationis exemplum*) a *Várhegy déli oldalán* (!) fekvő rét esetét hozták fel, melyet a város gyakorlóter céljaira engedett át (*amplum in valle meridionali montis presidialis calci adjacente situatum pratum cessisset*) s a várparancsnok mégis saját céljaira használja fel, a gyakorlatokat pedig városi és magánterületen tartják meg. A várparancsnok jogcímét a Kommendanten-Wiese elnevezés semmiképpen sem igazolja, mert az erőszakos foglalás következtében támadt. (Miscellanea

nova 13. szám.) A katonai hatóság ezzel szemben az 1752 október 25-i rendeletre hivatkozott, amelynek végrehajtása azonban az 1796 szeptember 1-én kelt bizottsági jelentés szerint a Vérmező egyik részének elvesztését jelentette volna (so wie von der demahlen in der zu dem Fortifications-Grund gezogenen Generals-Wiesen ein Stück zu dem städtischen Grund zurückfallen würde), minek következtében a várparancsnok innen származó jövedelme megcsorbítottatott volna (das hiesige Festungs-Commando durch die Abtretung eines Wiesen-Stückes an seiner gebührenden Utile einen merklichen Abbruch leide). Minthogy pedig ezt semmiképen sem akarták, a haditanács 1797 március 1-én az udvari kancelláriához intézett átiratában oly módon oldotta meg a kérdést, hogy a Vérmező egész területét katonai joghatóság alá rendelte azon indokolással, hogy gyakorlótérül szolgál (dass der Exercier-Platz oder die sogenannte Generals-Wiese nach ihren jetzigen Umfang noch weiters fürs Militär vorbehalten werde). Ez az álláspont a multa nézve egyáltalán nem volt helytálló, amint ezt az 1794 augusztus 23-án a kancelláriához intézett felterjesztés igazolja. De igazolja a budai tanácsnak 1781 július 7-én az Eszterházy-ezred parancsnokságához intézett panaszirata is, melyben az ellen tiltakozott, hogy a bérbeadott Városmajor-réten tartják a gyakorlatokat. Ebből nyilvánvalóan megállapítható, hogy a várparancsnok réjtjét kímélték s inkább a város tulajdonát képező rét füvét taposták össze. A Vérmező gyakorlótér-jellegét tehát csupán akkor kezdték kidomborítani, mikor az a veszély fenyegetett, hogy részben polgári joghatóság alá kerül. Világosan megállapítható ez az 1799 február 21-én kelt egyezségtervezetből is, amely az egész Vérmezőt gyakorlótérül kívánta fenntartani, ámbár annak egyik része már kivülesett a várvédelmi övezeten. (So hat auch die sogenannte Generals-Wiese, welche zu dem Exercier-Platz bestimmt ist, obwohl hievon ein Stück ausser der Glacis-Linie nach der neuen Ausmass hinaus fiele, bei seiner vorigen Widmung zu verbleiben.)

A várvédelmi övezetnek házépítési célokra történt felhasználása a Vérmező területét is érintette, nevezetesen annak déli szakaszán, ahol a térparancsnok rétje terült el, hatalmas darabot vágtak le. 1787 október 1-én ugyanis a helytartótanács elnöke, gróf Niczky Kristóf kapott itt összesen 12.200 négyszögölnyi területet és pedig két darabban, melyeket a mai krisztinavárosi templomhoz vezető szekérút választott el egymástól (rechts und links dem Fahrtweg nach der Rauchfangkehrer-Kapelle). Ez a szekérút teljesen azonos volt a mai Roham-utcával, amint az a várvédelmi övezetben kiosztott telkekről készült 1787. évi térképen látható. A nevezett szekérút egyik oldalán 5400, a másik oldalán 6800 négyszögölet kapott gróf Niczky Kristóf, aki a várvédelmi övezetben építtetőkhöz hasonlóan nem csupán arra kötelezte magát, hogy a telkek homlokzatán szolid anyagból fog építkezni (solide Gebäude längst der Front in gerader Linie von guten Materialien und Zeug aufführen), hanem hogy szükség esetén az épületek lebontására is hajlandó. Niczky Kristóf építési kötelezettségének gyorsan eleget tett s már az idézett 1787. évi térképen látható a mai Roham-utca délkeleti oldalán épült palotája s szemben az utca másik oldalán háza, amely utóbbi Perczel rendőrigazgatónak volt bérbeadva. Ezeket a házakat a mellettük kiképzett kertekkel együtt már

1789 április 2-án eladta szentgyörgyi Horváth Zsigmondnak és Gludovác Györgynek azon okból, mert Budáról elköltözött (ex ratione remotionis meae habitationis). A hajdani Niczky-telek hét évtizeden át a Horváth-család tulajdonában maradt s eredeti alakja akkor változott meg, mikor az alagút megnyitása után a Roham-utca déli felén állott területet a mai Alagút-utcával átvágták s ez úton a hajdani 12.200 négyszögölnyi terület három részre szakadt.

Az ötvenes években készült telekösszeírás szerint Horváth Zsigmond telke még két darabból állott, amint azt Niczky Kristóf is így kapta, s a két telek között a mai Roham-utca képezte a választó vonalat. A nevezett telekösszeírás 221/223. száma alatti egyik telek 3222 négyszögöles volt, amelyből az 1853 augusztus 30-án lezárt osztályper eredményeképpen Horváth Ödön nevére írtak át 1236 négyszögölet. Az osztályper iratai a budai járásbírósi irattárban 1203/1852. szám alatt őriztetnek s az iratok között fekvő 1851 október 30-án készült térkép szerint az egész telek területe csupán 3309 négyszögöl volt, amiből Horváth Gusztáv lett 831+1242 négyszögöl, Horváth Ödöné pedig 1236 négyszögöl. Ez a telek a mai Roham-utca északi oldalát foglalta el s északnyugati részébe Andreits Uzorius háztelke ékelődött bele, melyet 1838 augusztus 30-án örökölt Andreits József orvostól, aki 1809 január 27-én örökölte Andreits Györgytől, aki viszont mint Fortifications-Grundot teleklevel nélkül bírta. A Horváth-telek északi határát a Mikó-utca mentében álló Planer-telek alkotta, amely a hivatkozott telekösszeírás szerint (391/388. sz.) közvetlenül a Vérmező szomszédságában (neben der General-Wiese) terült el s 496 négyszögöles házból és 1406 négyszögöles kertből állott. Ezt a telket 1833 június 7-én írták a Wetser Antalné nevére azon a címen, hogy a Horváth-telek melletti (neben Hochgebohrenen Horvátschen-Familie) 1902 négyszögöles területet Wetser Antal 1805 január 12-én kapta, mint várvédelmi telket s 1824 május 30-án 640 forintban megváltotta, Planer Antalné pedig az átirás alkalmával 36.000 forintban örökrészt kapta.

A másik Horváth-telek 1342 négyszögöles házzal és 7827 négyszögöles kerttel 220/222. szám alatt van a nevezett telekösszeírásban felvéve, ugyanakkor azonban egyik részén nyári színház épült oly módon, hogy ez a terület 1842 augusztus 20-tól kezdve évi 2500 frtért bérbe volt adva s a bérlő színházépítési jogot is kapott. Teljesen egyező a hivatkozott telekösszeírással a telekkönyvi hatóság 1856 november 14-én kelt bizonyítványa arról, hogy Horváth Zsigmond örököseinek, t. i. Lászlónak és Gusztávnak a kezén 1342 négyszögöles ház és udvaron kívül 4 holdas és 1027 négyszögöles kert is van s ez utóbbi a ma is Horváth-kertnek nevezett terület. Ezt a területet a tulajdonosok az 1856 április 5-én kelt polgármesteri előterjesztés szerint parcellázni akarták s minthogy a parcellázás a nyári színház fennmaradását veszélyeztette, a községtanács elhatározta, hogy megveszi azt az 1062 négyszögöles területet, melyen a nyári színház épült s megveszi az árok másik oldalán fekvő 575 négyszögöles területet is. Minthogy pedig a 19.654 forintban megállapított vételár nem volt fedezetük, belső kölcsön kibocsátását határozták el és pedig 100 forintos részletekben, amely módon 10.500 forintot gyűjtöttek össze. (Budai levéltár 1856. évi 1465. sz.)

Ez a terv nem valósult meg, kevéssel utóbb azonban az egész kertet meg akarták venni s a helytartóság 1859 február 18-án közölte a budai tanáccsal a helytartó főherceg hozzájárulását, aki a vízsűrőre előlegezett 20.000 forint visszafizetését is elengedte azzal a kikötéssel, hogy a színházat mindig német társulatnak fogják bérbeadni s évi 600 forintnál magasabb bért nem fognak követelni. Ez engedély alapján 1859 február 23-án Horváth Lászlóval és Gusztávval olyan szerződést kötöttek, hogy megveszik az $1062 + 575 + 1061 + 1200$ négyszögölben kiszabott, összesen tehát 3819 négyszögölet kitevő parcellákat 38.120 forinton s ezt az összeget 3 év leforgása alatt kifizetik. A szerződést a helytartóság 1859 március 2-án jóváhagyta s a budai tanács azonnal kifizette a belső kölcson útján szerzett 10.500 forintot. (Budai levéltár 1859. évi 1464. sz.)

A kert fennmaradása egyideig bizonytalan volt, mert házhelyekre kívánták felosztani; 1862 február 3-án azonban kimondották, hogy köztereken fogják fenntartani. (Budai levéltár 1861. évi 3025. sz.) Így is veszendőbe ment azonban a mai Alagút-utca területe és a Roham-utcaig terjedő telektömb, amely magánosok kezére került s ma már teljesen be van építve.

1807 december 29-én a helytartótanács arról értesítette a budai tanácsot, hogy a budai főhadparancsnokság (*suprema armorum praefectura Budensis*) nem tartotta teljesíthetőnek a budai tanács azon kérését, hogy a Vérmezőt engedje át csereképen a Városmajor melletti rétért (ut *extramoeniale pratum General-Wiesen compellatum a parte status militaris erga excisionem alterius similis prati in vicinia allodii civitatis cedatur*) azon célból, hogy azt házhelyekül és kertekül lehessen felhasználni (*fine construendarum ibidem domorum et adaptandorum hortorum*). A főhadparancsnokság azzal indokolta elutasító határozatát, hogy a Vérmezőre mint katonai gyakorlótérre múlhatatlanul szüksége van (*pro exercitationibus militaribus absolute necessarium*) s ha át is engedné a mondott célra, akkor sem remélhetné a katonai szállások kilátásba helyezett gyarapodását, mert a várövn belül már is átadott magánosoknak 67.571 négyszögölet beépítésre s az átadott terület nagyjából még mindig nincs beépítve. A Krisztinaváros és Buda fejlesztését tehát inkább azzal munkálná a budai tanács, ha a nevezett telkek birtokosait építkezésre szorítaná, amint erre magukat kötelezték is (*juxta praeassumatum obligationem ad ponenda ibidem aedificia adstricti fuerint*). Ezzel szemben hajlandó lett volna a budai főhadparancsnokság 3700 négyszögölnyi vízivárosi és várbeli területet közkert (*pro publico horto*) vagy gyümölcsösök illetőleg szőlők céljaira átengedni olyan feltételek alatt, amint az a többi várerődítési telek átengedésénél megállapított, vagyis ha az érdekelt katonatiszteket a fűhasználat elmaradásáért kárpótolná (*condigna indemnitas militarium individuorum actu ex collectione graminis emolumentum percipientium*).

Ez ügynek sem előzményeit sem eredményeit nem sikerült megállapítanunk, kevéssel utóbb azonban újból napirendre került a Vérmező átengedésének a kérdése azon alkalomból, hogy a Tabánt 1810-ben tűzvész pusztította el. 1810 szeptember 8-án ugyanis a budai tanács azon kérést terjesztette a tűzvész alkalmából kiküldött királyi biztos elé, hogy a város

középpontjában elterülő Vérmező (*commendantis pratum sive sic dictum General-Wiese in medietullio civitatis situm*) engedték át a városnak, mert katonai gyakorlótérül van ugyan rendelve (*pro exercituatione stativantis militiae destinatum sit*), a valóságban azonban a várparancsnok mezőgazdasági célokra bérbe szokta adni (*lucrativo dumtaxat titulo pro foenisecio et agricultura exarendetur*). Ugyanezen kérelmet 1810 szeptember 30-án is megismételték, amikor is cserébe felajánlották a gyakorlótér céljaira szükséges területet (*pro tanto aequivalenti, quod pro exercitiis militaribus requiritur*) s előadták, hogy a Vérmező területén 5 sor házat lehetne felépíteni a házakhoz tartozó kertekkel együtt. A helytartótanács 1810 november 27-én arról értesítette a budai tanácsot, hogy a haditanácsnak nincs kifogása a Vérmező átengedése ellen, ha katonai célokra szükséges másik területet kap cserébe (*statui militari pro occurrentibus usibus loco hujus prati accommodus fundus assignetur*).

A budai tanács 1811 május 1-én a helytartótanácsához intézett felterjesztésében 31.707 négyszögölben állapította meg a Vérmező területét — a főparancsnokság jelentése szerint viszont 34.089 öl volt s mellette feküdt a térparancsnok 6664 négyszögöles rétje — de a Vérmező területéből az Ördögárkon túl eső 9578 négyszögölet sohasem használták gyakorlótérül, hanem szántóföldként bérbeadták (*lucrativo titulo pro subarratione in arendam locata*) s az Ördögárkon innen is mezőgazdasági célokra használtak fel 5168 négyszögölet. Gyakorlótérül tehát összesen csupán 16.961 négyszögöl maradt meg, amiért csereképen felajánlották a 16.992 négyszögöles Városmajor-rétet. A csere ügyét 1811 május 4-én a királyi biztos elnöklete alatt vegyes bizottsági ülésben tárgyalták s elsősorban azon kérdést vitatták meg, vajjon elfogadható-e a várparancsnok részéről felvetett azon megoldási mód, hogy az Ördögárkon túli General-Wiese és a Militair Friedhofs-Wiese közötti út megszüntetésével ez a terület használtassék gyakorlótérül s a Városmajor melletti rét ellenében adassék át a Vérmező többi része. A bizottság e megoldási módot nem találta elfogadhatónak s kitartott a Városmajori rét mellett, mely azonban 26.519 négyszögöllel kisebb volt a Vérmezőnél. Az ügy a haditanács útján az uralkodó elé került, aki a haditanács 1811 december 17-én kelt leírata értelmében úgy döntött, hogy a város teljes kártalanítást köteles adni s a Városmajor melletti Christ-rétet is köteles megszerezni (*pratum medicinae doctoris Christ*). Ezt a megoldási módot a város nem volt hajlandó elfogadni, mert 1812 február 24-én kelt felterjesztése szerint sem pénze nem volt a nevezett rét megszerzésére, sem eladó nem volt. (Budai levéltár 1811. évi 1636½ sz.) Ezzel az ügy ismét lekerült a napirendről s a Vérmező változatlanul katonai célokra tartatott fenn azon különbséggel, hogy utóbb legalább szabályozás alá került.

Az 1810 október 14-én készült térkép szerint ugyanis a Vérmező területe még nagyon szabálytalan volt, az Ördögárok a közepén szelte át s a Várból levezető kocsit a várparancsnok és térparancsnok rétjének határán a mai Mikó-utca északnyugati sarkától a Vörös Béka vendéglő irányában kanyarogva haladt. Mai szabályos alakját az 1830—33. évek között kapta, amikor is a nevezett kocsit megszüntették s a mai

Mikó-utca folytatásaként új kocsutatót építettek, miáltal a hajdani térparancsnoki rét északi része a Vérmezőhöz csatoltatott; a Vérmezőt átszelő Ördögárkot beboltozták, a Várhegy alatti házak mentén pedig kocsutatót építettek s a Vérmező határát sánccal jelölték meg. Ezek a munkák az 1829 október 12-én kelt főhadparancsnoksági rendeletre indultak meg s céljukul a gyakorlótér megnagyobbítása jelöltetett meg, utóbb azonban városszépítési szempontok is befolyásolták. A szabályozási munkálatok kezdetét az 1829 október 24-én tartott helyszíni szemle jelentette, melynek eredményei 1829 október 26-án kerültek a választott polgárság elé, amely alkalommal a választott polgárság kimondotta, hogy az eddigi szekerútnak a térparancsnok rétjén keresztül (in die sogenannte Majors-Wiese) a Kalmárfy-féle palló irányában (gegen den Kalmarffyschen Steeg) való átvitelét nem ellenzi s a palló helyén építendő köhíd költségeinek felét is hajlandó viselni. A Vérmező szabályozási munkáinak végrehajtása után utasítandónak vélte a Várhegy alatti házak tulajdonosait, hogy a szemetet ezentúl ne hordják a Vérmezőre. Ámbár a budai várparancsnokság már 1829 október 18-án értesítette a budai tanácsot, hogy a szabályozási munkák végzésére október 22-től kezdve egy mérnökkari tiszttel vezetés alatt két káplárt és 30 embert rendelt ki (Corr. mag. 1829. évi 1920. sz.), az erődítési igazgatóság 1830 április 2-án még nem ismerte a választott polgárság határozatát (Corr. mag. 1830. évi 244. sz.) s 1832 július 11-én újból helyszíni szemlére hívta meg a budai tanácsot. (Corr. mag. 1832. évi 1764. sz.) 1833 május 21-én azonban már arra kérte fel az erődítési igazgatóság a budai tanácsot, hogy a Vérmező határai mentén épült sánc biztosítására két ponton falépcsővel és fahíddal ellátott átjárót készíttessen, nehogy önkényes átjárók keletkezzenek, melyek a sáncolási munkák eredményeit veszélyeztetnék. (Corr. mag. 1833. évi 2283. sz.) Végül 1833 július 20-án az erődítési igazgatóság arról értesítette a budai tanácsot, hogy a Vérmezőt átszelő addigi kocsutatót július 22-én végleg elzárja a forgalomtól s onnan kezdve csupán a már megjelölt új úton lehet közlekedni. (Corr. mag. 1833. évi 2296. sz.) Ekkor kapta a Vérmező mai alakját, innen kezdve változatlanul ugyanaz maradt.

A várvédelmi övezeten belül, amint már említettük, polgárok is kaptak beépítési kötelezettséggel telkeket, ezek a telkek azonban nem polgári, hanem katonai joghatóság alá tartoztak. 1810-ben merült fel először az a terv, hogy ezeket a telkeket értékesíteni is lehetne, mert ez úton a kincstár jelentős bevételekhez juthatna. Úgylátszik, hogy ez a terv kezdettől fogva megnyerte a nádor tetszését, mert 1810 március 19-én kérdést intézett a budai tanácshoz, hogy nem lenne-e hajlandó a nevezett telkek megvásárlására. A budai tanács nem idegenkedett a vásártól, mert ez úton az ottani háztulajdonosok megadóztatása is elintézését nyert volna, ami miatt már régóta tárgyalásokat folytatott. A terv megvalósítása a budai tanács minden hajlandósága ellenére sem ment könnyen s a tárgyalások vitelével megbízott királyi biztos csupán 1818 április 20-án közölhette a budai tanáccsal, hogy a telkeket a megállapított becsáron átveheti. E közlés alapján a budai tanács már 1818 május 14-én felhatalmazást kért a kamarától, hogy a telkek megszerzéséhez szükséges 25.000 forintot kölcsönvehesse. A felhatalmazást meg is kapta

s a helytartótanács 1818 december 1-én kelt leiratában tudomásul vette, hogy a 25.000 forintos vételár kifizetése megtörtént; ugyanakkor azonban arra nézve is utasítást nyert, hogy a felvett kölcsön visszafizetése céljából azonnal értékesítse a telkeket. Ez azonban nem ment könnyen, mert a nevezett telkeken épült házak tulajdonosai nem voltak hajlandók fizetni s a helytartótanács kénytelen volt 1819 december 22-iki leiratával fizetésre kötelezni őket. A telkek 1818 június 4-én adattak át a budai tanácsnak, miáltal 74.919 négyszögölnyi, addig katonai fennhatóság alatt állott terület jutott polgári fennhatóság alá. A Vérmezőről ez alkalommal egyáltalán nem volt szó, mert az említettek szerint végérvényesen katonai gyakorlóterül nyilvánított, amelyhez nem lehetett hozzányulni.

A telkekért befizetett pénzekből nem csupán a felvett kölcsönt lehetett visszafizetni, hanem felesleg is maradt, amit kikötés szerint városszépítési célokra kellett fordítani. A városszépítési teendők kijelölésére vegyesbizottság küldetett ki, amely 1819 július 5-én tartotta első ülését s valószínűleg sok érdemleges városszépítési munkához nyújtott segédkezett.

Csak sajnálni lehet, hogy a városhoz tartozó telkekkel együtt a Vérmező nem került Buda város tulajdonába, mert azóta kétségtelenül beépült volna s a Krisztinaváros külső képe egészen más lett volna. A történeti hűség kedvéért meg kell még említenünk, hogy 1898 január 18-án az I. kerületi választmány s 1898 április 14-én a budai kereskedelmi társulat is lépéseket tett a Vérmező területének a város tulajdonába bocsátása iránt, a székesfővárosi tanács meg is indította a tárgyalásokat, ezek azonban nem vezettek eredményre, mert a hadtestparancsnokság ellenértékül nagy területek átengedését követelte. (Székesfővárosi levéltár. VI. 539/1898.)

Az előadottak érthetővé teszik számunkra, hogy miért olyan szakadozott a Krisztinaváros beépített területe, holott természeti viszonyai alapján egységes városképet is alkothatna. Északon t. i. a Városmajor állta útját az építkezésnek, középen a Vérmező s a déli oldaláról utóbb levágott Niczky-, majd Horváth-kert, nyugaton pedig a délivasút indóháza helyén állott katonai temető, mindmegannyi tilalomoszlopok, melyek az egységes fejlődést lehetetlenné tették. Amint az 1787. évi térképből láthatjuk, a Krisztinaváros első házai a mai krisztinavárosi templomtól délre a Naphegy keleti lejtőjén épültek s a templomtól északra eső területen csupán akkor lehetett építkezni, mikor az ott állott egyetemi füvészkert területét kisebb telkekre felosztva értékesítették. Utóbb erősen megcsappant a hajdani Niczky-, később Horváth-kert területe is, mert az Alagút-utcán túli részein házak épültek s ugyanezt mondhatjuk a Városmajorról is, mely mai méreteiben szerény közkert benyomását kelti. Egyedül a Vérmező területe maradt maig is beépítetlen s csak sajnálnunk lehet, hogy még mindig útjában áll a Krisztinaváros természetes fejlődésének.

Dr. Gárdonyi Albert.

Az Erzsébet-híd és a Belváros szabályozása.

A mai Erzsébet-híd — vagy, amint kezdetben nevezték, Esküteri-híd — megépítésének gondolatával a főváros törvényhatósági bizottsága Hubenay József bizottsági tag indítványára már 1885-ben kezdett foglalkozni. Ugyanis 1885 március hó 4-én és 5-én tartott ülésében 205. számú határozatával kimondotta a közgyűlés, hogy felterjesztést fog intézni a pénzügyminisztériumhoz az új Dunahíd létesítése tárgyában. Feliratában indokolásul azt hozta fel, hogy a Lánchídon a teherforgalom csökkentését csak az új Dunahíd elkészítése által lehet megvalósítani, továbbá »hogy a negyedik híd létesítését a forgalom egyéb érdekei is sürgősen követelik«.

A most említett törvényhatósági indokolással a kor szemüvegén keresztül kell foglalkozni, mert csak ez úton lesz világossá a híd keletkezésének gondolata. Ez alatt pedig azt kell érteni, hogy a Duna mindkét oldalán elterülő városrészek, Buda és Pest, megfelelő forgalmi útvonalak nyitása által hozhatók szerves összeköttetésbe. Buda és Pest egységes egészé váló összefoglalása pedig csupán úgy volt megvalósítható, hogy a két városrész úthálózatai alkalmas Dunahidak által közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással. A két úthálózati központot a pesti oldalon a régi városház környéke, a budai oldalon pedig a Várhegy és Gellérthegy között fekvő völgynek a betorkolása képezte, amely két pont a természet alkotásánál fogva egymással szemközt esett. Buda és Pest úthálózati központjait a főváros akkori térképe még szemléltetőbbé teszi, mert a pesti oldalon a főútvonalak — az akkori Váci-körút, Andrássy-út, Király-utca, Kerepesi-út, Stáció-utca, Üllői-út és Soroksári-utca — egyenesen a mai Eskü-tér felé tartanak, azonban csak a Belváros határvonaláig érnek el, miután a Dunával megfelelő forgalmi utak által nincsenek összekötve. A budai oldalon pedig — mivel itt hegyes vidékről van szó — a geográfiai helyzet magyarázza meg kellően az új útvonalak irányát; ugyanis a mai Döbrentei-térre kitorkoló völgyben húzódnék a fő forgalmi út, amelyből kiágazva vezetnének a többi utak Buda egyéb városrészei felé.

Az Esküteri-híd életrehívásának ez az elgondolás volt az alapja, de az elvetett mag csak két évtized leforgása alatt termette meg a gyümölcsét, az Erzsébet-hídat.

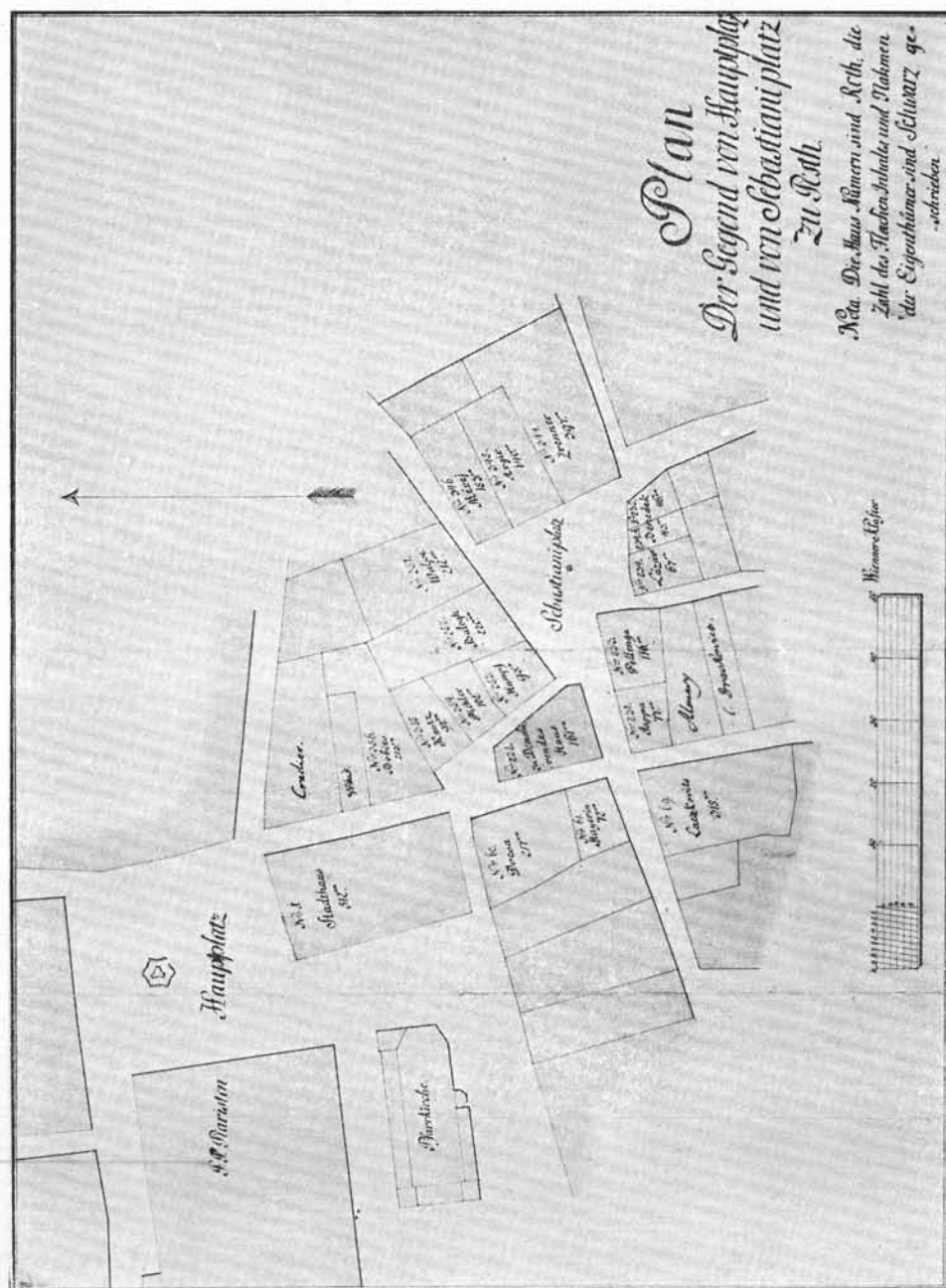
A Budát és Pestet összekötő régibb hidak közül egyik sem volt olyan szoros összefüggésben városszabályozással, nevezetesen a Belváros átalakításával, mint az Esküteri-híd. A városrendezés és a híd keletkezése annyira függvénye volt egymásnak, hogy az egyik cselekmény megindulása a másikat is eredményként hozta létre. Az események elindításához pedig

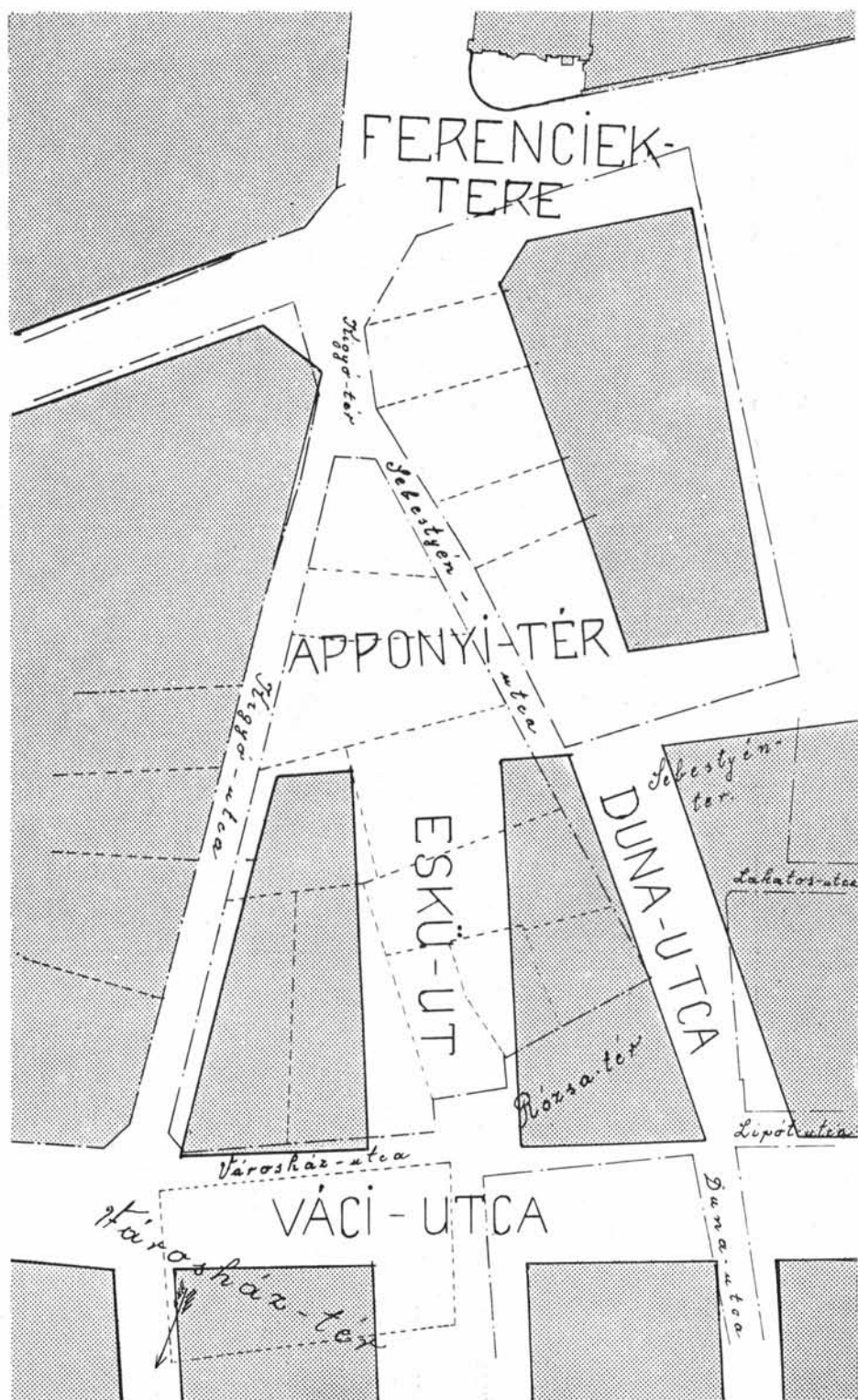
megvolt a mozgató rúgó: az egykori belvárosi Városház-, Sebestyén-, Rózsa- és Hal-terek környékének falusias külseje, aminek megváltoztatásával sokat foglalkozott akkor a főváros ügyeit szívén viselő pestvárosi polgárság. Pálóczi Antal tanár így emlékezett meg erről az 1880-as években az Országos Iparegyesületben a létesítendő új Dunahidakról tartott előadásában: «Visszatérek tárgyamra és azzal a Belváros jelenlegi elhanyagolt állapotára. Részletekbe most nem bocsátkozhatom, de gondolom eléggé kiemeltem kényszerűségét annak, hogy azon változtatni imminens köz-szükség lett és egyike a főváros további fejlődhetése legelső feltételeinek. És ezen az Eskü-téren építendő, kocsiforgalom számára is alkalmas híd az egyik, annak rendezése és szabályozása, bevonása a főváros forgalmi hálózatába a másik, egymást feltételező és kiegészítő, de egyszersmind elmaradhatatlan eszköz».

Az Eskütéri-híd megépítésének, valamint a Belváros szabályozásának érdekében az első jelentős lépés az 1886. évi április 28-án tartott törvényhatósági közgyűlésben történt, ahol dr. Országh Sándor bizottsági tag az Eskü-tér és Rudas-fürdő között létesítendő negyedik Dunahíd iránt tett indítványt. A közgyűlés az indítványt tárgyalás alá vette és úgy határozott, hogy ismét felterjesztést intéz a pénzügyminiszterhez, amelyben arra fogja kérni, hogy e nagyfontosságú kérdés tanulmányozására és a megvalósítás módozatainak letárgyalására egy vegyes bizottság megalakításának az eszméjét fogadja el. Ez alkalommal azt is közölte a főváros a pénzügyminiszterrel, hogy a vegyesbizottságba a maga részéről a polgármester elnöklete alatt három tagot a pénzügyi és gazdasági bizottmányból, három tagot pedig a középítési bizottmányból fog kiküldeni. A pénzügyminiszter 1886 május hó 24-én kelt 956. P. M. számú leiratában válaszolt, amelyben értesítette a fővárost, hogy mielőtt az ajánlott vegyesbizottság megalakulna és tárgyalásait megkezdhethné, a tervezett híd kivételére vonatkozó terveket és adatokat előzetesen mutassa be a főváros a minisztériumnak. A miniszteri leirat alapján a fővárosi tanács 1886 augusztus 5-én kelt 17.493. számú határozatában utasította a mérnöki hivatalt, hogy az építendő negyedik Dunahíddal kapcsolatosan városrendezési és szabályozási tekintetektől készítsen tervezetet és költségvetést.

A szóbanforgó ügy érdekében innen kezdve öt éven keresztül nem történt semmi és úgy látszott, hogy a tárgyalások továbbvitelében hosszabb ideig szünet fog beállni. Azonban a kereskedelemügyi miniszternek 1890 május 2-án 24.514/I. számú leirata újból elindította az eseményeket, mert közölte a fővárossal, hogy 1890 május 23-ára összehívja az ajánlott vegyesbizottságot és mellékelten megküldötte az időközben benyújtott hídépítési terveket is. A vegyesbizottsági ülést azonban el kellett halasztani, mert a fővárosi mérnöki hivatal nem készült el a városszabályozási tervekkel és költségvetéssel. (Székesfővárosi Levéltár, II. 2020/85.)

Az első vegyesbizottsági ülés 1891 július 25-én volt, amelyet a kereskedelemügyi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértőleg hívott össze s a megkezdett tanácskozásokat augusztus 17- és szeptember 12-én is folytatták. A vegyesbizottság összetétele a belügy-, pénzügy-, földművelés- és kereskedelemügyi minisztériumok kiküldötteiből, a Közmunka Tanács megbízottjából s a székesfőváros képviselőiből állott. A fővárost Gerlóczy

11. A Belváros központja a szabályozás előtt és után.

Károly alpolgármester elnöklete alatt Nagy Lajos tanácsnokon kívül 6 bizottsági tag képviselte. A vegyesbizottsági ülésben először a Vámház-téri híd kérdése került szóba s csak azután tértek át az Eskütéri-híd ügyére. Az első megoldandó feladat a híd elhelyezése volt. Erre nézve a vegyesbizottság elgondolása általánosságban az volt, hogy a Dunahíd a Kötő utcától a Döbrentei-tér déli oldalára vezető vonalban szelné át a Dunát s a hídhoz mindkét oldalon újonnan nyitandó utcák vezetnének. A pesti oldalon a forgalmi útvonal a Károly-körút felé menne, mert a Kötő-utca kiszélesítésével a Zsibárus-utcán át (ma Párisi-utca) folytatódna és keresztülvágná a mai Központi Városházát s így torkolna be a Károly-körútba. Ez ellen a megoldás ellen a főváros nevében Gerlóczy Károly alpolgármester szólott és rámutatott arra, hogy a főváros közönségének a Belváros szabályozásával kapcsolatosan más terve van, mert a főforgalmi útvonalat a Hatvani-utca (Kossuth Lajos-u.) irányában kívánja megalkotni. De kifogást emelt ellene azért is, mivel a fenti tervezet nagy anyagi áldozatot követelne mind az államtól, mind a székesfővárostól. A vegyesbizottság tagjai Gerlóczy Károly álláspontját magukévá tették és a tervet elejtették.

A következő hídelhelyezési terv már részben egyezett a főváros városrendezési gondolatával, mert e szerint a Dunahíd iránya a Duna-utca torkolatától a Rudas-fürdő előtti térre vezetett volna. E szerint a Duna-utca 22 méterre kiszélesítendő és a Curia-épületén át a Ferenciek-teréig folytatódna, ahol a Hatvani-utcába kapcsolódna bele. A kisajátítási költségek szempontjából ez látszott legolcsóbbnak. Hibája e tervnek az volt, hogy ily módon az új híd ferde szög alatt ívelte volna keresztül a Dunát, ami szépiészeti szempontból súlyos kifogás alá esett. Mindennek ellenére a vegyesbizottság úgy döntött, hogy ez alapon is elkészítteti a híd- és városrendezési terveket s a költségvetést.

A harmadik elgondolást azonban teljes egészében magáévá tette a vegyesbizottság, amely úgy oldotta meg az elhelyezés kérdését, hogy az új Dunahíd az Eskü-téren levő belvárosi plébánia-épülettől a Rudas-fürdő előtti tér irányában kötné össze Budát és Pestet, a forgalmi főútvonal pedig a plébánia épületén, valamint a mögötte levő házakon át, továbbá a Rózsa-téren és a Kígyó-utca s a Sebestyén-utca által bezárt telektömbön keresztül (ma Apponyi-tér) csatlakozna a Hatvani-utcahoz, amely legalább 13-öltre lenne kiszélesítendő. A vegyesbizottság a híd elhelyezésének ezt a módozatát fogadta el, mert »az a főváros közforgalmi és közlekedési érdekeinek teljesen megfelel és a megállapított szabályozási tervezetekkel leginkább összeegyeztethető«. (2020/85.—II. Vegyesbizottsági jegyzőkönyv.)

Ebben az ülésben foglalkozott a vegyesbizottság az Eskütéri-híd feljáróinak megépítésével is. Eszerint az egyik hídfeljáró a belvárosi templom déli homlokzatával párhuzamosan 13 méternyi távolságban lenne elhelyezendő, a déli feljáró kérdését pedig a forgalom szempontjából úgy oldotta meg a bizottság, hogy a volt Duna-utca területének egy részét be kell építeni és helyette a feljáró déli oldala mellett 15 méter szélességben a Rózsa-tér sarkától (ma Váci-utca és Duna-utca sarok) egy új utcát kell kihasítani a Dunáig, a Dunaparton való közlekedés biztosítása pedig áthidalással nyerjen megoldást mindkét oldalon.

Végül a vegyesbizottság a pénzügyi kérdésekkel is foglalkozott, mert az időközben kiküldött albizottságok jelentései alapján az elfogadásra ajánlott Esküteri-híd építési, továbbá kisajátítási összes költségeit 5,139.456 forintban állapította meg. Ebben az összegben már bennfoglaltatott a városrendezéssel összefüggő 35 belvárosi ház kisajátítási költsége is. Ezután a vegyesbizottság ülését bezárta, a jegyzőkönyv hitelesített példányaikat pedig bemutatta a felsőbb hatóságoknak.

A vegyesbizottság ülésében a most ismertetett hídépítési és városrendezési elgondolásokon kívül még több terv is napvilágot látott. Igen ügyesen oldotta meg az egyik tervező például a belvárosi templommal kapcsolatosan a híd elhelyezését. Szerinte a Hatvani-utca tengelye, mint főforgalmi útvonal meghosszabbítandó a templom tengelyéig egyenes irányban, a híd tengelye pedig ugyancsak egyenes folytatása lenne a templomtengelynek. A közlekedési megoldást pedig úgy képzelte el a tervező, hogy a meghosszabbított Hatvani-utca a templomnál két részre oszlanék és árkádszerű feljáróval kerülné meg a templomot. Ez a terv még a kegyesrendiek telkének kisajátítását is szükségessé tette volna. A tervhez csatolt költségvetés tanúsága szerint a hídépítési és városrendezési összes költségek 11 és fél millió forintot tettek ki, amelyből hasznos kisajátítások címén 4 millió megtérült volna.

A következő tervezések kidolgozásánál a belvárosi templom nem jött számításba, mert semmi műtörténeti értéket sem tulajdonítottak a templomnak, egyszerűen lebontandónak gondolták. Az egyik tervező az előbb ismertetett megoldást követte, csupán a templom lebontása után vezette volna a meghosszabbított Hatvani-utcát az új hídig. A megsemmisült templom helyett pedig a Hal-térre (ma Eskü-tér déli része) képzelte el az új templom felépítését. A másik tervező csak abban tért el az előbbtől, hogy a lerombolt templom helyett az újat a kegyesrendiek telkére gondolta felépíttetni. A többi tervezés pedig annyira nélkülözte a célszerűségi alapot, hogy azokkal céltalan lenne foglalkozni.

Az Esküteri-híd építésével és a városrendezési munkálatok végrehajtásával kapcsolatosan az eddig elmondottak csak előtanulmányok voltak. Ezek alapján kezdett azután foglalkozni 1893-ban a törvényhozás a szóbanforgó kérdésekkel. Végző eredményként megalkotta a XIV. törvénycikket, amely a fő- és székvárosban két állami Dunahíd építéséről szólt. A törvénycikk 1. §-a a költségek fedezésének alapjait jelölte meg, a 2. § pedig az építendő hidak arányában szétosztotta az összegeket azon megjegyzéssel, hogy a két híd elkészítésére előirányzott összegből fennmaradó pénz városrendezési célokra fordítandó abban az esetben, ha a főváros közönsége ugyancsak városszabályozási célokra 2 millió forintot felajánl. A törvénycikk e részében találjuk meg az új Esküteri-híd elhelyezésének és a városszabályozásnak az irányelveit is [2. § a) a fő- és székvárosi I. kerületi Rudas-fürdő előtti térről a IV. kerületi esküteri róm. kat. plébánia-épületnek vezető Dunahíd, c) nemkülönben a IV. kerületi róm. kat. plébánia-épület irányában a Rózsa-tér és Sebestyén-utcán át a Hatvani-utca torkolatáig vezető útvonal megnyitásának költségeire fordítandó]. A törvénycikk 3. §-a a Hatvani-utca szabályozását írta elő, amely szerint a Hatvani-utcának szélessége 13 ölben (24 méter

654 mm.) állapítandó meg. A 4. § a házadómentességről intézkedik, t. i. amennyiben a szabályozás folytán keletkező új telkekre 1903 augusztus hó 1-ig lakóházak épülnek, úgy 15 évig mentesek az állami házadó és községi pótdadó fizetése alól, továbbá még újabb 15 évig kedvezményben részesíthetők. Az 5.§ a hidak jövedelméből származó bevételekről intézkedett, a 6. § pedig a minisztériumot bizta meg a végrehajtással.

A kereskedelemügyi minisztérium a kapott felhatalmazás alapján 1893. évi október 19-ére újból összehívta a vegyesbizottságot, hogy a hídépítés és szabályozás kérdéseit még egyszer tüzetes vizsgálat tárgyává tegye. A bizottság tevékenysége ebben az ülésben arra irányult, hogy a hídfő, illetőleg hídfeljárók elhelyezését és ezzel szorosan összefüggő utca-szabályozások kérdését dűlőre vigye. A tárgyalások alapgondolata az volt, hogy a belvárosi templom minden körülmények között mostani helyén meghagyandó, ezért tehát a hídfeljáró úgy készítendő, hogy az legalább 26 méternyire legyen a templomtól. Szépészeti szempontból kifogásoládnak találta ugyan a bizottság a feljáró ilyen módon való megépítését, de mégis annak fenntartása mellett foglalt állást a belvárosi templom érdekében. Megállapodott a bizottság abban is, hogy a beépítendő Duna-utca helyett új széles utca nyitandó, még pedig oly formán, hogy az új utca a Sebestyén-utca meghosszabbítását képezze, miáltal a közlekedés gyorsasága és élénksége nagyban előmozdítható lesz. A további város-szabályozások kérdését, mivel az új hídfőn túl esnek, a törvényhatóság kizárólagos jogkörébe utalta át. A jegyzőkönyveket, valamint a részletes műszaki leírásokat és számításokat a vegyesbizottság a további intézkedések foganatosítása érdekében felterjesztette a kereskedelemügyi minisztériumba.

A kereskedelemügyi minisztérium a pénzügyminisztériummal egyetértőleg az 1893. évi XIV. t.-c. szellemében és a vegyesbizottság elgondolásai szerint, a törvényben kapott felhatalmazás alapján a kivitel végrehajtásához fogott. A megvalósulásig azonban eltelt néhány esztendő, mert csak 1898-ban kezdtek a munkálatokhoz. A híd tervezését és építését Czekeliusz Aurél miniszteri tanácsos, Szántó Albert miniszteri osztálytanácsos, Nagy Virgil műszaki tanácsos építész, Beke József, Gállik István, Gruber Antal, Pischinger Gyula és Viczmándy Tamás főmérnökök végezték. Az építkezés 1903-ban nyert befejezést. A hidat ünnepélyes külsőségek között 1903 október 10-én József királyi herceg jelenlétében adták át a közforgalomnak. Elnevezését is 1903-ban kapta, mert a törvényhatóság kívánságára az uralkodó hozzájárulásával boldogult Erzsébet királynéről »Erzsébet-híd«-nak nevezték el. (Székesfővárosi Levéltár : Közgyűlési jegyzőkönyvek.)

Az 1893. évi vegyesbizottsági ülésben a főváros törvényhatósága kapta meg a jogot a hídépítéssel kapcsolatos városrendezési munkálatokra. A főváros törvényhatósága 1893 június 28-án tartott közgyűlésében 695/1893. kgy. számú határozatával megszavazta az 1893. évi XIV. törvény-cikkben említett 2 millió forintot a szabályozások keresztülvitelére. E közgyűlési határozat teljesen az idézett törvénycikk szellemében kívánta a városrendezést megvalósítani és ezért a Városház-, Sebestyén-, Rózsa- és Halterek környékének szabályozására tervpályázatot írt ki azon meghagyással, hogy figyelembeveendő az 1893. évi XIV. t.-c. erre vonatkozó része — vagyis

a Hatvani-utca meghosszabbítása az új hídig — és úgy oldandó meg a feladat, hogy ezáltal a Belváros falusias jellege nagyvárosi külsőt nyerjen. A beérkezett pályamunkák közül kivételre egyet sem fogadott el a bírálóbizottság, csupán jutalmazásra talált méltónak 5 munkát. A tényleges városszabályozást az 1895. évi 399. kgy. sz. határozat szerint Lechner Lajos középítési igazgató, Heuffel Adolf műszaki főtanácsos és Devecis Ferenc műszaki tanácsos tervei alapján végezték el. (Közigazgatási jegyzőkönyvek.) Hogy milyen volt a városszabályozási terv, azt nem kell írásban lefektetni, mert élő bizonyíték gyanánt áll előttünk a mai Eskü-tér, Eskü-út és Apponyi-tér s ezek környéke. Helyette inkább annak leírását kíséreljük meg, ami a szabályozás folytán eltűnt és amit csak a mult emlékeként idézhetünk fel. A Városház-, Sebestyén-, Rózsa- és Hal-terek, Városház-, Sebestyén- és Plébánia-utcák a maguk jellegzetes polgári házaival együtt megsemmisültek és ezek helyén egészen új városkép keletkezett, amely semmiben sem emlékeztet a régre. Minthogy pedig Pest városa többszázéves multja éppen ezekben a ma már eltűnt kispolgári házakban, ezeken a tereken és utcákon zajlott le, nem lehet érdektelen azoknak a megismerése.

A régi Belváros legnagyobb tere a Fő-tér (Haupt-Platz) vagy Városház-tér volt, amelynek területe körülbelül 6700 négyszögmétert tett ki. A hajdani Városház-tér helymeghatározását ma már szemléltető módon nehezen állapíthatjuk meg, mert a tér természetes határvonalai a végrehajtott városszabályozással kapcsolatosan megsemmisültek. Egyedüli kiindulópontul a tér keleti oldalát képező mai Váci-utcat vehetjük lerögzítettnek és a többi oldal határait ehhez igazodva így rajzolhatjuk meg: a tér északi oldalának vonalát a Kigyó-utca betorkolásától északi irányban számítva 30 ölnyre képzelte és a tér keleti határvonalát alkotó Váci-utcára merőleges vonal képezte, amelynek hosszúsága 32—35 öl lehetett és a Kötő-utcában (Piarista-u.) nyert folytatást. A Városház-tér nyugati oldalát pedig megkapjuk, ha a belvárosi templom hátsó falánál elmenő, a mai piarista gimnázium épületén átvágó s az északi oldalra ugyancsak merőleges vonalat meghúzzuk. A déli oldalát körülbelül a mai Eskü-út középvonala képezte. Ha a most vázolt határvonalakat lerajzoljuk egy térképre, akkor láthatjuk, hogy az egykori Városház-tér majdnem szabályos téglalakú volt. A Városház-térre torkollott be a Váci-, Lipót- (ma Váci-), Kötő- és Kigyó-utca.

A Városház-teret három oldalról kisebb magánházak határolták, csupán a tér nyugati részén állott két nevezetesebb épület: az egyik a belvárosi főplébánia templom, a másik pedig a kegyesrendiek régi kolostora és iskolája. A főplébánia templom ma is azon módon megvan, a kegyesrendiek kolostorát pedig időközben lerombolták és helyette az új rendházat építették meg. A hajdani piarista-ház multját, mint érdekes várostörténeti emléket, az alábbiakban örökíthetjük meg.

A kegyesrendiek 1717-ben telepedtek le Pesten. A városi tanács a piarista-atyák számára a török hódoltság megszűnése utáni városháza épületének egyik szárnyát engedte át, ahol 1717 november 6-án kezdték meg áldásos munkálkodásukat az ifjúság nevelése terén. Ebben az épületben azonban csak rövid ideig tartózkodtak, mert Pestvárosa 1718-ban megvásá-

rolta 4000 forintért a jezsuiták belvárosi ingatlanát és ezt a régi pestvárosi telekkönyvben 188-as számmal jelölt s ma »Görög udvar« néven ismeretes galambutcai házat a hozzátartozó kerttel együtt a piaristáknak adományozta. Rövid idő leforgása alatt a piaristák hozzávették ajándékba kapott ingatlanukhoz a szomszédos Vizay-, Taschner- és Pistori-féle házakat is, ami által egységes és nagykiterjedésű telekkomplexum birtokába jutottak. Ezt az egész telektömböt azután 1789 augusztus 29-én árverésen eladták 20.150 forintért Argiri Demeter görög kereskedőnek, aki viszont 1791 január 4-én a görög hitfelekezetnek adta át ugyancsak 20.150 forintért. A hitközség a telek dunaparti részén templomot emeltetett, az egykori piarista rezidenciát pedig egyházi hivatalok és magánlakások céljaira használta fel.

A kegyesrendiek most ismertetett ingatlanuktól azért váltak meg, mert időközben a rend céljainak megfelelően sokkal alkalmasabb ingatlant szereztek meg. Ugyanis 1755 február 7-én 43.000 forintért megvásárolták gróf Eszterházy Ferencnek a Városház-tér és Kötő-utca sarkán álló házat, amely »Glöckelsberg-palota« néven élt hosszú időn át a köztudatban és másfél évszázadon keresztül nyújtott otthont az ifjúság művelésével foglalkozó piarista-atyáknak. A Glöckelsberg-telek első tulajdonosa gróf Heissler Donát főhadbiztos volt, akitől 1697 október 16-án Glöckelsbergné született hillingeni Hufnagel Johanna Zsófia szerezte meg és rövidesen házat is építtetett rá. Miután Glöckelsbergné törvényes leszármazók nélkül halt el, vagyonát végrendeleti úton első férjének oldalági rokonára, Popovics Ferencre hagyta, azonban Pestvárosa is igényt támasztott a Glöckelsberg hagyatékra »magszakadás« címén. A törvényszék salamoni ítélettel oldotta meg a keletkezett jogvitát oly formán, hogy a ház és telek egyik fele Popovics Ferencé, a másik fele pedig Pestvárosáé lett. A közös birtoklás nem járt előnnyel egyik társtulajdonosra sem, ezért Pestváros közönsége úgy határozott, hogy a saját részét el fogja adni. Popovics Ferenc, a másik társtulajdonos 1723 május 29-én megvette a várost illető részt 2600 forintért. Ebben az időben Popovics újabb vásárlással még a Dunapart felé is kiegészítette a Glöckelsberg-teleket, amely mint egységes telektömb később, 1730-ban Bibics János bolgár kereskedő tulajdonába ment át 10.000 frt vételár ellenében. Az ingatlant Bibics János özvegyétől báró Vätter Lipót vette meg 16.000 frt-ért, akinek örököseitől azután 1752 október 25-én Eszterházy Ferenc gróf 40.000 forintért megvásárolta. Eszterházy gróftól pedig — mint fentebb említettem — 1755-ben 43.000 forintért a kegyesrendiek szereztek meg az egykori Glöckelsberg-palotát. A pestvárosi tanács az adásvételi ügyletnek nem akart hozzájárulni azon a címen, hogy ezáltal holtkézi birtokká válik az épület és így természetesen az adómentességet élvező ingatlanok száma szaporodik a város területén. Hosszas jogvita származott ebből, amire legfőképpen az adott alapot, hogy a piaristák még ekkor tényleges birtokában voltak a város által adományozott háznak és a rend által hozzávásárolt ingatlanoknak. A szóbanforgó kérdésben a városi tanács a polgárság érdekeit védelmezte, a piaristák pedig a kedvező ingatlanszerzés előnyeit tartották szem előtt. A vitás ügyet végre is a helytartótanács intézte el, amely 1756 április 19-én kelt leiratában a piaristák házvételét jóváhagyta és a vele kapcsolatos feltételeket is rájuk nézve előnyösen állapította meg.

Az Eszterházy-palota ebben az időben Pestvárosának legszebb épülete volt, mind külső pompájával, mind termeinek díszes domborműveivel és freskóival méltán váltotta ki a szemlélők csodálatát. Jellegzetessége volt az egyemeletes háznak, hogy a mai váciutcai rész mindkét sarkán egy-egy torony ékeskedett. A piaristák a birtokbavétel után átalakították az épületet olyan módon, hogy az iskolát és a házi kápolnát az első emeleten rendezték be. A kápolnát 1761 augusztus 27-én, a kegyestanítórend alapítójának a névünnepén szentelték fel. A palota többi része pedig a rendtagoknak szolgált lakásul.

A beköltözködés után hamarosan látták a piaristák, hogy az Eszterházy-palota elégtelen iskola, kápolna és lakóhelyiségek céljaira. Ezért a rend arra az álláspontra helyezkedett, hogy a rendtagok számára telküknek eskütéri oldalán kétemeletes lakóházat fog építtetni. A terv kivitele azonban akadályba ütközött, mivel a piarista-telek határa nem alkotott egyenes vonalat ezen a részen, hanem több helyen megtört a főplébánia templomot körülvevő temető miatt. A határvonalnak a kiegyenesítése egyedül csak a temető területéből volt eszközölhető, ami ellen pedig a pestvárosi polgárság erősen tiltakozott azon indoklással, hogy legnagyobb kegyeletsértés a régi sírokat megbolygatni. Az ügy az egyházi felsőbb hatóság elé került, amely 1759 október 13-án megengedte a telekszabályozást, illetve kiegészítést a temető területéből. A kegyesrendiek az engedély elnyerése után azonnal hozzákezdtek az építkezéshez és 1762 őszére már teljesen készen is állott a kétemeletes lakóház.

Az eskütéri ház elkészülése után a piaristák a kötőutcai oldalon szándékoztak építkezni, illetőleg ingatlanszerzés útján terjeszkedni. Még 1762-ben megvásárolták Lenz Kristóf kötőutcai házát 2500 forintért, majd 1770-ben a város a piaristáknak juttatta a Lenz-féle épülettel szomszédos Hager János ingatlanát is. A kötőutcai piarista telek beépítése szorosan összefügg az 1777-ben kiadott Ratio educationis alapján létesítendő nemzeti iskolák ügyével, mert Pestvárosa a kegyestanítórenddel abban állapodott meg, hogy a pesti nemzeti iskolát a piaristák kötőutcai ingatlanán fogja felépíttetni s a rend kárpótlást kap ezért a várostól. Az egyemeletesre tervezett iskola építését 1801 őszén kezdték meg és két év leforgása alatt befejezték, úgyhogy 1803 november 5-én már előadásokat is tartottak benne.

A további építkezés a terület dunaparti részén folytatódott. A kegyestanítórend 1843-ban bízta meg Kassalik Ferenc építőmestert a munkálatokkal, akinek vezetése mellett 1845-re el is készült a kétemeletes dunaparti szárny. Az utolsó építkezés 1862–63-ban történt, amikor az eskütéri oldalt a kötőutcai résszel kapcsolták egybe.

Az ily módon kiépült piarista rendház az Erzsébet-híd építésével kapcsolatosan nem maradhatott meg a helyén változatlanul, mert a városszabályozás ezt a telektömböt is érintette. A kegyesrendiek ez alkalommal újabb tervük megvalósítását látták keresztülvihetőnek, ami abban állott, hogy az egykori Eszterházy-palotát leromboltatják és helyére új rendházat emeltetnek. A telekszabályozás nehéz problémáját a főváros törvényhatósága 1911 június 14-én tartott ülésében intézte el végérvényesen, amely szerint a piaristák régi telekkomplexuma úgy módosult, hogy ennek új határ-

vonalaait a Váci-utca, Eskü-út, Kötő-utca (ma Piarista-u.) és a meghosszabbított Galamb-utca fogják alkotni. Eszerint tehát a régi Városház-tér területéből hozzácsatoltak a piarista telekhez, viszont a Duna felé eső részt a főváros kisajátította. A törvényhatóság kikötötte, hogy a piaristák szabályozott telkükön 2 éven belül az építkezési munkálatokat megkezdeni tartoznak és a Kigó-utca meghosszabbított tengelyében az új rendház alatt kocsi- és gyalogjárót hagyni kötelesek. Az épületek lebontásához 1913-ban fogtak hozzá és az új négyemeletes székház felépítése 1914 február 26-án indult meg Hülli Dezső műegyetemi tanár tervei alapján. A főváros által kisajátított területen levő piarista-ház egyik szárnyát a közelmúltban bontották le s helyén rendezett tér keletkezett Erzsébet királyné szobrával. (Dr. Friedreich: A budapesti piarista telek története.)

A piarista-épületek ismertetése után ki kell még térni Péterffy bárónak a mai Piarista-utca 10. szám alatt levő hajdani palotájára, amely egyedüli fennmaradt emléke a környéken eltűnt városrésznél. Az ingatlan első tulajdonosa Brian Mór savoyai kereskedő volt, akitől 1755-ben Péterffy János báró vásárolta meg 6500 forintért. Péterffy báró a régi házat leromboltatta és helyére Mayerhoffer András építőmesterrel 1756-ban elkészíttette a ma is álló palotát. A Péterffy-család kihalta után végrendeleti úton Oberg Antonia bárónő kapta meg a palotát, aki 1800-ban 26.000 forintért eladta Macsenka Konstantin görög kereskedőnek. Macsenka elhalálozása után özvegye Grabovszky Athanáz kereskedőhöz ment férjhez és így ennek a családnak a birtokába ment át az ingatlan. Végül 1888-ban a mai tulajdonos Krist Ferenc szerezte meg az egyemeletes Péterffy-palotát a Grabovszky-családtól. (Réh: Henszlmann-lapok 8. sz.)

Az egykori Városház-tér teljes történeti megismeréséhez tartozik még a régi pesti városháza leírása is, amely a térnek a délkeleti sarkában állott és két évszázadon keresztül volt Pest, majd Budapest közigazgatási életének a központja.

A török hódoltság megszűnése után a budai kamara-igazgatóság megalakította a pestvárosi tanácsot, hogy az újjáéledő város közigazgatása biztosítva legyen. Ehhez elsősorban alkalmas épületről kellett gondoskodnia, ahol a városi hatóság hivatalos helyiségeit berendezhette. A nevezett célra központi fekvésénél fogva a legmegfelelőbb volt az akkori Fő-téren (később Városház-tér, ma Váci-utca egy része) levő 192-es számmal jelzett, két épületből álló ház, amelyet a város birtokába is vett, miután a török hódoltság befejezését jelentő ostrom után tulajdonosa nem jelentkezett. A házra vonatkozólag a régi pestvárosi telekkönyvben ezt a bejegyzést találhatjuk: »192. Das Rathhaus auf dem Haupt-Platz in Gesicht 5 Klafter 3 schuech, im ruckhen 17 Klafter 5 schuech, in der Leopoldt-gasse 16 Klafter 5 schuech, langt an das Pfarrgässl und hat 29 Klafter in der lenge.«

A kicsiny és kezdetleges épület rövidesen szűknek bizonyult, úgyhogy a pestvárosi tanácsnak a szomszédos 191-es és 193-as számmal jelölt ingatlanokat is meg kellett szereznie, amelyek közül a 191-es telken egyemeletes ház állott. Ezt az ingatlant a tanács 1702 április 27-én kelt adásvételi szerződés alapján 2800 forintért vette át Pleyern Jánostól; a 193. számú ingatlan megvételének idejét és módzatait adatok hiányában nem

lehetett kellően megállapítani. (Schmall Lajos: A régi pesti városház története.) A régi pestvárosi telekkönyvben a 191. és 193. számú ingatlanok bejegyzései a következők: »191. Ain eckhaus neben den Rathhaus in der Leopoldtgassen, hat in der braidte 10 Klafter 3 schuech und der lenge 14 Klafter. Märckl. Johann Friedrich Berstram. Pro nunc Hr. Johann Georg Schmiedt. Die Statt.« »193. Ain eckhaus neben den Rath Haus in dem Pfarrgässl, hat in der leng 17 Klafter und in der braidte 7 Klafter. Johannes Riedt ein Dischler. Zu dem Rathhaus gehörig.«

A megvett ingatlanokat azonban át kellett alakítani, hogy hivatalos helyiségek céljaira használhatók legyenek. Ezért a pestvárosi tanács már az első vétel után 1692 május 9-én tartott ülésében elhatározta, hogy 1000 frt kölcsönt vesz fel a 191. számú ház újjáépítésére. Az építkezés 1710-re nyert befejezést. Érdemes felemlíteni, hogy az építkezéssel kapcsolatosan tornyot is emeltek a városházára azon célból, hogy az időjelzést, valamint a keletkező tűzveszedelem megfigyelését innen végezhessek az örök. 1716 március 23-án a pestvárosi tanács elhatározta, hogy a tornyot magasabbra emelteti és a toronyra órát is csináltat. A nagy pénzhiány következtében a torony és az óra csak 1721-re készült el. 1755-ben a városházi tornyot ismét újra építtette a tanács, amely körül karzat futott, ahonnan a toronyórának kötelességük volt negyedóránként »Dicsértessék« köszönéssel éjjel és nappal az időt jelezni, minek elmulasztásáért 25 botbüntetést kaptak. Ugyanebben a toronyban volt a polgárság harangja is, amelynek megszólalása a pestvárosi tisztújítást jelentette. Idők múlásával a harang sorsáról a székesfőváros közönsége 1874 október 11-én 711. számú határozatában így intézkedett: »miután történeti emléket képezi volt Pest sz. kir. városnak és művészeti kiállítása miatt műtörténelmi régiségnek is ismertetett fel szakértők által, a főváros közgyűlése a helybeli Nemzeti Múzeumnak engedi át.«

Ujabb pótépitkezés 1767- és 1768-ban volt, amikor is az építkezés a három háznak egységes egészé váló kialakítására irányult. A pótépitkezés sem hozta meg a kívánt eredményt, mert a pestvárosi tanács állandóan kísérletezett tovább is, hogy a városháza elégtelen irodahelyiségein miképpen tudna segíteni. Hosszú évtizedek telnek el, amíg a török hódoltság korabeli, összeragasztott és foldozott szerény városházépület helyett valóra válhatott az »új« pesti városháza.

József nádor 1808-ban alakította meg a Szépítő Bizottmányt, amelynek feladata volt Pestváros szabályozása és szépítése. A Szépítő Bizottmány szabályozási programjában elsősorban ott szerepelt a Városház-tér rendezése és a városháza épületének a kérdése is. József nádornak a térre vonatkozólag az volt az elgondolása, hogy a régi városházát lebontatja, ami által maga a tér megnagyobbodnék és a Váci-utca a Városház-utca eltűnésével a Városház-téren keresztül folytatódna a Lipót-utcába. Az új városháza épületét pedig a nádor a lipótvárosi Dunaparton levő harmincadhivatal telkén szándékozott megcsináltatni. A pestvárosi polgárság azonban szívesebben vette volna, ha az új városháza a kegyesrendiek dunaparti telkén, vagy pedig a mai Egyetemi Könyvtár helyén épült volna fel. A választott polgárság különösképen kardoskodott amellett, hogy a kegyesrendiek telke használtassék fel a nevezett célra, aminek helyességét a telek

központi fekvése is bizonyította. Végleges megállapodásra nem került sor, mert a tervezetéseket félretéve Pest városa úgy határozott, hogy a régi épületek meghagyása mellett még egy emeletet fog ráépíteni. De az emelet-ráépítés sem valósult meg, mivel az 1838. évi nagyárvíz olyan súlyos károkat okozott a városháza épületében is, hogy annak újból való építését most már nem igen lehetett elodáztatni. Pest városa ezért megbízta Kasselik Ferenc építőmestert az új városháza terveinek elkészítésével azon megjegyzéssel, hogy a régi épületből a használható falakat változatlanul meg kell hagynia. Ez utóbbi kikötést a pestvárosi tanács költségkímélés szempontjából tette.

Kasselik Ferenc megcsinálta a terveket és 1842-ben jóváhagyás céljából bemutatta a Szépitő Bizottmánynak, amely ezeket a nádor hozzájárulása után 1842 július 24-én tartott ülésében jóváhagyta. Kasselik Ferenc az új városházát kétemeletesre tervezte, magasan kiemelkedő toronnyal. A munkálatokhoz azonnal hozzáfogtak, hogy mielőbb készen legyen a ház, mert a különböző helyeken lévő hivatalok szétszórtsága semmiképpen sem volt előnyére a pestvárosi közigazgatásnak. 1842 őszén már olyan állapotban volt az épület, hogy az egyes hivatalok megkezdhették a beköltözködést. Az építkezés összes költségei 86.984 váltóforint 15 krajcárt tettek ki. 1863-ban még harmadik emeletet is kellett ráépíteni, ami újabb 46.164 frt 6 kr. kiadást jelentett.

A régi városháza ebben a formájában 1900-ig állott fenn, amikor is a főváros törvényhatósági bizottsága 353/1900. kgy. számú határozatával felhatalmazta a tanácsot, hogy a régi városházát bontassa le. Erre azért volt szükség, mert az Esküteri-híd építése ezt multhatatlanul megkövetelte. Az 1893. évi XIV. törvénycikkben körvonalazott városszabályozás értelmében az új hídhoz nyitandó, illetve meghosszabbítandó Hatvani-utca (ma Kossuth Lajos-utca) tengelye éppen a régi városháza épületén vezetett keresztül. A lebontásra nézve különben is a fővárosnak még a hídépítési tárgyalások tartama alatt kötelezettséget kellett vállalnia. A fővárosi tanács a törvényhatóság utasítását végrehajtotta és 1900 év július és augusztus hónapjaiban leromboltatta a nagy multra visszatekintő régi városházát. (Pesti levéltár: Int. a. m. 9714., Verschönerungs-Archiv: 9659., 1900. évi közgyűlési jkv.)

A Városház-tér rendezésével és a városháza lebontásával összefüggően még arra a kérdésre kell feleletet adni, hogy milyen célra rendeltetett az egykori Városház-tér területe. A tér egyrészét, valamint a régi városháza telkének kétharmadát a Váci-utca és Lipót-utca (ma Váci-utca szintén) összekötésére, tehát útterület céljára hasították ki. A tér északnyugati szögletéből egy kis darabot a váciutcai saroktelekhez csatoltak, végül a tér jelentéktelen kis részét és a városháza területéből fennmaradó egyharmadot a kegyesrendiek telkével egyesítették.

A Belváros másik megsemmisült tere a Sebestyén-tér volt. Különösebb jelentőséghez soha sem jutott kis terjedelménél fogva, mert területe csak mintegy 500 négyszögöl lehetett. Tulajdonképpen a tér keletkezését négy utca, a Sebestyén- (ma az Apponyi-tér területében van), Duna-, Lakatos- (megszűnt) és Zöldfa-utca (Veres Pálné-utca) összetorkolásából lehet megmagyarázni. A Sebestyén-tér pontos helymeghatározása ma már

nehéz, mert nincs egy olyan lerögzíthető pontja, amelyből kiindulva szemléltető módon körvonalazni tudnánk határait. Alakja háromszöghöz hasonlított és mindhárom oldalát kispolgári házak határolták. A tér hajdani területét ma a Klotild-palota, Duna- és Veress Pálné-utcák és a Térparancsnokság épületének telke foglalják magukban. Ebből is látható, hogy az aránylag kicsiny Sebestyén-tér területe négy részre szakadt szét és így rekonstruálni nem könnyű feladat. A tér közepén Szent Sebestyén szobra állott, amelynek keletkezése ismeretlen, csupán annyit tudunk, hogy 1819-ben Schmidt György pesti polgár restauráltatta. A szobor magas kőoszlop volt, rajta Szent Sebestyén alakjával, az egész építményt pedig vasrács vette körül. A Sebestyén-szobor a Klotild-palota és a Térparancsnokság között a mai Duna-utca közepén állott, amely hely egyúttal a volt Sebestyén-tér közepét is jelzi. Ez alkalommal meg kell még azt is említeni, hogy a Szépítő Bizottmány 1820-ban a Sebestyén-térre engedélyezte az új Szentháromság-szobor felállítását azon kikötéssel, hogy a téren levő Szent Sebestyén szobrával egyesítve készíttessék el (... dagegen der Vorschlag des Pesther Stadts-Magistrats diese Statue auf dem heiligen Sebastiani-Platz aufzustellen und damit die Bildsäule des heiligen Sebastians zu vereinigen hierorts genehmiget werde). A Szentháromság-szobor azonban nem épült meg s így az addigi állapot változatlanul fennmaradt. (Pesti levéltár: Rel. a. m. 4066.)

A Sebestyén-térrel szerves összefüggésben állott a Belváros eltűnt harmadik tere, a Rózsa-tér, amelynek területe még kisebb volt, mint a Sebestyén-téré. Alakja trapézhez hasonlított és ugyancsak kispolgári házakkal volt körülvéve. A Rózsa-tér keletkezése az ott lakó polgárság érdeméül tudható be. Ugyanis 1803 szeptemberében 4953. szám alatt kérvényt adtak be a pestvárosi tanácshoz az úgynevezett »Fehér rózsza«-ház környékén lakó belvárosi polgárok, nevezetesen Pichler János, Hampf József, Jappa Theodor, Pellenga Diamand és Dotsa Ambrózius s kérelmükben előadták, hogy hivatalos hirdetmény jelent meg, mely szerint a Schlamadinger-féle Fehér rózsza-házat a tulajdonos kívánságára 1803 szeptember 24-én nyilvános árverésen el fogják adni. Ez a fehér rózsáról nevezett ház pedig a későbbi Rózsa-tér közepén, teljesen szabadon állott, csupán 2 öl széles sikátorokkal elválasztva a másik oldalon levő épületektől. Az említett szomszédtulajdonosok együttes kérelme arra irányult, hogy Pest városa szerezzék meg ezt a régi és roskadozó házat s azután romboltassa le, miáltal házaik előtt szabad tér keletkeznék. Indokolásul azt hozták fel, hogy a hetenként kétszer tartandó hetivásárok alkalmával nagy torlódás van a Belvárosnak ezen a részén, mivel az egyedülálló Fehér rózsza-ház annyira szűkké teszi az utcát, hogy sokszor a kocsik sem előre, sem hátra nem képesek menni. Felemlítették még azt is, hogy ha e környéken tűzveszedelem támadna, a keskeny utcák miatt a veszély elhárítása teljesen lehetetlen volna. De nem hagyták megemlítés nélkül a fentnevezett polgárok azt sem, hogy az ósdi épület eltávolítása *városrendezési szempontból is kívánatos, mert ezáltal a Belváros tetszetősebb külsőt kapna.* A kérelmező háztulajdonosok a megvétel lebonyolítását úgy képzeltek el, hogy az érdekeltek ingatlanaik értéke arányában összeadnának bizonyos összeget, amelyet azután Pest városa kiegészítene a vételár teljes egészére. Ez alapon 1803

október 20-án a kérvényező érdekelt tulajdonosok kötelező-nyilatkozatot állítottak ki, amely szerint a következő összegeket ajánlották fel :

Pichler János	500 forintot
Hampf József	1.250 «
Pellenga Diamand	1.000 «
Theodor Jappa	1.250 «
Ambrózius Dotsa	1.000 «
összesen tehát	5.000 forintot.

Az említett háztulajdonosok beadványát Pestvárosa pártolólág terjesztette fel a kamarához, amely azonban csak 1806-ban járult hozzá a megvételhez és a leromboláshoz. Ennek oka pedig az volt, hogy a Fehér rózsza-ház tulajdonosával nem tudott a város a vételárra vonatkozólag megállapodásra jutni, mert a tulajdonos 24.000 forintot kért a házért, a város azonban csak 20.000 forintot kínált fel, mint kisajátítási összeget. Végül is a felsőbb hatósági leírat a 20.000 forintos összeget jelölte meg a tulajdonba vétel alapjául. A pestvárosi tanács rövidesen leromboltatta az épületet, a bontási anyagot értékesítette, ami által tekintélyes összeg megtérült a 20.000 forintból. (Pesti levéltár : Int. a. m. 7865.)

Az egykori Rózsza-tér helymeghatározását szemléltetően úgy tudjuk megadni, ha az Eskü-út, Váci-utca és Duna-utca által határolt Klotild-palota váciutcai oldalánál mintegy 300 négyszöglet kitevő trapézalakú teret képzelünk el, tehát ma a Klotild-palota egy része áll a hajdani Rózsza-tér helyén. A Rózsza-tér megteremtése a Belváros közlekedési és kereskedelmi életére rendkívül előnyös volt, mert a két piac-tér, a Városház- és Sebestyén-tér, ahol a város lakóinak mindennapi élelmiszer-szükségeit árúsították, a szűk sikátorok helyett a Rózsza-tér közvetítésével szerves összefüggésbe kerültek egymással. A Városház-térből nyílt közvetlenül a Rózsza-tér és folytatódott a Sebestyén-térbe, amely két utóbbi teljesen kiegészítő része volt egymásnak. A Rózsza-tér nevét a lerombolt, fehér rózsáról nevezett ház után nyerte.

A Belváros negyedik átalakított tere a Hal-tér volt. Területe valamivel nagyobb lehetett, mint az előbb ismertetett két térnek, mert határai körülbelül 600 négyszöglet zártak be. A tér keletkezésére nem lehet pontos adatot találni, mert a török hódoltság megszűnése után keletkezett régi pestvárosi térképeken már ott találjuk a Hal-teret (Fisch-Platz). Helymeghatározása a legkönnyebb, illetőleg legjobban lehet szemléltetővé tenni, mert a régi Hal-tér nagyrésze a mai Eskü-tér parkírozott déli felét alkotja. A négyszögalakú tér valamikor nem ment ki a Dunapartig, mert a Duna felőli oldalán is házak állottak. Ezt a határvonalat ma a szabályozott Dunapart eskütéri része képezi. Északi határát a régi Duna-utca, a déli oldalát a Kalap-utca (ma Irányi-utca) alkották, keleti határvonalát pedig ugyancsak házsor zárta be. Ezek természetesen a városszabályozás alkalmával mind eltűntek és helyet adtak a mai nagy palotáknak. A Hal-tér területéből csak az Eskü-tér kihasításakor csatoltak a tér déli felén levő házhelyekhez, hogy ezáltal az Eskü-tér szabályos alakot kapjon és a Molnár- s az újonnan kihasított Duna-utcák megfelelő utca-

torkolatot nyerjenek. Az egykori Hal-tér fennmaradásának alapját az 1893. évi vegyesbizottsági jegyzőkönyvben találjuk meg, ugyanis a bizottságnak az volt az elgondolása, hogy az új Duna-utca főútvonal lesz és a hídra való kijutás sokkal célszerűbb a közlekedés szempontjából, ha a hídfő előtt szabad terület marad. Hogy a teret parkírozták és nem eredeti rendeltetésének adták át, annak magyarázatát abban találjuk meg, hogy a Calvin-tér felől a közlekedés az Erzsébet-híd irányában a Belváros e részében levő régi és szűk utcák következtében nem élénkült meg. Természetesen így nincs szükség a Duna-utcára, mint forgalmi főútvonalra és csak kizárólag az Eskü-út bonyolítja le a közlekedést az Erzsébet-híd felé.

A Hal-tér ismertetése kapcsán meg kell emlékezni még a belvárosi plébánia-épületről is, amely a tér közelében a Dunaparton állott. A plébánia helyén az Erzsébet-híd pesti hídfője épült meg, ami természetes is volt, hiszen az 1893. évi XIV. t.-c. ezt jelölte ki iránypontul. A lebontott emeletes plébániát 1820-ban építették, illetőleg a régi földszintes házat ekkor alakították át. Tervezője Zitterbarth János építőmester volt. A plébánia mellett állott az iskola és a templom világi alkalmazottainak a lakása is, amelyeket szintén lebontottak.

Végül fel kell sorolni az eltűnt belvárosi utcákat is, hogy teljes legyen a kép a hajdani Belváros középpontjáról, amelynek helyén ma az Apponyi-tér, Eskü-út, Eskü-tér, Kigyó- és Duna-utcák környéke keletkezett. A Ferenciek-teréről vezetett a Sebestyén-utca a Sebestyén-térig (ma az Apponyi-tér területében van), amely teljesen megszűnt. Ugyancsak a Ferenciek-teréről indult ki a Kigyó-utca is, amelynek egyik fele ma is megvan, a másik fele az Apponyi-tér területébe került. A Városház-utcát a Váci-utca foglalta el, amely utca eredetileg mint rövid és szűk köz a pesti városháza mellett a Kigyó-utca torkolatától a mai Eskü-útig, vagyis a kegyesrendiek mai székháza előtt húzódott. A Plébánia-utca vagy Torony-utca szintén kicsiny volt és a templomtól vezetett a plébánia mögött a Hal-térre (ma az Eskü-út területében van). A régi Duna-utca területét az ottani házhelyekhez csatolták és mellette nyitottak új utcát, amit hasonlóképpen Duna-utcának neveztek el. Teljesen beépítették a Lakatos-utcát, amely a mai Apponyi-térről indult és a Veres Pálné-utcával párhuzamosan haladt. Szabályozás folytán nyerte Apponyi-téri torkolatát a Veress Pálné-utca (volt Zöldfa-utca) és Eskü-téri betorkolását a Molnár-utca. A Sebestyén- és Kigyó-utca találkozásánál — szemben a ferencrendiek templomával — kisebb tér volt, amelyet Kigyó-térnek hívtak. Ez csupán az utcák torkolatából származott és teljesen nélkülözte a tér jellegét; egyedüli érdekessége az volt, hogy a Kigyó- és Sebestyén-utcák érintkezésénél állott sarokházban volt elhelyezve a »Kigyó patika«, amelyről a teret és az utcát is elnevezték.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a tanulmányunk elején felsorolt indokok helyességét teljes mértékben igazolták az eredmények s különösen a közlekedési szempontok azok, amelyek mérlegelése megadja a felmentvényt a híd építését és a Belváros szabályozását intéző hatóságok számára. A mai kor szemüvegén keresztül már kifogás alá esik a megoldás, mivel a nagy műtörténeti értéket képviselő belvárosi plébániatemplomot lecsúszasztették és környékét nem a legszerencsésebben szabályozták. Ennek magyarázatát pedig abban találjuk meg, hogy maga a székes-

főváros törvényhatósága az 1900-as években nem így képzelte el véglegesen az Erzsébet-híd pesti feljárójának környékét, mert a belvárosi templom eltávolításával gondolta a városszabályozást teljesen befejezni. A főplébániatemplom ugyanis ebben az időben nem képviselt akkora műtörténeti értéket a törvényhatóság előtt, mint a jelenben. A lerombolást azonban nem hajtották végre a városrendezéssel kapcsolatosan, ami nem jelentette egyúttal azt, hogy a templom állandóan a helyén is maradhat, mert még 1908-ban a kegyesrendiekkel létrejött első telekszabályozási feltételek között is ezt találjuk: »a székesfőváros közönsége a belvárosi jelenlegi római katolikus plébániatemplomot ezen jelenlegi helyén tetszése szerinti időig fenttarthatja, minélfogva tehát a rend ezen templom területéből az ő új telkéhez eső területrészt, mely a templomhoz való közlekedés biztosítására szükséges területet is magában foglalja és az idecsatolt B. terven kihúzott vörös vonallal van jelölve, *csak a lebontás megtörténte után veheti igénybe*«. (Közigyűlési jkv. 1465/1908. e.) A székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1911-ben pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy a templomot épen és sértetlenül megőrzi s ezért 1908. évi határozatát hatályon kívül helyezte, ami által a hídfeljáró környéke a mai állapotában maradt fenn.

Ha a jelenben kellene ezt a feladatot elvégezni, úgy minden bizonnyal más lenne a hídtengety és más alapgondolatból indulna ki a városszabályozás. Ma valószínűen abban az irányban keresnék a megoldást, amelyet az első vegyesbizottsági ülésben elvetettek, t. i. a hídtengetynek a Petőfi-téren levő görögkeleti templom környékén való elhelyezéséből indulnának ki, ami kevesebb várostörténeti emlék megsemmisítését eredményezné s a szintemelést sem tenné szükségessé.

Dr. Rokken Ferenc.

A régi pesti Vigadó építésének előzményei.

A magyarországi szabad királyi városok lakosainak szórakozásai közt a táncmulatságok a XVIII. század közepétől kezdve mind nagyobb jelentőséget nyertek. Ebben az időben irányították először a hatóságok figyelmüket a bálügyek rendezésére és ekkor tettek először lépéseket *rendeltetésszerű báltermek* építésére. E törekvések azonban nem a polgárság, hanem a nemesség táncmulatságaival kapcsolatban jelentkeztek.

A hatóságok figyelmét a vállalkozói kedvnek a báli és színházi életben való megjelenése hívta fel e kérdésekre. Pozsony volt az a szabad királyi városunk, ahol már az 1740-es években élénk bálozás folyt farsang idején.¹⁾ Pozsonyban az állandóan ott lakó nemeseken kívül is igen sokan fordultak meg e rend tagjai közül nemcsak hivatalos ügyekben, hanem hogy részt vehessenek az ott folyó szórakozásokban.²⁾ A város falai közt összegyűlt nemesség számára több helyen rendeztek táncmulatságot, ezek a mulatságok azonban kezdetben nem állottak hatósági ellenőrzés alatt.³⁾

Turbilio Károly cukrász 1749 március 5-én azt kérte az uralkodótól, hogy adjon neki Pozsonyra kizárólagos jogot bálok és színielőadások tartására.⁴⁾ Kérését azzal indokolta, hogy a nemesség rendszertelenül folyó táncmulatságai, melyek a tisztesség rovására eshetnek, megszűnnének, ha ő mindenkit kielégítő bálokat tartana és a városi közönségnek is haszna lenne vállalatából, mert az ezúton szerzett bevételek egy részét átengedné jótékony célra.

A kancellária e kérelem ügyében kikérte a helytartótanács véleményét. A helytartótanács válaszából megismerjük az egykorúak felfogását a bálokról, színjátékokról és általában a nyilvános szórakozásokról, azonkívül megtaláljuk benne a kiindulópontját a hazai színház- és *vigadó- (redut) építési* törekvéseknek. A helytartótanács véleményében mindenekelőtt leszögezte azt a nézetét, hogy a felsorolt szórakozások nem járnak haszonnal a vallásosságra és jóerkölcökre, a kérdéssel való foglalkozástól azonban még sem idegenkedett, mert értesülése szerint az efféle szórakozásokat mindenfelé megtűrik. Leszögezte másfelől a helytartótanács azt a nézetét is, hogy a bálok és színjátékok ügyének rendezéséhez szükségesnek látja alkalmas épület, színház emelését, mely épület díszére válnék a városnak is.⁵⁾ Itt kifejezésre jut az egykorúaknak az a felfogása, mely szerint a színjátszás és báliszórakozás szoros kapcsolatban áll egymással. Felfogásuk szerint a színház nemcsak a színielőadások, hanem a nyilvános táncmulatságok és látványos-

ságok számára emelt épület is volt. Ennek a felfogásnak volt a következménye, hogy mikor megépült Pozsonyban a rendeltetésszerű színház, benne helyezték el a Redut-termet és Pesten is, mikor rendeltetésszerű színházat akartak építeni, eleinte a pozsonyi megoldás mintájára a színház épületében akarták elhelyezni a városi tánctermet.

A helytartótanács kedvező véleménye alapján, melyet Pozsony városais támogatott, Turbilio megkapta a kívánt privilégiumot, mely a színelőadások és bálók rendjére és idejére vonatkozó intézkedéseken kívül kötelezte őt, hogy bevételeinek 6 százalékát adja a városi szegények javára és törekedjék a város díszére szolgáló színházat emelni.

Bár Turbilio vállalkozásának megindításában nem a polgárság igényei játszottak szerepet, nagy jelentőségű volt a szabad királyi városok polgársága szempontjából is, mert alkalmat adott rá, hogy a polgárság körében országszerte megismerhessék az előkelő körökben divatos és a külföld ízlésének is megfelelő táncmulatságokat. Pozsonyban, mely az országgyűlés és díkasztériumok székhelye volt, más szabad királyi városok polgárai is sürűn megfordultak, akár országgyűlés idején mint ablegátusok, akár pedig mint városuk vagy a saját ügyes-bajos dolgaik intézői. Az értelmes és tanulékony polgárok nem maradtak érzéketlenek a Pozsonyban tapasztaltakkal szemben. Hazaérve elmondták élményeiket polgártársaiknak és megismertették városaikat a művelt körök báli szórakozásaival, előkészítve azok számára a talajt.

I.

Pesten a település 1686 után nagy lendülettel indult meg, a bevándorlók azonban túlnyomórészt egyszerű, igénytelen emberek, főleg iparosok és földművelők voltak. A város is sokáig viselte magán az egyszerűség bélyegét és hosszú időnek kellett eltelnie, míg egyszerűségéből kibontakozhatott. Épült ugyan falai közt néhány főuri palota is, tulajdonosaik azonban nem sokat tartózkodtak bennük, a megyeházán pedig a foglalkozásuk által idekötötteken kívül szintén csak átmenetileg fordultak meg a nemesek. Jelentősebb volt az intelligens elem szaporodása szempontjából a kir. kúriának 1723-ban történt idetelepítése, minek folytán a bírakon és ügyvédekön kívül sok nemes ifjú, jurátus, patvarista is került a városba. A polgárság egyszerű életmódját azonban egyelőre ez sem befolyásolta, mert a nemesi és polgári elemet nemcsak a rendi különbség, hanem a nemzetiség is elválasztotta. A magyar ifjúság a városi polgárságot nem szerette idegen nemzetisége miatt és a fennálló ellenszenv ismételtén robbant ki véres összeütközésben.

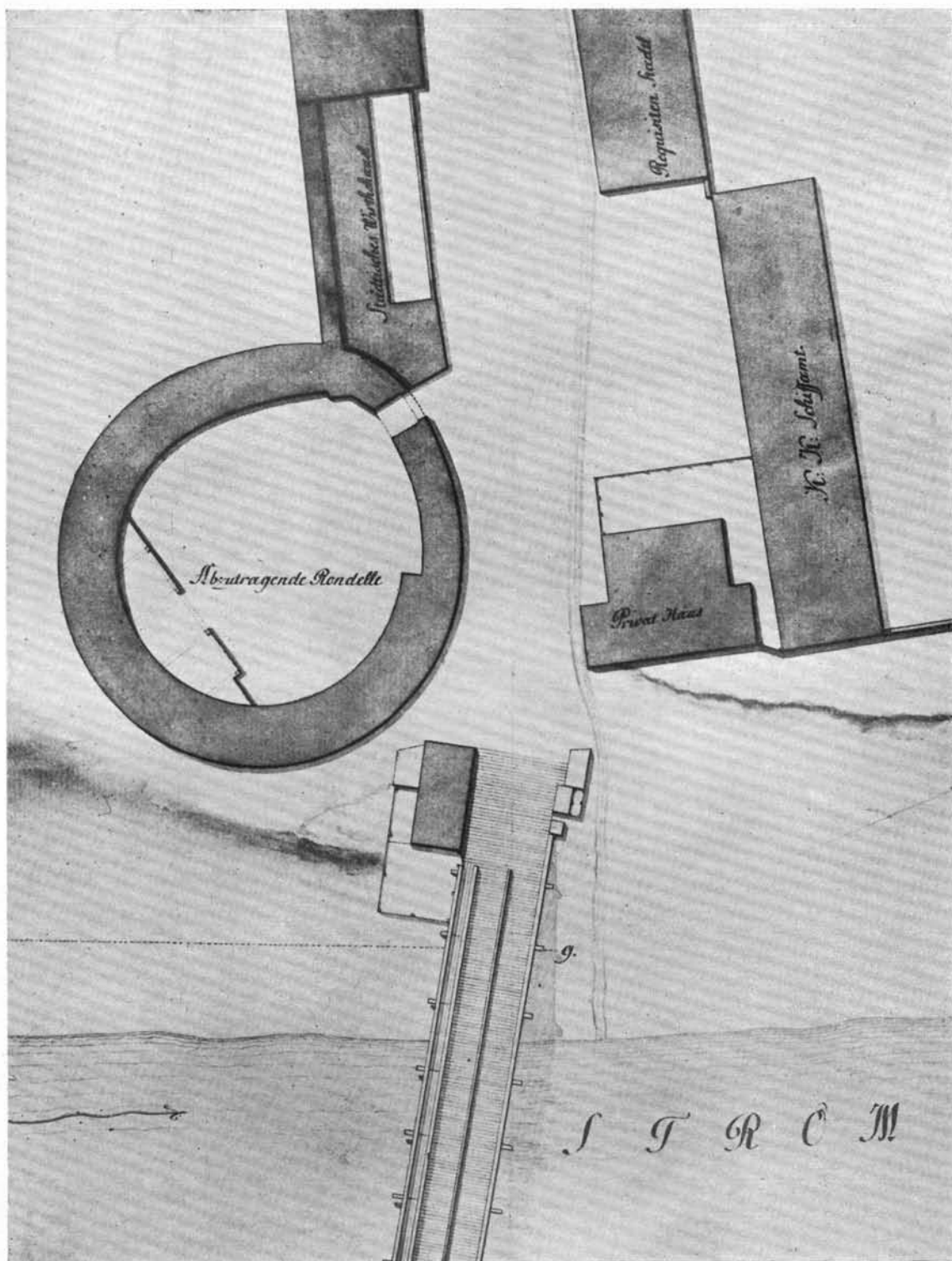
Ennek az elszigetelt életet élő, saját köréhez ragaszkodó polgári elemnek a szórakozásairól kevés feljegyzést találunk. Táncmulatságaikra vonatkozólag 1773-at megelőzőleg egyáltalán nem sikerült irott adatot találni. Későbbi adatokból azonban és a szomszédos Budára vonatkozó feljegyzésekből, amely város állandóan szoros érintkezésben és kapcsolatban állott Pesttel, vonhatunk némi következtetést a pesti polgárok táncmulatságaira is.

A főváros egykori telepeseinek leszármazottainál éppúgy, mint a környéken élő hasonló származású lakosság körében ma is láthatjuk, hogy kocsmai mulatozás alkalmával eljárnak a legények egy-egy táncot a lányokkal. A táncolásnak ez az egyszerű, közvetlen formája volt meg elsősorban a pest-budai bevándorlók és azok közeli leszármazottai körében. Amint a különböző helyekről idekerült telepések összeszoktak, sor került nagyobb táncünnepélyek rendezésére is. Ezeknek a táncünnepélyeknek a színhelye, amint a későbbi adatokból kiviláglik, a vendégfogadók tágasabb, a célnak megfelelő helyiségei voltak.

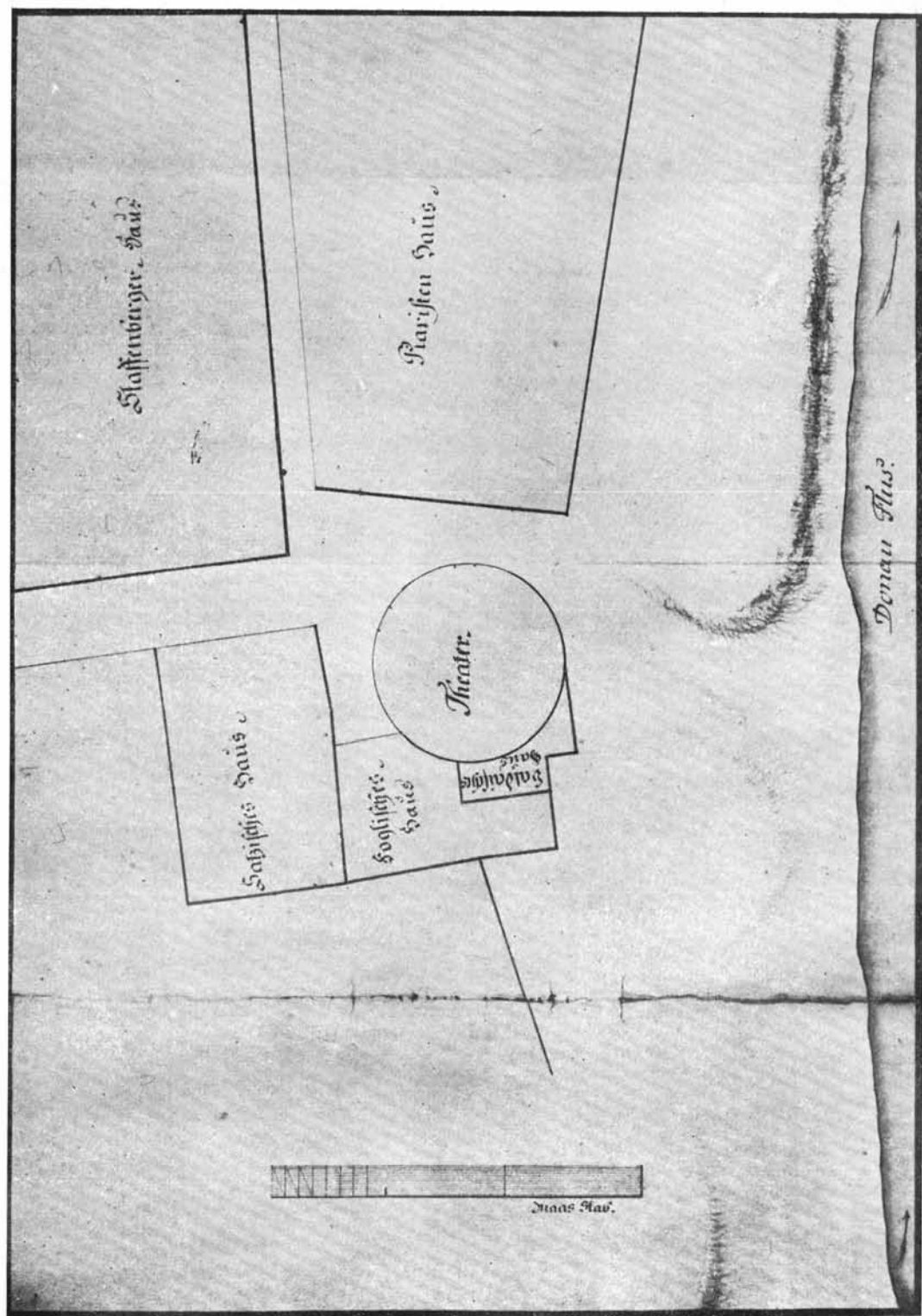
A kocsmai szórakozás és a táncmulatságok szoros kapcsolatára és a táncmulatságok kedélyes, kispolgári jellegére vonatkozólag még sok adatot találunk az 1770-es évekből úgy Pestet, mint Budát illetőleg. Scheff József pesti polgár résztvett a »Zöld kertben« az 1776 február 20-án lezajlott emlékezetes farsangi mulatságon Terek (Török) András nevű rokonával, ahová borozgatni mentek és iszogatás közben, pohár mellől nézték a táncolókat. Schmidthammer József, özv. báró Haruckernné házának gondviselője gyermekeivel jelent meg e mulatságon, hogy elűzze unalmát és hogy gyermekeinek öröme teljék a táncolók nézésében.⁶⁾ Budán már 1760 körül épült táncterem, a polgárok azonban ezentúl is legszívesebben a megszokott vendéglőkben jöttek össze táncolni. A kocsmárosok nem szedtek belépődíjat, csak annak kellett fizetni az elfogyasztottak árán kívül, aki résztvett a táncolásban.⁷⁾ Ebből az adathból a táncmulatságok fejlődésének olyan fokát ismerjük meg, amikor a tánc még kocsmban, kocsmai szórakozással közvetlen kapcsolatban folyik, de már külön kell fizetnie annak, aki részt akar venni a táncolásban. Pesten, az említett zöldkerti mulatság alkalmával — legalább is a bemenni akaró jogászoktól — a két máriást kitevő díj lefizetését előzetesen kívánták.

A pesti tanácsnak a táncmulatságok ügyébe való beavatkozása annak a királyi rendeletnek az alapján kezdődött, mely a szabad királyi városokra nézve előírta az álarcosbálok rendezésének szabályait. E rendelet kibocsátása az iskolaügy szervezésére megindult munkálatokkal kapcsolatban történt.⁸⁾ Az uralkodó célja az volt, hogy az álarcosbálok, melyek csak szórakozást nyújtottak eddig, a jövőben hasznosakká váljanak a közérdek szempontjából. E célt úgy akarták megvalósítani, hogy az álarcosbálok tiszta jövedelme a normális iskolák fenntartására szolgáló alapba folyt volna.

A királynőnek az álarcosbálok szabályozására vonatkozó Hand-billetje és az ezt kísérő levél, melyet a kancellárhoz intézett, 1772 december 2-án kelt, a kancellária pedig ugyanezen év december 14-én utasította a helytartótanácsot a rendelet közzétételére. A királynő nemes intenciója, hogy az álarcosbálok jövedelme a normális iskolák céljait szolgálja, Magyarországra nézve korai volt, mert hazánkban akkor még nem honosították meg ezt az iskolatípust. A királyi helytartó, Albert szász-tescheni herceg a királynő tudomására hozta ezt és egyúttal más körülményekre is felhívta figyelmét, melyek indokoltá tették a rendelet több intézkedésének megváltoztatását. Az álarcosbálok megadóztatására nézve azt javasolta, hogy történjék az a Pozsonyban már 1749 óta bevezetett módon, fizesse t. i. minden bárendező bevételei 6 százalékát jótékony célra s a városok

12. A hajóhídi rondella és környéke 1788-ban.

13. Az úgynevezett rondella-színház és környéke 1789-ben.

az ily módon nyert pénzt szegényház, kórház vagy dologház javára használják fel. Azt nem tartotta méltányosnak, hogy az egész jövedelmet elvegyék a vállalkozótól, mert így elesnék fáradozása és a kockázat vállalásának a jutalmától. Kérte a helytartó annak a két rendelkezésnek a megváltoztatását is, hogy csak az ország legfontosabb városaiban (Pozsony, Buda vagy Pest, Eszék és Varasd) legyen szabad álarcosbált tartani és hogy ezeknek a báloknak a belépődíja mindenütt egységesen 2 forint legyen. Az álarcosbáltartási jognak egyes városokra való korlátozását azért nem helyeselte, mert eddig nem volt az álarcosbálak tartására országos tilalom, azok a városok tehát, melyekben eddig netán szokásban voltak az ilyenek, különösen azonban az ilyen városokban élő nemesek vennék zokon, ha megfosztanák őket az álarcosbáloktól, mikor más városok kifejezetten elnyerik azokat. A belépődíjnak egységesen két forintban való megállapítását azért tartotta aggályosnak a helytartó, mert eddig a pozsonyi belépődíj is csak 1 forint 8 krajcár volt és ezért a pénzért az egyszerűbb emberek még ételt és italt is kaptak. Ha most mindenütt két forintot fognak kérni, ezt nem fogják megfizetni az emberek és emiatt a vállalkozás válságba fog kerülni, a jótékony célra remélt bevételek pedig el fognak maradni.

A helytartó érveit elfogadták és Mária Terézia hozzájárult a kívánt változtatásokhoz azzal, hogy a rendelet úgyis csak egy évre fog szólni, a végső elhatározásokat azután fogja megtenni. Kifejezetten fenntartotta azonban a királyné mindazt, amit e mulatságok rendjéről és idejéről megállapított.⁹⁾ A kilátásba helyezett újabb rendelet kiadása nem történt meg sem a következő báli szezonban, sem később és még II. József korában is hivatkoztak a hatóságok az 1772. évi rendeletre.¹⁰⁾

A helytartótanács 1773 január 4-én küldte meg a szabad királyi városok tanácsainak a báli rendeletet, melyet Pesten a tanács 1773 január 15-én hirdetett ki. Közlötték a pesti lakossággal, hogy az uralkodó a közeledő farsangra engedélyezte az álarcosbálokat és megjelölték azt az öt fogadót, melyben szabad táncot vagy bált tartani.¹¹⁾ Arról nincs feljegyzésünk, hogy hogyan jelölte ki a tanács az engedélyeseket. Ismerjük ezzel szemben a budai tanács eljárását ebben az ügyben. Budán a tanács maga elé idézte azokat a vendéglősokeket, akik eddig is rendeztek táncot, majd a rendelet ismertetése után nyilatkozattételre szólította fel a megjelenteket, hajlandók-e az ismertett feltételek betartására, mert a jövőben csak így rendezhetnek bált vagy redutot, ellenkező esetben csak egyszerű táncot. A megjelentek Falk Ferenc József kivételével megelégedtek azzal, hogy csak egyszerű táncot fognak tartani. Az ilyen fogadósok helyiségébe a tanács nem küldött megbízottat a rend ellenőrzésére, vagy a szegényalapot illető járulék beszedésére. Üzleti szempontból ezek nem jártak rosszul, mert a polgárok szívesebben mentek olyan helyiségbe mulatni, ahol a kommisszárius jelenléte nem feszélyezte őket.¹²⁾ Ha a pesti tanács is a budai tanács eljárását követte, akkor az öttáncengedélyt nyert pestifogadóst úgy kell tekintenünk, mint akik vállalták a királyi rendelet feltételeinek a betartását, befogadták estélyeikre a tanácsi megbízottat és jótékony célra adták a bevétel 6 százalékát.

A rendelet, amint említettük is, csupán az álarcosbálok szabályozását tűzte ki célul. A rendelkezésünkre álló adatok mégis arra látszanak mutatni, hogy aki a rendelet alapján nyert táncmulatságok tartására engedélyt,

annak nem csak az álarcos, hanem az egyszerű táncestélyek bevételeiből is öszázalékos részesedést kellett fizetnie jótékony célra. Ebben az időben nincs is semmi nyoma annak, hogy Pesten szokásban lett volna álarcosbálok tartása. Pesten tartott álarcosbálokról csak jóval a bálók általános szabályozására vonatkozó rendelet kiadása után találunk határozott említést. Ezek az álarcosbálok a város első két, rendeltetésszerű tánctermében folytak, melyek az említett rendelet kiadásakor még nem állottak fönn és létezésüket annak köszönhatték, hogy a nemesség lehetőséget akart nyerni megfelelő táncmultságok látogatására, ahol a polgári elemtől elkülönülten szórakozhatik.¹³⁾

Míg ez a két rendeltetésszerű, az előkelő igényeknek is megfelelő táncterem elkészült, Pest város életében fokozatosan haladt előre az a folyamat, mely a régi rendi korlátok áttörése után új társadalmi tagozódás alapjait vetette meg. E folyamat előmozdítására a város kereskedelmi életének fellendülése volt legnagyobb hatással. Pestet elsősorban központi fekvése tette alkalmassá arra, hogy az ország kereskedelmének főhelyévé váljék. Nagyban siettette a város kereskedelmének fejlődését az Alföld betelepülése és termelésének fellendülése. A pesti vásárok rövidesen nem csak az országban, hanem külföldön is híresekké lettek, a város lakossága állandóan szaporodott, a kedvező viszonyok közt pedig megindult az anyagi fellendülés is.

Amint a lakosságnak megvolt rá az anyagi lehetősége és a körülmények is kezezérajátszottak, mindjobban erősödött körében a tanulási vágy, a műveltségben való emelkedésre irányuló törekvés. E törekvésben csak erősíthette őket a város falai közé sereglett tanulóifjúság és az ott élő nemesség, akiknek a műveltség nyújtotta fölényüket állandóan érezhették. Azok a polgárok, akik városi hivatalba akarták bejuttatni gyermekeiket, kénytelenek voltak azokat iskoláztatni, mert hovatovább a városi hivatalnoki állásokat is képesítéshez kötötték. Pestnek a fellendülése nem kerülte el a felettes hatóságok figyelmét sem, ami megerősítette a továbbfejlődést. II. József az egyetemet Budáról ide helyezte át. Javára vált a városnak az is, hogy a kamarával egyesített helytartótanács a szomszédos Budára került. Budáról szívesen jártak át az emberek a mozgalmas, lüktető életű Pestre, mind a nemesek, mind a polgárok.

A nemes ifjúság eleinte résztvett egyéb alkalom híján a polgárság táncmultságain,¹⁴⁾ később azonban igyekeztek teljesen különváltan mulatni.¹⁵⁾ A nemes ifjúság nem sokba vette az egyszerű polgárokat és fölényesen bánt velük, a polgárság viszont félt tőlük és igyekezett távol tartani őket multságaitól.¹⁶⁾ 1776-ban a kölcsönös bizalmatlanság minden korábbi összetűzést felülmúló véres verekezésben robbant ki az említett zöldkerti táncmultság kapcsán. Ez az esemény adott közvetlen alkalmat arra, hogy a nemesség multságai számára külön, rendeltetésszerű táncterem építését szorgalmazza, melyben a maga ízlése szerint, saját körében szórakozhatik.¹⁷⁾ Így indultak meg Pesten is a kor művelt közönségének színvonalán álló táncmultságok. Annak nem volt akadály, hogy a nemességet nyert és műveltebb polgárok lassanként szintén az előkelőbb multságokat keressék fel, mert Mária Terézia érvényben levő rendelete értelmében az álarcosbálokra mindenki szabadon beléphetett a libériás

inasokon kívül s így történt, hogy a nemességet nem nyert, de megvagyonosodott és a művelődésben előrehaladó polgári elemek lassanként szintén ezekre a multságokra jártak el.

A lakosság legnagyobb részét azonban egyelőre még az egyszerű polgárság képezte. Ez a báli szórakozások statisztikájából is kifejezésre jut. 1780-ban a két új táncterem, mely a nemesség törekvései következtében létesült, kimutatást adott be a tanácshoz a farsang alkalmával tartott bálokról és bevételeikről. Bár az egyszerű közönség táncmultságai bizonyára más helyiségekben is folytak, a farsangi programot a két előkelő tánchelyiség is csak úgy tudta teljessé tenni, hogy a »Noble Baal«-okon kívül egyszerűbb bálakat, úgynevezett »Civil Baal«-okat is tartott, még pedig ez utóbbiakat nagyobb számban. Mindegyik helyen öt-öt Noble Baal volt, Hackernál ezenkívül kilenc, Häuszlernál pedig 13 egyszerű bál.¹⁸⁾ A régi tánchelyiségeket, miután 1777 farsangjára Hacker terme, 1779 farsangjára pedig Häuszler új »Hét választó« terme is megnyílt, a megújított »Hét választó«-t kivéve egyáltalán nem említik többé. Hivatalos intézkedést nem találunk a bennük folyó tánc megszüntetésére és az egyszerű emberek a budai polgárok módjára továbbra is szívesen kereshették fel az ilyen ellenőrzés alá nem eső, kedélyes helyek multságait, a város táncmultságainak fejlődése szempontjából azonban elvesztették minden jelentőségüket.

Azt az előkelőbb helyzetet, amelyet Hacker és Häuszler alkalmas és díszes tánchelyiségek létesítése által vívott ki a pesti báli életben, később hatósági intézkedés is szentesítette. 1786 végén Perczel rendőrigazgató értesítette a helytartótanácsot, hogy csak redutokban szabad álarcosbált tartani. A helytartótanács ennek alapján közölte a pesti tanáccsal, hogy városukban álarcosbált csak Hacker és Häuszler termeiben rendezhetnek, termeiket tehát hivatalosan is redutnak tekintették.¹⁹⁾

A két vállalkozó egy a báli napokra vonatkozó, 1780-ban a tanács előtt lefolyt vitát kivéve békességben megfert egymás mellett. Idővel azonban egyiküknek mégis háttérbe kellett szorulnia, mert 1788-tól kezdve a kormányzások rendelkezése következtében egy városban csak egy tánchelyiségnek lehetett álarcosbál-tartási joga.²⁰⁾ Az álarcosbálok ebben az időben rohamosan fejlődtek népszerűségükben, ami a bálozó közönség életszínvonalának emelkedésére vall. Az emberek jobb anyagi helyzete lehetővé tette, hogy a drágább és több fényt kifejtő multságokon résztvehessenek, egyúttal ízlésüknek finomulása visszatartotta őket, hogy az egyszerű, kocsmái jellegű táncokon megjelenjenek. Annak a táncteremnek, mely elveszti az álarcosbál-tartási jogot, el kellett vesztenie — legalább is jó részben — az előkelőbb, módosabb közönséget, ez pedig együtt járt a rangban való süllyedéssel.

A helytartótanács 1787 december 31-én tudatta a pesti tanáccsal, hogy ezentúl nem szabad két helyen álarcosbált tartani. Válasszák ki az eddigi két álarcosbálrendező közül árverés útján azt, akinek a bekövetkező báli szezonban kizárólagos joga lesz álarcosbálok tartására. A városi tanács beidézte az érdekelt feleket. Hacker terme ekkor bérbe volt adva, helyette a bérlo jelent meg. Az árverés Häuszlernak hozott sikert és az 1788-as báli szezonra 450 forintért magához váltotta az álarcosbáltartás

jogát.²¹⁾ A következő szezonban már nem is tartottak árverést, hanem azzal az indokolással, hogy az árveréssel járó zavarokat ki akarják kerülni, továbbra is meghagyták a jogot Häuszler birtokában 100 dukát lefizetése ellenében.²²⁾

Häuszler ekkor kísérletet tett, hogy kizárólagos és állandó jogot szerezzen a pesti álarcosbálok rendezésére. A helytartótanács előterjesztése, melyet Häuszler folyamodványával kapcsolatban intézett a kancelláriához, igen nagy jelentőségű a pesti vigadó építésének történetében. Ez az első nyoma annak a törekvésnek, hogy Pesten is létesüljön a magántáncstermek helyett városi redut. A helytartótanács Häuszler kérésének teljesítését azzal az indokolással ellenezte, hogy ilyen fontos jogosítványt nem szabad magántulajdonban levő intézményhez kapcsolni. Az árverésen megajánlott összeg is, melyet a király a színházbérlet támogatására szánt, veszendőbe menne, a bérlet pedig elvesztené annak a lehetőségét, hogy alkalomadtán vállalkozzék városi táncterem megépítésére.²³⁾

A helytartótanács tehát a pesti redutot, éppúgy mint annakidején a pozsonyi színház építését, a színházzal kapcsolatban akarta létrehozni. A pesti álarcosbálok és a színház között már 1788-ban létesült kapcsolat. A király ugyanis az álarcosbál tartási jog bérbeadásából befolyó pénzt a pest-budai színházbérlet támogatására rendelte. A színházbérletnek ebben az időben nagy szüksége volt támogatásra. Kezdetben a pesti színházi vállalkozás anyagi nehézségek nélkül folyt. Ez a kedvező helyzet azonban megszűnt akkor, mikor a budai várszínház létesítésekor a király elválaszthatatlannak mondotta ki a budai és pesti színház bérletét. A budai színház bérlete nem volt jó befektetés, ezért mellékjövedelmek által kellett a pest-budai színházi vállalkozót támogatni s ezek közé tartozott az álarcosbál jövedelme. Ettől fogva az álarcosbálokat hivatalosan a színházbérlethez tartozónak tekintették, az érdekelt városi körök állandó tiltakozása ellenére.²⁴⁾

II.

A helytartótanács a pesti városi tánctermet a színházbérlet által, tehát magánvállalkozó útján akarta megépíttetni. Példakép a pozsonyi színház létrehozása lebeghetett szemük előtt. Ezt a hozzátartozó táncteremmel együtt gróf Pálffy György építtette és a megállapított idő letelte után az épület tulajdonjoga a városra szállott.²⁵⁾ Pesten a körülmények úgy hozták magukkal, hogy alig egy negyed évvel a helytartótanács kezdeményezése után királyi rendelet intézkedett, hogy magának a városnak a költségén épüljön meg a táncterem rendeltetésszerű színházzal együtt. A táncterem építésének ügye oly szoros kapcsolatba került ekkor a színházépítés ügyével, hogy nem tárgyalhatjuk különítve a kérdést.

A pesti és budai színházakról az a felfogás terjedt el a köztudatban, hogy II. József németesítő törekvései hozták felszínre építésük tervét.²⁶⁾ Újabb kutatások felhívták a figyelmet e nézet valószínűtlenségére.²⁷⁾ A pesti színház építésének a története adatszerűleg beigazolja, hogy az uralkodónak nem volt előre kitervezett szándékában Pest számára új, rendeltetésszerű színházépület létesítése. József mindössze a meglevő színházat akarta áthelyezni a régihez hasonló helyiségbe, azonban nem a színház érdekében elsősorban, hanem

mert úgy látta, hogy más kérdés megoldása kívánja. Éppúgy állott a helyzet a színházzal kapcsolatban, mint Pest város rendezésével és szépítésével, ami szintén nem tartozott programjához. Amint azonban Pest első rendezése és a város szépítése alatta indult meg, úgy merült fel ennek a rendezésnek a során a rendeltetésszerű színház és vele kapcsolatos redut megépítésének az eszméje is. Ahhoz azonban, hogy kísérlet történhessék a város költségén építendő redut megvalósítására, nem csak az uralkodó felfogásának kellett a város fejlesztésének érdekében megváltoznia, hanem a város ügyeinek intézésében is gyökeres változásnak kellett bekövetkeznie, mert azok a testületek, melyek II. József reformjáig intézték a város ügyeit, nem kedveztek az ilyen vállalatoknak.

Pest igazgatása II. József koráig túlnyomólag a tanács kezébe volt letéve. E testület már közvetlenül a török uralom után megalakult, teljes jogkörébe azonban csak az 1703. évi privilégium helyezte. Ettől a testülettől függött, mennyire tud a város a korszerű fejlődésbe bekapcsolódni. A tanács a városi polgárság soraiból került ki, annak legtehetősebb, legbefolyásosabb képviselői foglaltak benne helyet. A tanácstagság hosszú időn át nem függött előírt képesítésnek a megszerzésétől s az egyes tagok egyéni képességén, tapasztalatán mulott, mennyire volt képes a testület megfelelően intézkedni az eléje kerülő ügyekben. Egyedül a főjegyzői állás viselőjének kellett jogi ismeretek, latin tudás birtokában lennie, ami megfelelő tekintélyt biztosított neki a tanács többi tagja előtt. A tanács működésében mindenkor a helyi viszonyokat és a helyi érdekeket tartotta szem előtt. Különösen ügyelt arra, hogy semmi olyan újítás ne történjék, mely a város pénztárára terhet háríthat. Még haszonnal kecsegtető vállalatot sem igen kezdett meg saját iniciatívájából, hanem külön fel kellett az ilyenre hívni a figyelmét, aminek egyik jellemző példáját nyújtják a rondellának színházzá való alakítása körül történtek.²⁸⁾

Kedvezőtlenül befolyásolta a tanács kezdeményező erejét és vállalkozó kedvét az a függés, melyben részben a választott polgársággal, részben a kormányhatóságokkal szemben volt. A választott polgárok testülete, önálló határozási joggal nem bírt, bár gazdasági kérdésekben meg kellett hallgatni véleményét,²⁹⁾ az általa képviselt polgárok gazdasági érdekeit azonban mindig erősen védte e testület. Míg a tanács a házipénztárba befolyó földesúri jövedelmeket kezelte, a választott polgárság az egyes polgárookra meghatározott kulcs szerint kivetett adójövedelmekre ügyelt fel.³⁰⁾ A testület tagjai, maguk is adófizető polgárok, mindig azt tartották szem előtt, hogy a városra, mint egészre kivetett adóösszeg minél több adózó közt oszoljék meg. Igyekezetük arra irányult, hogy szaporodjék az adóalanyok száma, mert ezáltal kisebbé vált az egyes adózókat terhelő adóösszeg.³¹⁾ Az adófizetők érdekében azonban kiterjedt figyelmük arra is, hogy a házipénztárba befolyó jövedelmeken túl a tanács ne költsékezzék, nehogy a város eladósodjék és az adósság az egyes polgárookra további terheket rójon. Ha a tanács a megszokott kiadásokon túl új intézmények megvalósítására tett volna kísérletet, könnyen szembe került volna a választott polgársággal.

A kormányzások részéről különösen a kamara szerepe nehezítette meg a városi tanács helyzetét. Amire a városi polgárok érdekében a válasz-

tott polgárság ügyelt, arra vigyázott a kincstár érdekében a kamara, hogy t. i. ne nehezítse meg a város adózási kötelezettségének teljesítését túlzott költsékezés és ennek folyamán beálló eladósodás. Ha kisebbméretű befektetések engedélyezéséhez hozzájárult is a kamara, szigorú vizsgálat tárgyává tette, nincs-e kockázat, lesz-e belőle biztos haszon?

A helytartótanács működése egész másirányú volt s feladatát nem a gazdasági kérdések vizsgálata képezte, hanem hogy az elébe terjesztett terv megfelel-e az anyagiakon túl is a polgárság szükségleteinek, igényeinek, természetesen szem előtt tartva a város gazdasági helyzetét is. A két kormányshoz az eléje került ügyekben vegyesbizottsági üléseket tartott és azokon igyekezett egyensúlyt teremteni a kétféle szempont között. A helytartótanácsnak mindig megvoltak a maga kiválóan képzett s a kor műveltségi színvonalán álló referendáriusai, akik ott, ahol ez hatalmukban állott, igyekeztek a városi életben a korszerű kívánalmakat megvalósítani. Ezt különösen Pozsony példája mutatja, mely városnak az élete szemük előtt folyt és könnyen siethettek segítségére, amikor szükségesnek mutatkozott. A városok privilegizált helyzete azonban nem mindig adott lehetőséget beavatkozásra. Még jobban megnehezítette ezt a városoknak a helytartótanács székhelyétől való nagy távolsága, ami az akkori forgalmi viszonyok miatt az érintkezést nehezítette. Ez volt az oka annak, hogy a Pozsonyban székelő dikasztériumok nem ismerhették részletekbe menően az egyes szabad királyi városok életében felmerült szükségleteket. A kevesektől nyújtott és sokszor az egyéni érdekek által irányított tájékoztatás szintén csak nehezítette a helyes megismerést.

II. József uralkodása alatt Pest helyzetében nagy változás következett be. Megváltozott elsősorban a városi tanács szelleme. E változás fokozatosan végbemenő fejlődés eredménye volt. A városi tisztségek viselői kezdettől fogva kaptak honoráriumot, elnyerésük tehát biztosíthatta az érdekelt pályázó egzisztenciáját. Aki már fiatalon, kisebb állásban kezdte a várost szolgálni, jártassága által oly tekintélyt szerezhetett, ami később biztosította számára a tanácsnoki állás elnyerését. A jártasságnak mind fontosabb kelléke lett az elméleti képzés megszerzése is. Elméleti képzés szerzésére egyre több alkalom nyílt Pesten. A piaristáknak gimnáziumuk volt a városban. 1756-ban jogi szakiskola nyílt benne³²⁾ és bár ez 1771-ben megszűnt, hat év múlva a szomszédos Budára, majd 1784-ben Pest falai közé került az egyetem. II. József nemcsak előírta a magasabb tisztviselők számára az iskolai végzettséget,³³⁾ hanem a más pályáról a tisztviselői pályára lépni szándékozók számára előzetes levizsgáztatását is kötelezővé tette.³⁴⁾

A pesti polgár fiának, amint többet tanulhatott, úgy tárgult látköre és nőtt ismeretvágya. Míg korábban fogvatartotta szellemét a város falai közé zárt közület kasztszerű, kicsinyes érdeke, melybe maga is testestől-lelkestől bele volt nőve, lassanként fölé emelkedhetett annak. Az új generációkból kikerülő tisztviselőnek módjában állott a kicsinyes helyiszempontokon és a mindennapi anyagi kérdéseken fölülemelkedve vizsgálni az elébekerülő problémáinkat s hajlandóvá letta kor-és okszerű megoldásra anyagi áldozatok árán is. A választott polgárság még a régi kispolgári szellemet képviselte, de egyelőre az országos hatóságok által követett irány a tanácsnak kedvezett.

Megszűnt II. József alatt az a nagy távolság is, mely eddig akadályául szolgált annak, hogy az országos kormányzat tényezői alaposan megismerhessék Pest városa problémáit. Megszűnt ugyanekkor a két kormánysszék, a helytartótanács és kamara különállása, miáltal lehetővé vált az eléjük kerülő ügyek gyorsabb elintézése. A város részéről az üdvös újításokkal szemben megnyilvánuló minden ellenállásnak egy csapásra vége szakadt, mikor királyi rendelet közigazgatásilag a vármegyének, gazdaságilag pedig a kamarai adminisztrációnak rendelte alá a szabad királyi városok tanácsait, amivel egyúttal megszűnt a helytartótanáccsal való közvetlen kapcsolatuk is.³⁵⁾

Pest fejlődésének előmozdításában a Pest-kerületi kamarai adminisztráció vette ki a legjelentősebb részt. A kamara önállóságának megszüntetése után szükségesnek mutatkozott oly szervek létesítése az egyes kerületekben, melyek a korábban a kamarának alárendelt intézmények fölött a felügyeletet gyakorolják és legmegfelelőbben kapcsolják azokat az egyesített kormánysszékhöz. E célból alakította meg az uralkodó a tíz kerület mindegyikével párhuzamosan működő gazdasági elsőfokú hatóságokat, a kamarai adminisztrációkat s ezeknek rendelte alá később gazdasági vonatkozásban a szabad királyi városokat. A kamarai adminisztráció elsősorban felügyeletet gyakorolt. Önállóan nem intézkedett, mert a felmerülő ügyekben mindig jelentést tett a helytartótanácsnak, kérve annak döntését. A kamarai adminisztrációnak a pesti városi életre való nagy befolyását azért könnyen megérthetjük. A város gazdasági ügyekben való érintkezését a helytartótanáccsal teljesen a kamarai adminisztráció közvetítette, ha pedig a városnak kívánsága volt ilyen ügyekben, mindig kikérte a helytartótanács az adminisztráció véleményét. Felsőbb rendeletek végrehajtását szintén a kamarai adminisztráció rendelte el a városban, ha azok gazdasági vonatkozásúak voltak, a végrehajtás fogantatására pedig ügyelt és jelentést is tett sokszor az eredményről.

Igen jelentős volt az, hogy a Pest-kerületi adminisztráció Pestvárosában székelte és a helyszínen mindenről közvetlen és kimerítő értesülést szerezhetett. Emelte az adminisztrátor befolyását a pesti életre az a királyi rendelet, mely rábízta a városrendezés és ezzel kapcsolatban új városrész létesítésének az ügyét, mely kérdések ebben az időben az érdeklődés központjában állottak.

Nagy lehetősége volt a mindenkori adminisztrátornak a város ügyeire való befolyáshoz. Az adminisztráció szervezete nem testületi volt, a szálak mind az adminisztrátor kezében futottak össze. Az adminisztrátor személyén múlt csak, hogy mennyire használja ki e nagy befolyást. A pesti kerületi adminisztráció élén nyolc éves fennállása alatt két adminisztrátor állott. Az első, báró Orczy László 1787 tavaszáig vezette az ügyeket, ekkor báró Schilson János került a helyébe. Orczy nyugodt, megfontolt ember volt és hivatali eljárásában teljesen az eddigi megszokott formákban járt el. Utódja, báró Schilson János egész más egyéniség volt. Megbízata az adminisztráció vezetésével ambícióját elégítette ki s teljes odaadással szentelte magát az ügyeknek. Működése a tettekre készség és munkabírási számtalan példáját mutatta, intézkedéseiben pedig állandóan felszínre került temperamentumos egyénisége. Hamarosan felismerte

azokat a roppant fejlődési lehetőségeket, melyek nyitva állottak Pest számára. Nemcsak elősegítette a városrendezési munkálatok megindulását, hanem az uralkodó bizalmát megnyerve élükre állt és a legnagyobb energiával mozdította elő sikerüket.

A színházi kérdések iránt még pozsonyi évei alatt megmutatta fogékonyságát. 1766 április 14-én került a kamarához mint tanácsos³⁶⁾ és ez állása Pozsonyhoz kötötte. A város élénk színházi élete nem maradt rá hatástalanul, amit legjobban ránkmaradt színdarabjai igazolnak. 1777-ben adták elő a »Die Wilden« című darabját³⁷⁾, 1784-ben pedig »Ladislaus Koenig von Ungarn oder die entdeckte Unschuld« című hazafias tárgyú darabját adta elő a pozsonyi német társulat.³⁸⁾ A Pozsonyban szerzett színházbarát hajlamokat Schilson Pestre is elhozta magával.

A pesti adminisztráció vezetésével történt megbízatása előtt is volt már Schilsonnak különleges feladata, megelőzőleg mint ruszti és soproni kommiszárius működött. Az Orczy távozása után kapott megbízatás feladatává tette, hogy irányt szabjon abban a forrongásban, melynek a nagyjövőre hivatott Pest életében el kellett következnie. Mikor Pestre került, már folytak a tárgyalások arról, hogy a régi, kicsire szabott Belvárosban elhelyezett vásárokat úgy telepítsék át, hogy megsokszorozódott nagyságukban se akadályozzák a közlekedést, ne zavarják a vásárokon érdekelt közönség és kereskedők kényelmét és ne veszélyeztessék a város biztonságát. E kérdés megoldása nagyobb pénzalapot igényelt s a választott polgárság által képviselt felfogás következtében ezt az egyes polgárok anyagi megterhelése nélkül igyekeztek összehozni. A tanács a Váci-kapu előtti térséget házhelyek számára akarta eladni, az így befolyó pénz adta volna a rendezéshez szükséges alapot.³⁹⁾ Arra számítottak, hogy az összeg más alkotások megvalósítására is elég lesz. A tanács tervei szerint főleg szociális jellegű alkotások kerültek volna megvalósításra, ami a tanács felfogásának korszerű átalakulását mutatja.⁴⁰⁾

Schilson hamarosan egészen otthon volt a megoldásra váró kérdések közt. Teljesen magáévá tette a város fejlesztésére és szépítésére irányuló törekvéseket és maga is készített tervet a felépítendő új városrész szabályozására. Terve a helytartótanács útján az uralkodó elé került és József el is fogadta kivitelre, teljhatalmat adva neki a végrehajtáshoz. A városi tanács, minthogy maga vetette fel először az új városrész építésének gondolatát, szintén készített tervet. Schilson a város tervéről nagyon lekicsinylően nyilatkozott s miután ennek következtében az uralkodó nem is vette figyelembe a tervet, a tanács Schilsonra megneheztelt és nem nézte jó szemmel működését.⁴¹⁾ Még kevésbé volt barátja a választott polgárok testülete, mely testület tagjai elsősorban a belvárosi polgárok sorából kerültek ki. Sérelmesnek tartották e körben, hogy a vásárokat a falakon kívülre vitték, mert emiatt elvesztették a belvárosi polgárok azokat a jövedelmeket, melyekhez a kereskedőknek nyújtott szállás és élelem útján jutottak.⁴²⁾ Ha tehát az eszme, melynek gyakorlati megvalósítása Schilsonra várt, a város köreiből indult is ki, e körök részéről nem találhatott több támogatásra, mint amennyit kénytelenek voltak a hatalom rendelkezésére bocsátani, József halála után pedig teljes elkeseredéssel robbant ki Schilson ellen a polgárság hangulata.

A vásár- és városrendezés és az új városrész építése hozta felszínre az új színház és az ezzel kapcsolatban álló táncterem építésének eszméjét és adott lehetőséget Schilson bárónak arra, hogy oly formában javasolja ez intézmények megvalósítását, hogy ennek eredményeképp, bár hosszú idő eltelte után, de nemzetközi viszonylatban is számottevő színházépülethez és vigadóhoz jutott Pest.

III.

A pesti vásár- és városrendezésnek meg kellett oldania az egykori hajóhíd mellett álló rondella kérdését. Ez a rondella ugyanis akadályozta a városfalon kívül fekvő területek felől a hídra való feljárást. Az állathajtást azonban a falon kívül akarták a hídra irányítani, hogy a Belváros közlekedését ne zavarja. Ezt csak úgy érhették el, ha a hídfő mellett álló rondellát lebontják. E rondella közelében a hídtól lefelé, a mai Régi Posta-utca végén egy másik köralakú építmény is állott, melyet a pestiek szintén rondellának hívtak és amelyet 1773-ban színházzá építettek át.

A hajóhídra irányuló közlekedést akadályozó rondella lebontásához kikérték és meg is nyerték az uralkodó hozzájárulását. A hídrondella lebontásának elrendelésével egyidejűleg azonban József a színház áthelyezésére nézve is intézkedett, mert értesülései azt látszottak mutatni, hogy a színház az eltávolítandó hajóhíd-rondellában van.⁴³⁾

E tévedés alapja nyilvánvalóan a helytelen informálás volt és ennek kell betudni azt is, hogy az uralkodó a színház új helyéül azt a köralakú építményt szemelte ki, melyben már 1773 óta elhelyezést talált a színház. Azt, hogy József tényleg ezt, a pestiek által szintén rondellának hívott építményt jelölte ki a színház helyéül, teljesen beigazolja Schilson felterjesztése, melyet az áthelyezés elrendelésének folyamányaképp készített, valamint az ehhez csatolt helyrajz.⁴⁴⁾

Az elmondottakból megállapítható, mi volt II. József szerepe a pesti »Nagy német színház«^{44/a)} létrehozása körül. Az uralkodó tényleg foglalkozott a pesti színház ügyével, mert információi alapján úgy látta, hogy a színház számára új helyiségről kell gondoskodnia. Javasolt megoldása azonban nem juttatta volna a pesti színházat rendeltetésszerű, újonnan emelt hajlékhoz, hanem a kérdést egy már fennálló épület átalakítása útján akarta elintézni, sőt a fennforgó tévedés következtében régi helyén maradt volna a színház.

Schilson tapintatosan kerülte, hogy az uralkodó rendeletében foglalt tévedésre rámutasson. Élete már Pozsonyban szorosan összeforrott a színházzal, most alkalma nyílt rá, hogy a pesti színház érdekében tegyen oly lépést, mely elévülhetetlen érdemet szerzett számára. Válaszát a rondellára és színházra vonatkozó rendeletre egy javaslattal zárta be, mely egyúttal az uralkodó megbántása nélkül megoldotta a felmerült bonyodalmat. Javaslata a következő volt: »Und derohalben wäre meine unvorschriftlichste Meinung, das Theater ganz von diesem Platz mit der Zeit wegzuschaffen und ein ordentlicheres und dem Pester Publico angemesseneres in der neuen Stadt, doch nur damals aufzubauen, wenn durch die neue veräusernde Hausstellen so viel Geld einkommt, dass nicht nur die bereits allerhöchsten Orts begnehmigte, und zu Errichtung der neuen Stadt

erforderliche Kosten bestritten, sondern mit solchen auch ohne neuer Last der Stadt das neue Theater erbaut werden könnte. Da könnte allen vorangezeigten Ungemächlichkeiten vorgebeuget und *ein diesen so wichtigen Platz würdiges*, und allen Theilen der alten und neuen Stadt gemächliches *Schauspielhaus, in welchen zugleich die Redoutten angetragen werden könnten*, erbauet werden.«⁴⁵⁾ Tehát aki a »Nagy német színház« eszméjét felvetette, az Schilson volt. Az ő elgondolása következtében épült meg úgy a színház, mint a vigadó is. Színdarabjai már elvesztették jelentőségüket, a német színház is teljesen eltűnt Pestről, a dunaparti vigadó azonban ma is ott áll, ahol az általa kezdeményezett vigadó kivitelre került, sőt a mai épület jórészt a régi épületnek a felhasználásával készült el. Mikor eszünkbe jutnak azok, akiknek ezt az intézményt köszönheti a főváros, elsősorban báró Schilson Jánosról nem szabad elfeledkeznünk.

Schilsonnak színház és vigadóépítési javaslatát a helytartótanács és kancellária kedvező vélemény adásával terjesztette az uralkodó elé, aki elfogadta Schilsonnak az építkezések ügyében tett előterjesztését és engedélyt adott a kivitelre, elrendelve egyúttal megfelelő telek kiválasztását.⁴⁶⁾ A hely kiválasztására nézve nem volt egyöntetű az uralkodó és Schilson felfogása. Schilson szemében az volt a legfontosabb, hogy az új színház elhelyezése színházi kocs- és gyalogközlekedés zavartalan lebonyolítása szempontjából megfelelően és egyformán megközelíthető legyen a pesti és a Pestre nagy számban átjáró budai publikum számára is. Az uralkodó elsősorban azt kívánta, hogy a kiszemelt telek szabályos legyen. Olyan telket akart, mely négyszögletes, előtte tér, két oldalán pedig utca van. Schilson a lipótvárosi telekfelosztás tervezetében a 20. és 21. szám alatt fekvő parcellákat találta alkalmasnak a célra, mely parcellák a mai helyzet szerint a Váci-utca torkolata előtt, a mai Vörösmarty-tér területén feküdtek. Jelentette is ennek a helynek az előnyeit az uralkodóhoz, egyúttal azonban megjelölte azt a telektömböt is, mely az uralkodó intencióinak felelt meg legjobban.⁴⁷⁾ Ez a telek a felosztási terven 15. és 16. számot viselt. A mai állapot szerint annak a helynek felel meg, mely előlről a Deák Ferenc-térre nyílik, két oldalán az Erzsébet-tér és Deák Ferenc-utca fogja közre, a Duna felől pedig a Miatyánk-utca határolja. E telek közelében, a mai Sütő-utca területén éppen akkor készültek megnyitni a városfalat, ami a pestiek számára megkönnyítette e hely elérését. A hajóhídhöz, melyen a budaiak Pestre jártak, a Schilson által javasolt telek volt közelebb. A fekvése is sokkal szebb volt, mert a Duna felé eső oldalán sétány feküdt és ennek nagy jelentőséget tulajdonítottak később a színházlátogató közönség kényelme szempontjából. Egyelőre az uralkodó a 15. és 16. számmal jelölt parcellákat állapította meg a tervezett színház helyéül.⁴⁸⁾

A színház helyének kijelölése után Schilson hozzálátott a tervek és költségszámítások kidolgozásához, úgy hogy remélni lehetett ennek az intézménynek a gyors megvalósítását. A költségek fedezetéül azt a pénzt szánta a báró, mely a Lipótvárosban eladott telek vételáraként egyelőre a vásárlóknál maradt. A vásárlók ugyanis csak egyharmadát fizették azonnal a vételárnak, a többire tíz év haladékot kaptak. Schilson úgy számította, hogy az építkezés költsége 62.040 forint 52 1/2 krajcár-ra fog rúgni. A telkek után a kintlevő követelés 116.986 forint 52 1/2 krajcárt tett, bő fedezetet

nyújtva az építkezés előirányzott költségeire. Egyelőre azonban nem volt hozzáférhető e pénz, a munkálatok elvégzésére tehát átmeneti megoldást kellett keresni. Schilson kölcsönt akart felvenni és a felveendő kölcsön összegét 70.000 forintban irányozta elő. Gondja volt arra is, hogy a kölcsönvett tőke kamatai ne okozzanak külön terhet a házipénztárnak. Ennek az elérése céljából minél jövedelmezőbbé szándékozott tenni az új színház és táncterem épületét. A kamatok fedezésére szolgált volna elsősorban a színházhelyiség és a redutterem bérjövödelme. Hasznosítani akarta azonban az épületet speciális rendeltetésén túl is. Elsősorban üzlethelyiségek számára akart benne helyet fenntartani, mert remélte, hogy ezeket az új vásártér közelében keresni fogják.

Kalkulációiban a Pesten szokásos boltbéreknél egyharmaddal olcsóbb béreket vett alapul és így az egész épület leendő hozamát 4500 forintban irányozta elő. Óvatosságában annyira ment, hogy a rendes pesti béreknél kisebb összegek előirányzása mellett is az évi bevételek 1000 forinttal muták volna felül a szükséges kölcsön akkor szokásos kamatait, tehát előre nem látott kedvezőtlen körülmények sem okoztak volna gondot a kamatok fizetése körül.⁴⁹⁾

A kész terveket és számításokat 1790 január 14-én küldte meg a helytartótanács útján legfelső elbírálás alá. Ekkor azonban József betegsége már oly súlyosra fordult, hogy nem referálhattak neki az ügyről. A tervbevett színházépítésre pedig igen hátrányos volt az iránta érdeklődéssel, sőt mondhatnánk szeretettel viseltető uralkodó betegsége és halálaéstartani lehetett attól is, hogy elmarad a kivitele. Különösen a tanácsnak és a választott polgároknak az adminisztrátorral szemben tanúsított ellenséges érzülete veszélyeztette a színházépítés jövőjét. Az adminisztrátor és a város közötti ellentétek a városrendezési munkák folyamán mindjobban kiéleződtek. Schilson a várostól intézkedéseinek maradéktalan végrehajtását követelte és ismételten megfenyegette a városi tanács tagjait, szigorú megtorlást helyezve kilátásba engedetlenség esetére.⁵⁰⁾ A tanács nem mert nyíltan ellene fordulni, a választott polgárság azonban az országos elégtelenség hatása alatt még József életében nyíltan szembe fordult vele. Elkéseredett hangú beadványban sorolták fel Schilson ellen irányuló vádjait és kérték az általa irányított városszépítési munkálatok beszüntetését. E beadvány során külön megemlékeztek a színház- és táncterem-építési törekvésekről, mint amelyek károsak ezekben a háborús, drága és szomorú időkben.⁵¹⁾ A tanács a választott polgárok panaszíratát Schilsonhoz juttatta el azzal, hogy a fennálló rend értelmében azt az uralkodóhoz továbbítsa. Schilson visszaküldte a panaszíratot egy szokatlanul erőshangú leirat kíséretében, melyben a tanács és választott polgárság eljárását élesen bírálta. Leírata éppen azon a napon kelt, melyen meghalt József, akin a város fölött gyakorolt hatalma nyugodott.⁵²⁾

József halálát hamarosan követte az általa életrehívott intézmények megszüntetése. Intézkedéseit kevés kivétellel még maga visszavonta, most sor került intézkedései megszüntetésére a gyakorlatban is. A megye önként visszautasította a város ügyeibe való további beavatkozást.⁵³⁾ A kamarai adminisztrációk még működtek 1793 november 1-ig, de a szabad királyi városok fölött már 1790 márciusában elvesztették a felügyeleti

jogot.⁵⁴⁾ A városrendezési munkák jelentőségét bizonyítja az, hogy azokat mégsem engedték félbemaradni, sőt továbbra is meghagyták Schilson kezében, akit az új király márciusban e munkák folytatására királyi biztossá nevezett ki.⁵⁵⁾ A választott polgárok vádjai a változott körülmények közt a helytartótanács elé kerülhettek közvetlenül. Eredményt azonban nem tudtak elérni ezúton sem, mert teljes beigazolást nyert Schilson védekezése, melyben II. József parancsaira hivatkozott.⁵⁶⁾ Nem is vonhatta kétségbe senki sem, hogy a foganatosított intézkedések javára szolgáltak a városnak.

A színháztervek ügyében nem alakult kedvezően a helyzet. E munkálatok még nem kezdődtek meg, úgyhogy az ügyet, a város ellenséges hangulatát látva, félretették. Az 1790 május 16-án kelt királyi rendelet kimondotta, hogy a színházépítéssel jobb időre kell várni.⁵⁷⁾ Schilson a változott helyzetre való tekintettel közeledést keresett a városi hatóságok felé. A városrendezés ügyében a tanács teljesen elzárkózott a megegyezés elől,⁵⁸⁾ a színházépítés ügyében azonban sikerült összhangot létesítenie nemcsak a tanáccsal, hanem még a választott polgársággal is. Ez utóbbi annál feltűnőbb, mert korábban éppen a választott polgárok fordultak a színházépítés ellen, Schilson pedig válaszkép az ellene felhozott vádakra javasolta, hogy a lehangosabb egyéneket zárják ki e testület tagjai sorából.⁵⁹⁾ A városi körök hangulatának változását nem lehet ugyan az ügyiratokban nyomon követni, de azért teljesen megérthetjük. Míg Schilson számításait nem ismerték, némileg indokolt volt tartózkodásuk, mert arra gondolhattak, hogy a színházépítés éppúgy teherrel fog járni az egyes polgárookra, mint a nemrég rendszeresített világítás. Amint az adminisztrátor módot talált rá, hogy a vállalat megvalósítása esetén remélhető bevételi lehetőségeket megismerjék, nemcsak megnyerte őket, hanem biztosította a jövőre is, hogy az ügyet nem hagyják többé feledésbe menni.

A színház kérdésében létrejött összhang lehetőséget adott Schilsonnak arra, hogy az általa annak idején kiszemelt telket, melyet időközben báró Orczy László vett meg, visszaszerezze a színház számára. Az új tulajdonosnál a tanács és a választott polgárok jártak el, kérve tőle a telek visszaadását. Orczy bizonyos feltételek ellenében teljesítette a kérést. Kívánta a vételár lefizetett részletének visszaadását és azt, hogy a telken már összegyűjtött építőanyagot vigyék egy másik telkére, továbbá köteleznie kellett magát a városnak, hogy az így visszanyert ingatlant csak színház céljára használja fel. A tanács az Orczytól kapott kedvező értesítés következtében sietett a telekcseréhez megnyerni Lipót király hozzájárulását, hogy hozzáfoghassanak új tervek kidolgozásához, amit e telek más alakja tett szükségessé.⁶⁰⁾ Az új tervek elkészítése ismét Schilson fáradozásának az érdeme volt. Miután a telekcserét felső jóváhagyás szentesítette, Schilson az 1791 szeptember 10-én tartott tanácsülésen bemutatta az új terveket és költség-számításokat a választott polgárság megbízottainak jelenlétében. A tervek tetszésre találtak és bár a költségekről megállapították, hogy nagyok, azokhoz is hozzájárultak. Az új tervek szerint való építés 89.065 forint 11½ krajcárba került volna, fenntartva, hogy végeredményben esetleg 100.000 forintba lesz szükség.⁶¹⁾ A költségek még így sem haladták túl a telek vételárából kintlevő pénzeket.

A munkálatok megkezdéséhez természetesen készpénz kellett és ezt most is csak kölcsön útján lehetett volna szerezni. A kölcsön megadását a királyi kincstártól kérték. A kölcsönveendő tőke után négy százalék kamatot ajánlottak, a visszafizetést pedig a lipótvárosi telkek árának hátralékaiból akarták eszközölni. Kérték a királytól azt is, hogy az új színházbérlet ne illesse meg az álarcosbálok jövedelme, mert a jelenlegi helyzet fenntartása veszélyeztetné a vállalat jövedelmező voltát.⁶²⁾

December 10-én a helytartótanács és a kamara vegyesbizottsági ülést tartottak a tervek és a város kérelmei ügyében. Ezen az ülésen felszínre került a színházépítés ügyében a két kormányzék felfogásában mutatkozó különbség. Az egyetértésnek ez a hiánya sokban hozzájárult ahhoz, hogy a színházépítési munkák megkezdése újra és újra halasztást szenvedett. A helytartótanács elfogadta a város felterjesztését és a bizottság határozata gyanánt is a helytartótanács véleménye került az uralkodó elé.⁶³⁾

Amint egy később tartott vegyesbizottság jegyzőkönyvéből kitűnik, a helytartótanács tanácsosai úgy látták, hogy a rendes színházi bevételekből eredő anyagi haszonon túl is igen előnyös bármely szabad királyi városra nézve, ha megfelelő színház épül falai közt. A színház szerintük — és ez az 1793-ban történt megállapítás teljes átalakulását mutatja a színházról 1749-ben vallott felfogásnak — igen sokat használ az erkölcsök pallérozására. A színházzal bíró város letelepülésre is csábít, a település eredményeként pedig fejlődik a városi ipar és növekedik a pénzforgalom. A további eredménye mindennek, hogy a városi bevételek emelkednek.⁶⁴⁾

A kamara felfogásának alapját az képezte, hogy a színjátszás nem királyi vagy földesúri haszonvétel, de nem is oly teher, melyet a városok vállalni kötelesek, ezért csak úgy építhet színházat Pest, ha az építés következtében nem csökkennek jövedelmei. Ezután annak a leszögezése mellett, hogy Pest városa nem csinálhat konkurrenciát a táncteremmel rendelkező magánosoknak, azt igyekezett bizonyítani a kamara, hogy a színház és táncterem, valamint a boltokból várható bevételek teljesen bizonytalanok és a vállalkozás a város anyagi helyzetének a megrendülésére vezethet. A királyt tehát arra kérte a kormányzék, hogy kötelezze a folyamodó pesti tanácsot magánvállalkozó keresésére és csak ha nem jelentkezik ilyen, kaphasson a város maga építési engedélyt. A tánctermet és boltokat egyáltalán ne legyen szabad a városnak megépítenie, mert ezekre nincs feltétlenül szükség, míg a színház szükséges voltát elismerték.⁶⁵⁾

II. Lipót az 1792 január 26-án kelt Hofrescript tanúsága szerint teljesen magáévá tette a kamara érvelését és felhatalmazta, hogy járjon el ez ügyben saját javaslatai szerint.⁶⁶⁾ Ennek következtében a kamara felszólította a pesti tanácsot, hogy keressen magánvállalkozót.⁶⁷⁾ Schilson építési terveit nem találták jónak. Új tervek készítésére két irányban is történt intézkedés. A kancellária Hillebrandt Ferenc Antal udvari tanácsost, udvari főépítést és a magyar királyi udvari kamara építési igazgatóját bízta meg színházterv készítésével, a kamara pedig az országos hajózási és építési igazgatóságot.⁶⁸⁾ Ez utóbbinak a kamarától nyert megbízás alapján a pesti tanáccsal együtt kellett feladatát megoldania. A kamara a megbízás adásakor nyomatékosan meghagyta, hogy csupán

színházra készítsenek tervet, a tánctermet és más helyiségeket hagyják el teljesen. Hillebrandt terve az összes Schilson által tervbevett helyiséget felölelte. A pesti tanács tiltakozott a táncterem és egyéb jövedelmet jelentő helyiségek mellőzése ellen. Szerintük a városi pénztárnak igen nagy kára lesz ebből a megoldásból és inkább teljesen lemondanak a színház-építésről.⁶⁹⁾

A helytartótanács továbbra is a város felfogása érdekében tevékenykedett, amiért a kamara az említett Hofrescriptre való hivatkozással kétségbevonta azt a jogát, hogy ebben az ügyben eljárhasson. A kancelláriának a színházra vonatkozó leiratát ugyanis a kamara csak kivonatossan közölte a helytartótanáccsal és a helytartótanács a teljes szöveg megküldését kérte a kamarától. A kamara megküldte ugyan a teljes másolatot, azonban a kísérőiratban leszögezte azt az álláspontját, hogy a pesti színház építése tisztán kamarai tárgy.⁷⁰⁾

Az 1792. év további folyamán csak a kamara intézkedéseivel találkozunk a színházépítés terén. I. Ferenc uralkodása alatt azonban megváltozott a helyzet a város javára. Az 1793 március 8-án kelt királyi rendelet meghagyta, hogy a kormányzások vegyék újra tárgyalás alá a színház-építés ügyét. A kamara a királynak ezt az intézkedését felettébb sérelmesnek találta magára nézve és kérte a további tárgyalások alól való felmentését azzal, hogy korábbi és Lipót király által már elfogadott álláspontján nem változtat. Tiltakozása nem vezetett eredményre és mivel újabb leirat sürgette a március 8-án kelt rendelkezések végrehajtását, október 12-én végre összeülhetett a vegyesbizottság.⁷¹⁾ Az ülésen mindkét kormányzók régi álláspontját szegte le újra, a felvett jegyzőkönyvet pedig az uralkodó elé terjesztették.⁷²⁾

Az uralkodó újabb elhatározását a kancellária 1795 május 29-én küldte meg a kormányzásoknak. E rezolúció a város felfogásának kedvezett. A király megengedte a teljes, táncteremmel kapcsolatos színház megépítését. Az építési költségek maximumát 95.000 forintban állapították meg. Kölcsön felvételét nem engedélyezték, mert úgy találták, hogy a város a maga anyagi erejéből is fedezni tudja majd a megállapított kiadásokat.⁷³⁾

Az engedély azonban eddig nem szereplő feltételhez fűzte az építkezéseknek a város által való megindítását, t. i., hogy a város maga végezhesse a munkálatokat, előbb a háború végét kellett kívánni. Az új színházra való szükség mégis annyira evidens volt, hogy lehetővé akarták tenni a béke beállta előtt is megépülését. E célból ismét a magánvállalkozás igénybevételére gondoltak. Felszólították a városi tanácsot, hogy nézzen olyan vállalkozó után, aki elfogadható, méltányos feltételek mellett megépítené az új pesti színházat.⁷⁴⁾ Eddig a város nem állapodott meg abban, hogy milyen feltételek mellett adná át a vállalatot magánosok kezébe. Mivel most már másodszor kívánta a király, hogy az ügy sürgőssége miatt vegyék igénybe a város anyagi helyzetére veszéllyel nem járó e megoldási módot, hozzáláttak a vállalati feltételek kidolgozásához. A kidolgozással Hülff Móríc Bálint nyugalmazott őrnagyot, volt polgármestert bízták meg, aki Schilsonnak a szépítési munkák vezetése alól 1793-ban történt fel-

mentése után megbízást kapott a tanácstól e munkák folytatására. Hülf Pozsony városához fordult és elkérte annak a szerződésnek a másolatát, melyet az ottani színház és a vele kapcsolatos bálterem megépítésére 1775-ben gróf Csáky Györggyel kötöttek. E szerződésnek lényege az volt, hogy bizonyos számú éven át tartó használat után az épület az azt elkészítő vállalkozóról a város tulajdonába megy át. A pozsonyi szerződés alapján kidolgozott feltételek mellett 1795 október 3-án írta ki a pesti tanács a pályázatot, azonban a háborús viszonyok a magánvállalkozókat is óvatosakká tették, mert három éven át teljesen szünetelt a színházépítés ügye.⁷⁵⁾

Vállalkozók jelentkezése csak 1799-ben következett be, ekkor azonban a legkomolyabb lépések történtek magánosok részéről az ügy vállalása érdekében. Először Hild János építőmester érdeklődött a tanácsnál. 1798 december 31-én kikölcsonozta azokat a terveket, melyek szerint az építkezést a király döntése szerint végezni kellett volna, majd átvizsgálva a terveket 1799 január 2-án ajánlkozott a pesti színházépítés vállalatba vételére. Ajánlatát annak színház történeti és művészettörténeti vonatkozásai teszik érdekessé. A korábban jóváhagyott és általa kikölcsonozott terveket nem ajánlotta kivitelre, mert azoknak készítője teljesen a bécsi színházat mintázta le, annak minden hibájával. Meg van bennük különösen az a hiba, hogy a színházban helyetfoglaló közönség túlnyomó része nem láthatja a színpadot. Hild a maga részéről olasz színházak mintául vételét ajánlotta, ami célszerű megoldást nyújtana és Pest város fejlődése szempontjából is előnyös volna. Hajlandónak nyilatkozott, hogy ajánlata elfogadása esetén kiutazik Olaszországba, ott helyszíni tanulmányokat folytat és így képes lesz arra, hogy semmit se mulasszon el az építkezés folyamán, amire szükség van és mindent elmellőzzön, aminek csak némi hátránya is mutatkoznék. Hild ajánlatát arra való hivatkozással, hogy a király által jóváhagyott tervek kötelező erejűek, elutasította a tanács, egyúttal azonban bizottságot küldött ki, hogy az említett feltétel betartása mellett igyekezzen vele megegyezést létrehozni.⁷⁶⁾

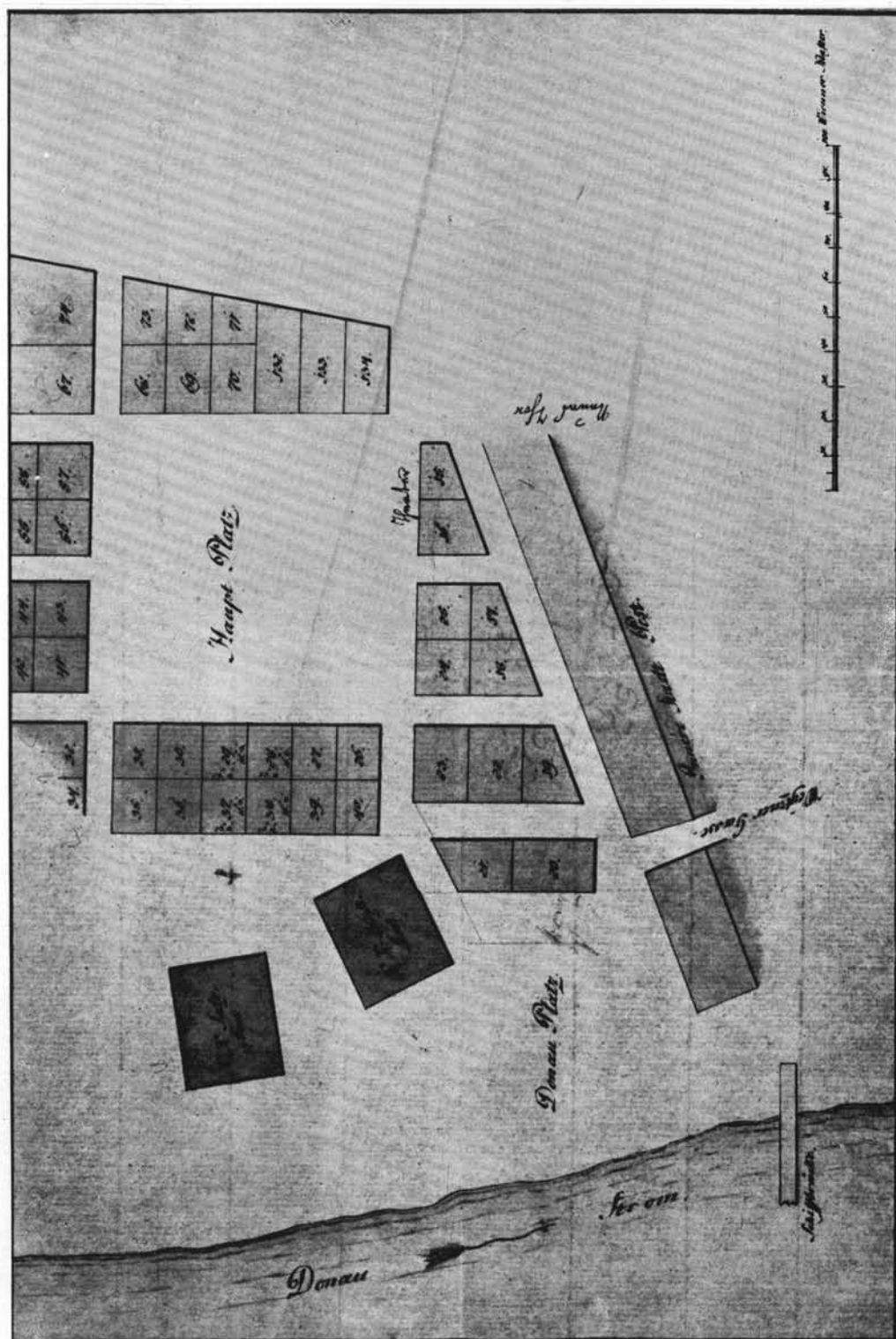
Hild azonban a tanács döntése után teljesen visszalépett. Helyette január 21-én gróf Beckers József jelentkezett mint ajánlattevő. Beckers bejelentette, hogy értesült Hild lépéséről és arról, hogy a tanács bizottságot küldött ki a vele való tárgyalások lefolytatására. Most átvette tőle az ügyet és bemutatta feltételeit. Csatolta gróf Csekönics József ezredesnek egy levelét, melyben az ezredes kijelentette, hogy teljes vagyonával kezességet vállal Beckersért a színházépítésnek általa való elvállalása esetére. Beckers bemutatott feltételeiben a szoros értelemben vett színházi jövedelmeken kívül azt kívánta, hogy a város adja neki bérbe az Orczytól visszavett színháztelek és a Duna közt fekvő sétányt, köveztesse ki a színháztelek körül levő utcákat, a maga részéről pedig hajlandónak nyilatkozott a színházhoz vízvezetékét készíttetni, ha 2000 forint támogatást adnak a költségek fedezéséhez. Beckers tervei fölött hosszabb vita indult meg, melyet a tanács által kiküldött bizottság folytatott le vele. Mindkét fél mereven kitartott felfogása mellett, úgyhogy megegyezésre nem tudtak jutni s végül is a tanács elutasította az ajánlatot. A főellentét egy elvi kérdés körül forgott. A város az 1703. évi privilégium alapján királyi

haszonvételnek tekintette a színházat és nem akarta elismerni fölötté magánosok tulajdonjogát. Beckers a kamara által is vallott felfogást vitatta és tagadva a színjátszás beneficiális jellegét, a színház céljára lekötött városi telket magához akarta váltani, mint magántulajdont. Ezt a tanács nem volt hajlandó megengedni, mert szerinte beneficiális jog gyakorlása céljából lekötött telek nem mehet át magánember tulajdonába. Csak színházi jövedelmeket volt hajlandó átengedni megfelelő színházépület emelésének az ellenértékeként, előre meghatározott időtartamra.⁷⁷

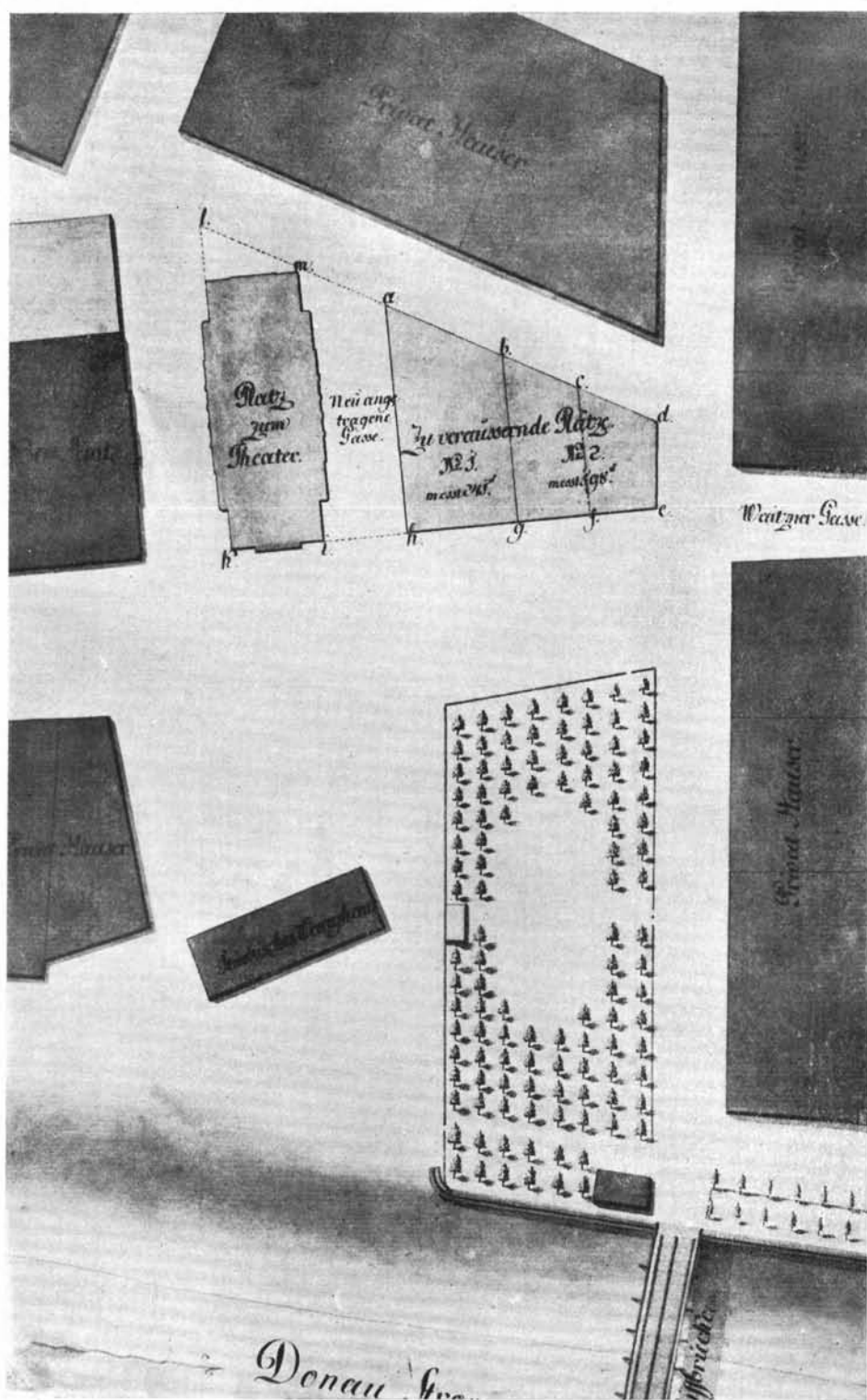
Beckerset a város elutasító magatartása rendkívül felingerelte. Egy a helytartótanácsi iratok mellett fekvő, dátum nélküli beadványa a pesti tanácsot megvádolta, hogy a színházbérlet elnyerése érdekében felhozott indokait rosszindulatúan elferdítette. Hangsúlyozta, hogy a színház sem nem királyi, sem nem földesúri beneficium. A városnak legfeljebb ahhoz van joga, hogy az efféle vállalkozást adóztatás alá vonja. Az ügyben egyáltalán nem szükséges a várost megkérdezni, el lehet azt intézni egyszerűen udvari rezolúcióval. Megemlíti Beckers, hogy a maga részéről véletlen felszólítás folytán megfellebbezte az egész ügyet egy bizonyos helyhez, e helyen és az udvaron múlik most már ajánlatának elfogadása, amire szerinte a felhozottak alapján nincs semmi akadály.⁷⁸

Beckers hivatkozásával kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy mi lehetett az a bizonyos hely, ahová ő folyamodott és ahonnan hathatós támogatást várt. A helynek nagy befolyással kellett bírnia, mert a beadvány szerint az udvarén kívül e hely állásfoglalása is fontos volt a kérés teljesítése vagy elutasítása szempontjából. A rendelkezésre álló adatok alapján arra következtethetünk, hogy a nádor befolyását kísérelte meg felhasználni pályázata sikere érdekében Beckers gróf. Az kétségtelen, hogy a színházépítés ügyének intézése körül ebben az időben a nádor személyére is hivatkozás történt. Pest városa a Beckers-féle ajánlat ellen folytatott küzdelem során ismételten hivatkozott rá, hogy tud a város is olyan színházat és tánctermet építeni, ha megkapja a folyamatban levő háború ellenére az építési engedélyt, melyet a nádori felségek is meg fognak tisztelni legmagasabb jelenlétükkel.⁷⁹ Eddig az ügy során egyáltalán nem találkoztunk a város ilyenféle szempontjaival, most azonban a város ellen szegezhették a magánvállalkozó érdekében, hogy a város a háború tartama alatt nem építkezhet, a főhercegi házaspár érdekében ellenben sürgős szükség van ezeknek az intézményeknek a megvalósítására.

Beckers grófnak egyébként ismeretes a nádorral való kapcsolata, akinek később parancsörtsztje volt. Csekonics ezredesről már 1797-ben említést tett a nádor.⁸⁰ 1799 szeptember 19-én is Csekonics gróf a nádori iroda előtt vallotta a színházügyben teljhatalmú megbízottjának Beckerset. Az is köztudomású, hogy 1801-ben József nádor már javaslatot tett az uralkodónak Pest szépítése érdekében. E javaslata elárulja, hogy az a kérdés tanulmányozása után jött létre. Már korábban be kellett következniük oly alkalmaknak, melyek kapcsán mód nyílt arra, hogy felébredjen a nádor figyelme e kérdések iránt. Az uralkodóhoz 1801-ben tett előterjesztésében javasolta a városrendezés ügyéből a kamara teljes kikapcsolását.⁸¹ Erre a javaslatra a kamara éppen a színházépítés elhúzódtását előidéző tevékenységével szolgált rá a legjobban.

14. A Lipótváros szabályozási terve 1789-ből az első színháztelekkel.

15. A mai Vörösmarty-téren tervezett színház alaprajza 1793-ból.

Beckers bízhatott abban, hogy protektorai nem fogják cserben hagyni, mert 1799 szeptember 19-én újabb ajánlatot terjesztett elő.⁸²⁾ Ekkor az ajánlattevő tulajdonképpen Csekonics ezredes volt, aki részvénytársaságot akart összehozni az ügy érdekében. Beckers, akita kormánysszékek is támogattak, most mint Csekonics megbízottja szerepelt. Az újabb ajánlatot 1799 október 8-án vegyes helytartótanácsi-kamarai bizottság vitatta meg, melyen Beckers és a város megbízottai is résztvettek. Beckers az új feltételekben egy a színházépületszuterénjében elhelyezendő »Reitschule«-hoz is kért engedélyt. Szerinte Európában a magyar lovak a legjobbak, csak még hiányzik a kellő iskolázottságuk. Végeredményben a bizottság Beckers ajánlatát elfogadásra ajánlotta, a város részéről kiküldött egyének azonban igen nagy aggodalommal fogadták a terveket.⁸³⁾

A színházépítést ekkor a pesti színházi viszonyok kedvezőtlen helyzete is siettetette. A színházbérlet, Busch Jenő csődbe jutott és nem akarta az előadásokat folytatni. Pestet az a veszély fenyegette, hogy vagy elveszti a színjátékokat, vagy anyagi áldozatot kell hoznia fenntartásuk és folytatásuk érdekében. Ez az állapot a kormánysszékeknek is gondot okozott és úgy vélték a várost a kiadásoktól legjobban megóvhatónak, ha Beckers ajánlatának elfogadásával mentesítik a színházügy által okozott gondoktól. Ez hozzájárult ahhoz, hogy az uralkodónak ajánlották Beckersnek a színházépítéssel való megbízását.⁸⁴⁾

A város részéről oly hátrányosnak tartották Beckers ajánlatát, hogy a tanács tagjai saját költségükön is eljárak a körükben uralkodó felfogás érvényrejuttatása érdekében. A tanács küldöttséget akart meneszteni Bécsbe és ez úton akarták Ferenc király jóakarátát a maguk számára megnyerni. A kamarától engedélyt kértek, hogy a város pénztára fedezhesse a küldöttség utazásának költségeit. A kamara elutasította kérésüket, mire Boráros János bíró és Tuschl Sebestyén szószólvó vitték Bécsbe a tanács folyamodványát és maguk fedezték az útjukkal járó költségeket.⁸⁵⁾ A város kitartása végre is célt ért. A király a tanács álláspontja javára döntött, amit 1800 május 9-én a kancellária tudatott a helytartótanáccsal. Bécsben beigazoltak látták, hogy Beckersék ajánlatának elfogadása jogától és jövedelmeitől fosztaná meg a várost. A város a háborúra való tekintettel azonban egyelőre szintén nem kapta meg a szorgalmazott építési engedélyt, hanem kísérletet kellett tennie megfelelőbb magánvállalkozó keresésére.⁸⁶⁾

A színházépítés ügye ilyen körülmények között újból szünetelt. Komoly pályázó nem jelentkezett, a háború pedig csaknem egy évig tartott még. A béke megkötése után a tanács aziránt folyamodott, hogy a korábbi királyi döntések értelmében most már megépülhessen a színház házi kezelésben. Most a kormánysszékek is támogatták a város kívánságát és a király is hozzájárult. A helytartótanács annyira kedvezőnek látta a város kérése számára a helyzetet, hogy még a király döntése előtt rendeletet bocsátott ki, melyben utasította a várost a szükséges építőanyagok beszerzésére.⁸⁷⁾ A kancellária 1802 február 11-én közölte a király engedélyét a színházépítésre, közölte azonban azt is, hogy a tervek már nem felelnek meg és újakat kell készíteni.⁸⁸⁾

A pestvárosi tanács Hild Jánosra bízta a munkát, aki két részletben nyújtotta be a terveket. A kész terveket április 26-án, illetőleg május 31-én küldték a helytartótanácsához. Hild az akkori viszonyok között az egyesített színház és táncterem költségeit 238.303 forint 29⁷/₁₂ krajcárra kalkulálta. Ez a magas összeg igen figyelemreméltó, ha egybevetjük a korábban előirányzott összegekkel. Schilson első számításai óta a színházépítésre előirányzott összeg számszerűleg közel négyszeresére emelkedett.⁸⁹⁾ Ez a háborús idők folyamán bekövetkezett pénzromlásnak volt a következménye. A pénz elértéktelenedése és az ezt követő drágulás már 1790-ben mutatkozott, mikor az új városrész rendezésénél dolgozó munkások nap számuk felemelését kívánták. A pénzromlás következménye volt, hogy az 1790-ben maximálisan 70.000 forintra kalkulált színházépítést 1791-ben 89.000, 1795-ben pedig ismételt revideálás után is 95.000 forintban kellett előirányozni. A költségek fedezésére még annak idején kijelölt követelés 116.983 forint 10 krajcárt tett ki. A pénzromlás folytán szükséges költségek, melyek kezdetben nem sokkal multák felül a fedezet fele összegét, 1795-ig nagyon megközelítették azt. Most a második napoleoni háború befejezése után a kijelölt fedezet már felerészben sem fedezte volna a megkívánt költségeket.

Az idők változásai nem igazolták a kamarának a várossal szemben túlságosan aggályoskodó politikáját, amit már a kortársak is láttak.⁹⁰⁾ A színház és vigadó építésével szemben mutatott tartózkodó álláspontja sokkal többbe került Pest városának, mintha még Schilson működése alatt megengedték volna az építkezést. Az új pénzügyi helyzet idején különösen a XVIII—XIX. század fordulóján némelyik évben a városi pénztár aktívái is sokszor elegendők lettek volna ahhoz, hogy kölcsön felvétele nélkül elkészülhessen az új színház, még ha nem is állt volna rendelkezésre az eladott lipótvárosi telkek hátralékos vételára. A kamara aggályoskodó politikájának az lett az eredménye, hogy végül is a fedezetre szánt követelések csak kis részét tették a szükségleteknek, annyira leszállott a pénz értéke. Emiatt a szépítóbizottmány által eladott telkek vételárának egy részét kellett elvonni a színházépítés számára.

Az újabb Hild-féle tervekkel és a hozzájuk tartozó költségszámításokkal szemben szintén voltak kifogásai a kamarának. 1802 augusztus 20-án tartott a két kormányzék vegyesbizottsági megbeszélést ez ügyben. Előzőleg a kamara megvizsgáltatta a terveket az országos építésügyi igazgatósággal, melynek részéről Thalher építész adott róluk véleményt. A kamara magáévá tette az innét nyert információt, hogy Hild pazarlóan járt el megoldásában, valamint azt is, hogy a felesleges dolgok elhagyása után 217.002 forint 44 krajcár is elég lesz a színház megépítésére. Thalher nézetével Hild erélyesen szembeszállott, a vegyesbizottságban pedig a helytartótanács ismét szembefordult a kamarai kiküldöttekkel és pártját fogta a városnak.⁹¹⁾ A király a kamara szempontjai szerint döntött, Hild terveit a város nehéz anyagi helyzetére való hivatkozással elvetette és kevésbé költséges tervek készítését kívánta, kimondva azt is, hogy a színház táncterem nélkül épüljön meg a város megterhelésének csökkentése céljából.⁹²⁾

A város éppúgy, mint 10 évvel korábban, arra hivatkozott, hogy a táncterem és boltok elhagyása folytán az épület legtöbb jövedelmet hozó részei maradnak el és ezáltal az eszközölt befektetések még az akkor szokásos kamatokat sem hoznák be. A tanács ilyen körülmények között hallani sem akart színházépítésről és a helytartótanács is támogatta ezt a felfogást. Egyelőre csak annyit lehetett kiharcolni a kamarától, hogy mintegy az építkezés későbbi folytatásának zálogaként hozzájárult a színház és táncterem alapjának együtt való lerakásához, ha egyelőre csak a színház épül is meg.⁹³⁾ A város ellenkezése láttára az udvarnál ismét a magánvállalkozás igénybevétele útján remélték a nehézségeket áthidalhatni. A kancellária már 1803 augusztus 18-án jelezte két társas vállalkozónak, gróf Unwerth Emánuelnek és báró Loprestynek az ajánlkozását.⁹⁴⁾

Ekkor már mind a színház, mind a táncterem építésének halogatása igen hátrányos volt a pesti közönség szempontjából. A rondellaszínház nem tudta befogadni a megnövekedett nézőközönséget, árvíz idején nem nyújtott védelmet, sőt oly roskadozó volt, hogy összeomlásától is félték. Álarcosbálok 1788 óta csak a »Hétválasztó« termében folyhattak. Újabban állandó lett a panasz, hogy a terem szűk volta miatt a közönség nagy része kiszorul, aki pedig be tud menni, kellemetlenségeknek teszi ki magát a teremben levő fojtott levegő miatt és mert állandóan lökdösik a tömegben és rálépnek a lábára.⁹⁵⁾ Legjobban minderről a városi tanács volt értesülve, kénytelen volt azonban eleget tenni a királyi rendeletnek és oly építési tervet terjesztett elő, melyben csak a színházra voltak tekintettel.⁹⁶⁾

A két kormányzék a város által bemutatott tervek felülvizsgálására ismét ülést tartott. Ezen először a kancellária által még 1803-ban megküldött Unwerth- és Lopresty-féle ajánlatot tárgyalták, kitűnt azonban, hogy a közben eltelt idő alatt a pályázók más vállalatba fektették pénzüket. Ezután a tervek tárgyalása került sorra. A tervekről kitűnt, hogy ezek az 1802. évi Hild-féle tervekkel azonosak, csak a táncterem és boltok befogadására szánt épületrészt hagyták el róluk. A bizottság határozata leszögezte, hogy amennyiben a város csak a színházat építi meg, ha elegendő is erre 153.000 forint, az összeg még a szokásos kamatokat sem fogja meghozni, ezért jó volna a teljes épület létesítését engedélyezni. Akkor is, ha az uralkodó ezt nem látja indokoltnak, a színházat magában foglaló rész megépítését engedélyezze sürgősen a színházlátogató közönség számának állandó növekedésére való tekintettel. Sürgős intézkedést tesz szükségessé a jelenlegi színházépület rongált állapota, nemcsak a közönség biztonsága érdekében, hanem mert a város két hónaponként kénytelen javításokat eszközölni és ez sok pénzt emészt fel.⁹⁷⁾

Ezen az ülésen Szentiványi Bonaventura helytartótanácsi és báró Perényi kamarai tanácsos között erős vita fejlődött ki. Perényi felszólalásában egyszersmindenkorra elintézettnak vette a kérdést, hogy csak a színházat szabad megépíteni. Szentiványi szembeszállt vele s azt mondotta, hogy még ha maga a város akarna is vállalkozni arra, hogy megépítse a színházat, vigadó, boltok és esetleg más megvalósítható, hasznosítható helyiségek nélkül, el kell tiltani tőle. A vegyesbizottság jegyzőkönyvét e két tanácsos írásba foglalt különvéleményével együtt juttatták az udvarhoz.⁹⁸⁾ Szentiványi

fellépése nem maradt folytatás nélkül, mert ettől kezdve behatóan foglalkozott a színházépítés kérdéseivel, e munkásságát a felső helyek is értékelték és több javaslatát figyelembe vették.

1805 folyamán a két kormánysszék még egyszer tartott vegyesbizottsági ülést. Erre a kancellária érdeklődése miatt volt szükség. A kancellária azt kérdezte, hogy nem vinné-e válságba a várost az is, ha csak a szoros értelemben vett színházra szükséges 153.000 forintot engedélyeznék. Ezen az ülésen került szóba először a színházépítéssel kapcsolatban József nádornak a város szépítése érdekében megindított tevékenysége. A kormánysszékek értesülése szerint a szépitőterv 300.000 forintot szánt az oly régóta húzódó színházépítés támogatására. Ilyen körülmények között nem látták aggályosnak a városra nézve, ha megkapja az építési engedélyt. Az uralkodónak a hadviseléssel kapcsolatban levő távolléte miatt József nádor határozott a vegyesbizottság javaslata ügyében. A nádort kötötte a király 1795-ben kelt határozata, hogy a város csak béke idején építkézhet, ki-mondotta tehát, hogy meg kell várni az engedély megadásához a béke helyreálltát.⁹⁹⁾

A folyamatban levő háborút 1805 december 26-án a pozsonyi béke lezárta, úgyhogy a színházépítés ügye nem pihent sokáig. Szentiványi tanácsos a színházépítés aktáinak áttanulmányozása után hatalmas emlékiratban terjesztette elő javaslatait a kérdés megoldására nézve. Szentiványi ekkor a helytartótanácsban a városrendészeti ügyeket intéző osztály referense volt, azonkívül Pesten mint királyi biztos működött a szépítés ügyének előkészítése érdekében. Így jutott mind szorosabb kapcsolatba a színházépítés ügye a városépítés tervével. Szentiványi emlékirata mindenekelőtt ismertetette a színházépítésnek oly hosszú ideje elhúzódó ügyét, azután a város és kormánysszékek álláspontját vázolta. Ezek után tette meg részletekbe menő javaslatát a megépítésre nézve, Hild Jánossal teljesen új terveket dolgoztatott ki, melyek díszes és a város felé félköralakúlag, panteonszerűen kiképzett épületet ábrázoltak. Az új Hild-féle tervek megcserélték a színháznak és a táncteremnek az épületben való elhelyezését. A régi elgondolás szerint a táncterem a város felé eső oldalon állott volna, a színpad pedig a harmincadhivatal felé eső oldalon. Az új terv az ellenkező beosztást választotta, mert színielőadás úgyszólván minden napra esett, míg táncmulatságot ritkábban tartanak. Hild a költségek megszorítása terén is eredményt tudott felmutatni.

Legtöbbet foglalkozott Szentiványi elaborátuma az anyagi kérdésekkel. Több olyan javaslatot tett, melyek a kivitelnél megvalósítást nyertek. Ajánlotta a Lenner Tóbiás-féle és magszakadás következtében a városra háramlott hagyatéknak a színház építésére való felhasználását. A város kintlevő tőkéit is be akarta hajtani az ügy érdekében. Ő is legfontosabbnak látta a beépítetlen városi telkeknek magánosok számára való eladását, mert ez úton igen nagy pénzösszeg megszerzését remélte. Végül úgy is akart pénzt szerezni a színház építésére, hogy megvalósításra ajánlotta a családi páholyok rendszerét.¹⁰⁰⁾

A vegyesbizottmány az új Hild-féle tervekről nem tárgyalt, mert attól félt, hogy amíg meg lehet szerezni rájuk a királyi engedélyt, nagyon sok idő fog eltelni, pedig a színházépítést nem volt ajánlatos késleltetni.

Ezért kitartott a bizottság a város által 1804-ben felküldött, módosított Hild-féle tervek mellett, melyek már keresztülmentek a legfelső elbíráláson és lehetővé tették, hogy esetleg még 1806 nyarán megkezdhessék az építkezést. Szentiványinak az építkezési költségek fedezésére előterjesztett javaslatait helyeselték, de nem tárgyalták bővebben a városi telkek eladásának ügyét, mert erre vonatkozólag értesülésük szerint József nádor magánúton tett előterjesztést a királyhoz és meg akarták várni az erre vonatkozó döntést.¹⁰¹⁾

1806 májusa után a színház és táncterem ügye már nem a kormányzések előtt folyt tovább, hanem maga a nádor intézte az udvarnál. Mikor a kormányzések aktáiban ismét szerepelnek e kérdések, akkorra megtörtént a végleges királyi döntés és e hatóságokra csak a végrehajtással kapcsolatos ügyeket bízta. József nádor irodája 1806 december 18-án értesítette a tanácsot, hogy Aman János udvari építész megbízatást kapott Ferenc királytól táncteremmel kapcsolatos színház építésére Pesten. Közölte a nádori iroda azt is, hogy Aman személyesen elmegy Pestre a színháztelek megismerésére és a helyi viszonyok megismerése céljából, támogatásuk működésében.¹⁰²⁾ Aman megtartotta ugyan a beígért szemlét, azonban a városi hatóságokkal ez alkalommal egyáltalán nem lépett érintkezésbe.¹⁰³⁾ 1807 augusztus 7-én a kancellária a helytartótanáccsal közölte, hogy a király véglegesen beleegyezett a színház és táncterem megépítésébe, valamint a város szabályozásába és szépítésébe. A kancellária leirata felsorolta a költségekre fordítandó alapokat is. Legtöbb reményt a városi telkek eladásához fűzték és gróf Nádasdy Mihályt királyi biztосként Pestre küldték próbárverések tartására. Megemlékezett még a leirat a Lenner-tömegről is, melynek a színházépítéshez való felhasználásába az uralkodó beleegyezett.¹⁰⁴⁾

A részletes elhatározások a színházépítésre vonatkozólag 1807/8 telén kerültek nyilvánosság elé. Gróf Nádasdy Mihály, a városba küldött királyi biztos 1807 december 16-án közölte a pesti tanáccsal, hogy a király jóváhagyta a tánctermet is magában foglaló színház terveit és mindennek a megépítése a város szabályozásával és szépítésével kapcsolatban fog végbe menni. A feladatok megvalósításához a pénzt elsősorban városi telkek eladásából fogják megszerezni. Kinevezett egyúttal a királyi biztos egy városi bizottságot azzal a feladattal, hogy készítsen javaslatot a szóba jöhető telkek eladásáról.¹⁰⁵⁾ A munkálatok megkezdését a legjobbkor határozták el. Az ügy hosszú kitolódása miatt a kormányzések is egyhangú örömmel fogadták a döntést. A kamara, hogy a kérdés végre lekerüljön a napirendről, 1807 december 9-én javasolta a helytartótanácsnak, hogy ne várjanak tovább, hanem fogadják el Czibulka színházbérlő ajánlatát. Czibulka emeletet akart húzni a fennálló színház épületre, hogy ezáltal csökkentse a helyiségekben levő hiányt. Ez a terv szerencsére fölöslegessé vált.¹⁰⁶⁾

A kormányzések csak 1808 január 15-én értesültek hivatalos úton a terveknek az uralkodó által történt elfogadásáról. Az erre vonatkozó kancelláriai leirat szerint a király egyetlen korábbi tervet sem tartott megfelelőnek és a nádor is osztotta nézetét. Ez adott okot arra, hogy Amannak adtak újabb megbízást színháztervek készítésére. Az építéssel kapcsolatban az uralkodó kívánsága az volt, hogy Pestet ne terheljék meg adóssággal.

Ezért jelölték ki a költségek fedezésére a Lenner-tömeget, a hiányzó összeget majd a szépítő alaphól fogják szolgáltatni. Ennek ellenében a szépítő-bizottmány fogja élvezni feladata teljes megoldásáig a színház jövedelmeit. Szentiványi tervét, hogy a páholyok egyrészét adják el családoknak, nem fogadta el a király, mert ez a megoldás megnehezítené a színház bérbeadását.

A szépítőterv jóváhagyása újólág megváltoztatta a színház és táncterem építésére szánt telket. Az újabb, ezúttal utolsó helyváltoztatás gondolata már 1805-ben felmerült, mert Hildnek a város szabályozási tervéhez készült rajzán láthatjuk már ezt a megoldást. Akkor még nem volt bizonyos, hogy meg is fog valósulni ez a telekcseré, mert 1806-ban Hild a Szentiványi felszólalására készített tervekben az Orczytól visszavásárolt telket vette alapul. Az új megoldás csak javára vált a színháznak és redutnak. A volt Orczy-teleknek nagy hibája volt elsősorban, hogy a Belvárosból a Lipótvárosba átvezető főútvonalnak, a Váci-utcának a tengelyében állott. A Belvárosból kivezető közlekedés ma is erre bonyolódik le a Lipótvároson át a Lánchíd felé, az Orczy-féle teleknek beépítetlenül hagyása lehetővé teszi, hogy az erre irányuló közlekedés kerülő nélkül haladjon. A színház szempontjából előnyös volt, hogy közelebb került a Dunához és mind a Duna felé, mind az ellenkező irányban tér keletkezett.

Ez a Hild által javasolt színház- és vigadótelek eredetileg sétánynak volt kiképezve és fákkal is beültették.¹⁰⁸⁾ Mikor az építési munkálatokat megkezdték, a még aránylag fiatal fákat lehetőleg megkímélték. Intézkedés történt arra nézve, hogy ne vágják ki őket, hanem gyökerestől kiásva részben a Városligetben, részben a színház előtt keletkezett új téren kapjanak helyet.¹⁰⁹⁾

Az építési munkálatokhoz 1808-ban hozzáfogtak. A színházat befogadó épületrészt ha nem is gyorsan, de fokozatosan haladó munkával 1812-re befejezték. A táncterem befogadására szánt épületrésznek az alapjait szintén lerakták, azután abbahagyták az építését és csak 1832-ben fejezték be az önálló Vigadó-épület megépítésével.

Dr. Kovács Lajos.

¹⁾ Országos Levéltár, Kanc. 1749 március, 35. sz. Turbilionak a nádorhoz és királynéhoz beadott folyamodványa.

²⁾ U. ott, Kanc. Orig. ref. 1750: 5. sz.

³⁾ U. ott, Kanc. 1749 március, 35. sz. Turbilio a nádorhoz. — Helyt. Misc. 66. fasc. 356. sz. Turbilio privilégiumának másolata.

⁴⁾ Turbilio bálrendezési ügyének aktái az Orsz. Levéltárban: Kanc. 1749 március, 35. sz.; november, 52. sz. 1754 január, 38. sz.; december, 86. sz. Kanc. Orig. ref. 1749: 147. sz., 1750: 5. sz. Helyt. Misc. 66. fasc. 356. sz. — Az irodalomban Benyovszky Károly foglalkozott Turbilioval: Die Geschichte der Schaubühne zu Pressburg. Neudruck. Pressburg 1927. 6. 1. 3. jegyzet.

⁵⁾ A helytartótanács véleménye a kancelláriának az uralkodóhoz 1749 május 5-én kelt jelentésében olvasható. Kanc. Orig. ref. 1749: 147. sz.

⁶⁾ Székesfővárosi Levéltár, Int. a. a. 6794/a. Ez az aktacsomó sok jellemző adatot tartalmaz a pesti polgárok bálozására. A mulatságok nivója a pesti polgárok egyszerű, közvetlen életmódjának megfelelő volt. Abból, hogy a verekedés követ-

keztében a résztvevő férfiak sok értékes holmijukat (ezüsthogós bot stb.) veszítették el, láthatjuk, hogy igyekeztek díszesen megjelenni. Kétségtelen, hogy az asszonyok elől jártak az öltözködésben. — Az 1776. évi báli verekedés eseményeit feldolgozta Várnai Sándor: Véres ribillió Pestváros utcáin a XVIII. században. Ld: Új Magyar Szemle 1904. évfolyam (különlenyomatként is megjelent).

⁷⁾ Szfv. Levéltár, Loc. ant. 860.

⁸⁾ Orsz. Levéltár, Kanc. 1772. 5810.

⁹⁾ Az 1772. évi báli rendelet aktáit ld: Orsz. Levéltár, Kanc. 1772: 5810., 5994. és 6053. Helyt. Ideal. misc. 64. sz. Szfv. Levéltár, Int. a. a. 4863. E rendeletről megemlékezik Romhányi István »Pest város első báltermei« c. dolgozata. Historia I. évf. 5. sz. Pestbudai emléklapok 74. l.

¹⁰⁾ Így a 726.sz. helytartótanácsi leirat a kamarai adminisztrációhoz 1787 december 31-ről. Lásd: Orsz. Levéltár, Pester Cameral Administration, Civitatensia 1787/8. évi 672. sz. (A pestkerületi kamarai adminisztráció hivatali éve az előző év novemberétől október 31-ig tartott.)

¹¹⁾ Szfv. Levéltár, Int. a. a. 4863. Ld.: Romhányi István idézett dolgozatát.

¹²⁾ Szfv. Levéltár, Loc. ant. 860.

¹³⁾ U. ott, Int. a. a. 4863. Ld.: Romhányi István idézett dolgozatát.

¹⁴⁾ Szfv. Levéltár, Int. a. a. 4863. és 6794/a.

¹⁵⁾ U. ott, Int. a. a. 4863. Hacker 1780 január 5-én kelt beadványa.

¹⁶⁾ U. ott, Int. a. a. 6794/a. A zöldkerti tánchelyiséget katonák őrizték. Később, mikor megépült Hacker terme, ott is állt őrség a táncoló nemesek biztonsága érdekében. Ld: Int. a. a. 4863, Hacker beadványa a tanácshoz 1780 január 5-én.

¹⁷⁾ Ld: 15. sz. jegyzet.

¹⁸⁾ Szfv. Levéltár, Int. a. a. 4863.

¹⁹⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1786 fons 206, pos. 1., 2. és 1787 f. 4, pos. 1. Szfv. Levéltár, Int. a. m. 655.

²⁰⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788 f. 1. pos. 3.

²¹⁾ Az álarcosbál tartási jogbérbeadására és a bérösszegnek a színház számára való juttatására a következő akták vonatkoznak: Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788 f. 1. és 15.; Pester Cam. Adm. Civit. 1787/88: 672., 701., 862., 1180., 1605., 1758., 1965. és 2349. számok. — Szfv. Levéltár, Pesti tan. ülési jegyz. kv. 1788. évi 4. sz.; Int. a. m. 1681 és 1939.

²²⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788. f. 1. pos. 12 és 13.; Pester Cam. Adm. Civit. 1788/89. 376. sz. — Szfv. Levéltár, Int. a. m. 1681.

²³⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788. f. 1. pos. 15 és 16.; 1789. f. 8. »Auch würde der Theater Entreprise, der Seine Majestät diesen Zufluss zur Unterstützung zugebracht haben, die Möglichkeit benommen, in Folge der Zeit zu ihrem eigenen (!) Vortheil, und zwar besseren Bedienung des Publici eine Speculation vorzunehmen: denn, obgleich dermal kein ex Publico hergestellter Saal in Pest vorhanden ist, so dürfte es doch in die Zukunft der Entreprise nicht unmöglich seyn, hierzu die erforderliche Gelegenheit ausfindig zu machen, und folglich die Haltung der masquirten Bälle selbst zu übernehmen.« (Helyt. a Kanc.-hoz 1788 december 16. Pol. civ. f. 1. pos. 16.)

²⁴⁾ »Da nun die masquirten Bälle und deren Erträgnisse vermög herabgelangter höchster Entschliessung ein Zweig der Theater Entreprise geworden sind« stb. (Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1788. f. 15. pos. 2.)

²⁵⁾ A pozsonyi szerződés másolata a Szfv. Levéltárban, a pesti német színház aktáinak a gyűjteményében: Int. a. m. 4558 és 5752 (k. cs.). Ld. még Karl Benyovszky, Das alte Theater. Pressburg 1926.

²⁶⁾ A pesti színházra nézve ld: Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története 1812—1847, Budapest 1923, 5. l. és Kelényi B. Ottó, Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez, Tanulmányok Budapest multjából II. k. Budapest 1933. 142. l.

²⁷⁾ M. Császár Edit: Újabb színészettörténeti irodalmunk. Századok 1934. évf., 4—6. szám, 206. l.

²⁸⁾ Szfv. Levéltár, Int. a. a. 4932. Ld.: Kádár Jolán, A budai és pesti német színészet története 1812-ig, Budapest 1914, 12. l. — Az 1703. évi privilégiumlevél biztosította a városnak a jogot, hogy jövedelmet húzzon a színelőadásokból. Ennek

ellenére is, bár városszerte szórakoztatták már ilyenekkel a közönséget, csak Berner színjátszási vállalkozó figyelmeztetésére kerestek módot a jövedelmek biztosítására. (Berner beadványa a tanácshoz.)

²⁹⁾ Kövy—Fogarasi, Magyar közpolgári törvénytudomány elemei, Pest 1845. 31. 1.

³⁰⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. f. 54. pos. 43.

³¹⁾ Erre sok adatot találunk a pesti vásárrendezés irataiban, kezdve attól, hogy Pleyer telekszerzési kísérlete felhívta a figyelmet a vásárok kérdésére. (Orsz. Levéltár, Helyt. Oec. civ. 1784. f. 329.)

³²⁾ Gárdonyi Albert, Pestváros jogi szakiskolája. Historia III. évf. 7—9. sz. Pestbudai emléklapok 101. 1.

³³⁾ Marczali Henrik, Magyarország története II. József korában III. k. Budapest 1888. 278. és 330. 1.

³⁴⁾ Id. mű, III. k. 330. 1. — Orsz. Levéltár, Pester Cam. Adm. Civit. 1787/88. 874. sz.

³⁵⁾ Orsz. Levéltár, Pester Cam. Adm. Civit. 1786/87. 1312. sz. A rendelet érvénybelépésének napja 1787 március 1.

³⁶⁾ Orsz. Levéltár, Kam. Oecon. 1794 f. 2. pos. 12.

³⁷⁾ Die Wilden. Ein Drama mit Tänzen und Chören in fünf Aufzügen vom Freyherrn von Schilson. Aufgeführt ... 1777. Pressburg, é. n. — Megemlékezik róla Szinnyei József, Magyar írók élete és művei, 12. kötet 417.

³⁸⁾ Benyovszky Károly, A pozsonyi magyar színészet története. Pozsony 1928. 260. 1. 18. és 16. sz. jegyzet.

³⁹⁾ Gárdonyi Albert, Az Erzsébet-tér keletkezése. Historia II. évf. 1—2. sz. Pestbudai emléklapok 128. 1. — A városrendezés aktái az Orsz. Levéltárban (a színház ügyére vonatkozó akták külön fonsban való kezeléséig) : Kanc. 1788. évi 3642, 6603, 9342, 11273, 12894. és 17755. sz., 1789. évi 16, 122, 1278, 2948, 5139, 5898, 6791 és 7706. sz. Helyt. Oec. civ. 1784 f. 329. Pol. civ. 1785 f. 117. 1786 f. 39. 1787/88 f. 24, 25. Pol. 1789 f. 54. 1790 f. 49. Külön csomóban vannak az idetartozó Pester Cam. Adm. akták. Jelzésük »Nova Civitas«.

⁴⁰⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1786 f. 39. ad. pos. 5. Később e darabokat az 1787/88. évi f. 25. pos. 16-hoz csatolták. — A tanács a telkekért remélt pénzből a vásárokon kívül rendezni akarta a börtön és dologház ügyét, valamint a koldusok és örömlányok kérdését. Tűzifaalapot is akart létesíteni, hogy a lakosság ne legyen kénytelen a fakareskedőktől drága fát venni.

⁴¹⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. civ. 1787/88 f. 25. pos. 14—16. Pester Cam. Adm. Nova Civitas 1787/88. évi 665. sz. Ebben az iratban fejtette ki Schilson város-szépítési programját. Sajátkezű fogalmazás, 1787 december 30.

⁴²⁾ A választott polgárok felfogásával ismételten találkozunk az ügy aktáiban.

⁴³⁾ »... nur ist vorzüglich der Bedacht zu nehmen, dass sogleich mit Zuhilfenahme der unterhalb der Brücke stehenden Art von Thurm das Theater, so jetzt in der Rondelle sehr schlecht angebracht ist, dahin gebauet werde.« Orsz. Levéltár, Kanc. 1789. évi 2948. sz. ; Helyt. Pol. 1789. f. 54. pos. 1. ; Pester Cam. Adm. Nova Civitas 1788/89. évi 1641/1600. sz. — »Theater zu Pest welches anjetzo in der abzubrechenden Rondelle sehr schlecht angebracht ist, kann mit Zuhilfenahme der unterhalb der Brücke stehenden Art von Thurm alldort gebaut werden. 751., 1579., 2069.« Bécs, Staatsarchiv : Staatsrat Index »T« betű alatt.

⁴⁴⁾ »Was aber die Erbauung des Pester Theaters anbelangt, so kann ich nicht umhin einer hohen Landes Stelle die Unthunlichkeit, selbst die Unschicksamkeit desselben auf den alten Platze aus folgenden gehorsamst vorzustellen, zu wessen Überzeugung ich den wahren Situations Plan hiemit sub ./.. beizuschliessen mir die Ehre nehme ... f) Ist es nie von der Wassergefahr gesichert, so wie auch dies Jahr das Wasser über 4 Schuch hineingetreten, und selbst über die Bühne, oder das Podium, wo die Acteurs stehen ein Schuh hoch gestanden ist.« Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1789. f. 54. pos. 5. — Ld : még u. ott Kanc. 1789. évi 5139. sz. és Pester Cam. Adm. 1788/89. évi 1635. sz. (Akta helyén térítvény). — A hivatkozott terv a 13. sz. képmellékleten látható.

^{44/a)} Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története. Budapest, 1923. 5. 1.

⁴⁵⁾ Ld : 44. sz. jegyzet.

- ⁴⁶⁾ Orsz. Levéltár, Kanc. 1789. évi 5898. sz., Helyt. Pol. 1789 f. 54. pos. 9.
⁴⁷⁾ U. ott, Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1788/89. évi 2248. sz., Helyt. Pol. 1789 f. 54. pos. 11, 12., Kanc. 1789. évi 6791. sz.
⁴⁸⁾ U. ott, Kanc. 1789. évi 7706. sz., Helyt. Pol. 1789 f. 54. pos. 39, 40.
⁴⁹⁾ U. ott, Pester Cam. Adm., Nova Civ. 1789/90. évi 740. sz. (helyén térítvény), Helyt. Pol. 1790 f. 21. pos. 2.
⁵⁰⁾ U. ott, Pester Cam. Adm., Nova Civ. 1789/90. évi 1817, 1821, 1867. és 1964. sz.
⁵¹⁾ Szföv. Levéltár, Int. a. m. 3740 és Választott polgárság iratai 207. sz. —
 »Ist die Löbliche Administration laut ihrer Verordnungen noch immer gesonnen, diesen Geldaufwand auch ferner fortzusetzen, ein prächtiges Comedihaus, Redutten, Cassino und der Himmel weis, was für Stadt Verschönerungen zu unternehmen ... (Vál. polg. a tanácshoz 1790 január 29-én, Int. a. m. 3740.).
⁵²⁾ U. ott, Int. a. m. 3740. Schilson a tanácshoz: »985. Dem Pester Stadt Magistrat! Man hat diesem Stadt Magistrat hierorts mehr Beuhrtheilungs Kraft zugemuthet: als dass derselbe nur glauben könne, dass Man das Widersinige (!) Schreyen, und wider die ausdrückliche allerhöchste Verordnungen aufbrausende Lärmen einiger unter der Gemeinde befindlichen, andere aufhetzenden Menschen von niedrigster Klasse, die Nicht einmal verdienen Bürger genant zu werden, höheren Orts begleiten wurde. Daher Man die von 6-ten dieses und No 323 hieher geschickte Bittschrift diesem Stadt Magistrat mit deme in Anlage zurücksettelte, dass derselbe die Aufwieglar zu warnen nicht ermangle, wo sie nicht Gefahr laufen wollen, aus der Gemeinde sich hinausgeworfen zu sehen. Ex Regia Camerali Administratione. Pest den 20-ten Februarii. 1790. J. B. Schilson.«
⁵³⁾ Orsz. Levéltár, Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1789/90. évi 1481. sz.
⁵⁴⁾ U. ott, 1231. sz. Szföv. Levéltár, Int. a. m. 3920.
⁵⁵⁾ Ld: 54. sz. jegyzet.
⁵⁶⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1790. f. 43. Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1789/90. évi 1795. sz.
⁵⁷⁾ U. ott, Kamara Oec. civ. 1790 f. 3. pos. 26.
⁵⁸⁾ U. ott, Pester Cam. Adm. Nova Civ. 1789/90. évi 1306. és 1350. sz.
⁵⁹⁾ Ld.: 56. jegyzet. A választott polgárságról, kiemelve, hogy jóézerelműek is vannak közöttük, akik hálások az uralkodónak és neki is az újításokért, Schilson 1790 május 24-én többek közt a következőket jelentette a helytartótanácsához: »Quid a talibus tumultuosis, praeterea ineruditus, minus civilisatis, non publicum sed privatum solum bonum curantibus expectari potest, quam mora summi servitii, eversio altiorum dispositionum, subordinatio nulla, confusio et tandem ipse interitus; et nisi Joannes Bobits, Josephus Bless, Andreas Mitterpacher, Josephus Haker et Antonius Ebenhöch, qui una fiscalem civitatis agit, summe tamen negligens officii sui refertur, ex communitate pro exemplo aliorum simpliciter amoveantur, Krug vero Michael, Michael Hallo et Josephus Kiss ad pacem et tranquillitatem fovendam sub comminatione amotionis reducantur, taliterque compescantur, nunquam peculium hocce regium beabit, nunquam effectus altiorum dispositionum exoperabitur, nunquam magistratus civicus respectabitur, nunquam denique publica finem expectatum sortientur«. A helytartótanács által leküldött panaszirat vétele után Schilson a városi tanács által 2 forint 34 krajcár folyamodvány-illetéket szedetett be a panaszosoktól.
⁶⁰⁾ Az Orczy-telekre (20. és 21. sz. parcellák) Ld: Orsz. Levéltár, Kanc. 1791. évi 11.755. és 13.029. számokat, továbbá Helyt. Pol. 1791 f. 17. pos. 13, 14, 27—30. Szföv. Levéltár, Pesti német szính. iratai 1791. évi 2525, 2760, 2891. és 3700. tanácsai számok. Választott polgárság iratai 295. sz.
⁶¹⁾ Szföv. Levéltár, Pesti tan. ülési jegykv. 1791. évi 2891. sz. és német szính. aktái 2891/791. t. sz.
⁶²⁾ Ld: 61. sz. jegyzet.
⁶³⁾ Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1791 f. 17. pos. 29. 31—37. Kam. Oec. civ. 1791. f. 98. pos. 21. 24—26.
⁶⁴⁾ U. ott, Kam. Civit. 1793. f. 3. pos. 34. Ld: még 5. sz. jegyzet.
⁶⁵⁾ U. ott, Kam. Oec. civ. 1792. f. 16. pos. 2.
⁶⁶⁾ U. ott, Id. hely, pos. 7.
⁶⁷⁾ U. ott, Id. hely, pos. 8. — Szföv. Levéltár, Pesti német szính. aktái. 1792. évi 726. t. sz.

- ⁶⁸) Orsz. Levéltár, Kanc. 1792. évi 1554. és 4885. sz. Kam. id. h. pos. 9.
⁶⁹) Szföv. Levéltár, id. h. 1792. évi 2700. t. sz.
⁷⁰) Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1792. f. 12. pos. 17. és 20. Kam. id. h. pos. 17, 18.
⁷¹) U. ott, Kam. Civit. 1793. f. 3. pos. 7. 9. 10. 22. és 27.
⁷²) U. ott, id. h. pos. 34.
⁷³) U. ott, Helyt. Pol. 1795. f. 6. pos. 47—49. Szföv. Levéltár, id. h. 1795. évi 2768. t. sz.
⁷⁴) Id.: 73. sz. jegyzet.
⁷⁵) Szföv. Levéltár, id. h. Hülff 1795. december 20-án kelt jelentése, továbbá az 1795. évi 2962. 3666. és 3955. t. sz.
⁷⁶) U. ott, i. h. 1799. évi 4. t. sz. és Hild térítvénye a tervekről.
⁷⁷) U. ott, i. h. Nagyszámú akta a Beckers-szel folytatott tárgyalásokról.
⁷⁸) Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1799 f. 6. pos. 54.
⁷⁹) Szföv. Levéltár, id. h., a város folyamodványa az uralkodóhoz 1799 novemberből.
⁸⁰) Domanovszky Sándor, József nádor iratai, Budapest 1925. I. k. 160. l.
⁸¹) Id. munka 437. ll.
⁸²) Szföv. Levéltár, id. h. 1799 szeptember 19.
⁸³) Vegyesbiz. ülésének a jegyzőkönyve. Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1799 f. 6. pos. 43. — Id.: Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története 1812 — 1847. Budapest 1923. 6. l.
⁸⁴) Orsz. Levéltár, Helyt. id. év és f. pos. 41—43. és 1800 f. 6. pos. 8. — Busch csődjéről ld.: Kádár Jolán, A budai és pesti német színház története 1812-ig, Budapest, 1914. X. fejj.
⁸⁵) Szföv. Levéltár, id. h. 1799. évi 3979. 3983. 4207. és 4219. t. sz.
⁸⁶) Orsz. Levéltár, Kanc. 1800. évi 4494. sz. Helyt. Pol. 1800 f. 6. pos. 9. Szföv. Levéltár, id. h. 1800. évi 1760. t. sz.
⁸⁷) Szföv. Levéltár, id. h. 1801. évi 5047. és 5183. t. sz., 1802. évi 753. 762. 763. 798. stb. t. sz. Orsz. Levéltár Pol. 1801 f. 6. pos. 95., 96.
⁸⁸) Orsz. Levéltár, Kanc. 1802. évi 1403. sz. Helyt. Pol. 1802 f. 6. pos. 7—9. Szföv. Levéltár, id. h. 1802. évi 12521. t. sz.
⁸⁹) Szföv. Levéltár, id. h. 1802. évi 2447. és 2587. t. sz. Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1802 f. 6. pos. 27. 28. 34. 35.
⁹⁰) Domanovszky Sándor, id. munka, 437. ll. József nádor 1801 november 14-én kelt fölterjesztése az uralkodóhoz.
⁹¹) Orsz. Levéltár, Helyt. id. h. pos. 54. 55. 60. Szföv. Levéltár id. h. 1802 augusztus 11. Hild Thalherr véleményéről.
⁹²) Orsz. Levéltár, Kanc. 1803. évi 15531. sz. Helyt. id. h. 1803 f. 6. pos. 22—24. Szföv. Levéltár id. h. 1803. évi 6143. t. sz.
⁹³) Szföv. Levéltár, Verschönerungs Archiv 1. sz.
⁹⁴) Orsz. Levéltár, Helyt. id. h. pos. 22.
⁹⁵) Id.: 93. sz. jegyzet.
⁹⁶) Szföv. Levéltár. Pesti német szính. aktái 1804. évi 3484 t. sz. Orsz. Levéltár Helyt. Pol. 1804 f. 6. pos. 3.
⁹⁷) Orsz. Levéltár id. h. 1805 f. 6. pos. 3. és 5.
⁹⁸) Id.: 97. sz. jegyzet.
⁹⁹) U. ott, id. h. pos. 12. 13. 18—20.
¹⁰⁰) Szentiványi elaborátumát ld.: Szföv. Levéltár, Versch. Archiv 1. sz. Orsz. Levéltár, id. h. 1806 f. 6. pos. 11.
¹⁰¹) Orsz. Levéltár, id. h.
¹⁰²) Szföv. Levéltár, id. h. 1806. évi 7553. és 7761. t. sz.
¹⁰³) U. ott, 1807. évi 851. t. sz.
¹⁰⁴) Orsz. Levéltár, Helyt. Pol. 1807 f. 6. pos. 23.
¹⁰⁵) Szföv. Levéltár, id. h. 1807. évi 7290. t. sz.
¹⁰⁶) Orsz. Levéltár, id. h. 1808 f. 6. pos. 3.
¹⁰⁷) U. ott, id. h. pos. 75.
¹⁰⁸) Rokken Ferenc, A hajdani Angol királyné szálloda és az első duna-parti sétány. Tanulmányok Budapest multjából I. k. Budapest, 1932. 112. l.
¹⁰⁹) Szföv. Levéltár, id. h. 1808. évi 1996. és 2551. tsz.

A régi pesti Vigadó építéstörténete.

A XIX. század elején Pest legszembeszökőbb és talán legmonumentálisabb épületcsoportja a Német Színház és az azzal egybeépített dunaparti Vigadó volt — legalább is erre engednek következtetni a szabadságharc előtt készült dunai veduták. De ez épületcsoport sorsának tragikuma mintha arányban állott volna annak monumentalitásával — mert hiszen mindkét épület rövid idő alatt úgyszólván teljesen elpusztult. A Német Színház a magyar nemzeti újjászületés korában, 1847-ben tűzvésznek lett áldozatává — a Vigadót viszont Budavár ostroma során Hentzi ágyui pusztították el és pedig oly mértékben, hogy újjáépítéskor az épületet Feszl Frigyes a klasszicizmusból a romantikába forduló kor jellegzetes formáiba öltöztethette. Így a két épületből úgyszólván nem maradt reánk több, mint néhány rajz és metszet, belföldi és külföldi utazók lelkes leírásai — és egy csomó levéltári irat tanúsága. Éppen ezért a helytörténeti kutatás feladata ez épületek történetét tisztázni, azokat legalább is gondolatban újjáépítve elénk állítani és egyúttal az elpusztult épület megalkotásának kulturális tényét megvilágítani, — a műalkotásnak művészettörténeti értékelését a lehetőségek határára belül megadni.

A Német Színház felépítésének történetét, annak gazdaságtörténeti vonatkozásait messzemenően tisztázza dr. Kelényi Ottó e kiadványok előző kötetében, dr. Kovács Lajos kutatásai pedig behatóan tisztázzák a Vigadó felépítésének kultúrtörténeti vonatkozásait. A következőkben tehát a dunaparti Vigadóépület építéstörténetét kívánom felderíteni és egyúttal megkísérlem annak művészettudományi értékelését, nevezetesen azt, hogy ez az épület minő jelentőséggel bír a magyar építészet történetében és hogy miképpen illeszkedik bele a XIX. század elejének európai fejlődésébe, hogyan viszonylik a külföld egykorú építészetéhez.

I.

Mint dr. Kelényi tanulmányából tudjuk, a pesti Német Színház felépítésének gondolata II. József nyúlik vissza és a kormánykörök ez intézmény megvalósításával 1790 óta foglalkoztak. Az első pesti Színház és Vigadó terveit F. A. Hillebrandt cs. k. udvari építész készítette 1792-ben (V. ö. Ház, 1911. évfolyam 104—108. l. és Kapossy János: F. A. Hillebrandt, 18. lap és 8. tábla, eredetiek a Fővárosi Múzeumban a V. A. *) 1. számú aktából kiemelve). Ezek a tervek egy az akkori dunasoron hosszan elnyúló, a mai Türr István-utcától a Régiposta-utcaig terjedő telekre készültek. A terveket Hild János építész dolgozta át a »helyi viszonyoknak megfelelően«

*) A V. A. rövidítés a Verschönerungs-Archiv megjelölésére szolgál és a Szépitőbizottmánynak a Székesfővárosi Levéltárban őrzött iratait jelzi.

és azok költségvetését is felállította. 1799-ben Hild egy Csekonics-féle tervet is átdolgozott, 1802-ben pedig egy teljesen új program alapján öt alaprajzot készített, melyeket 1804-ben és 1805-ben ismételtén átdolgozott, amint azt özvegyének Hild Klárának 1817 augusztus 29-én József nádorhoz intézett kérvényéből tudjuk. (V. A. 1931.) 1806-ban a Színház és Vigadó számára új hely jelöltetett ki az úgynevezett »Dunaparti Sétatéren a Hajóhidnál«, tehát a mai Vigadó-utca, Vörösmarty-tér, Deák Ferenc-utca és a Vigadó-tér által körülvevő telektömbön. E telekre József nádor rendeletére Aman János bécsi udvari építész készített tervet a Színház és Vigadó épülethozzájárására. Az Aman-féle terv kivitele 1808-ban megkezdett és úgy látszik, hogy ekkor mindkét épületrész alapozásának elkészítésén dolgoztak. Amikor 1809-ben megalakult a Királyi Szépítőbizottmány, az vette kezébe az építkezés ügyét és az Aman-féle terv színházrészének kivitelezését Polláck Mihály építőmesterre bízta, mert ekkor már csak a város felé eső épületrész, a Német Színház épült tovább — a Vigadó egyelőre félbehagyatott és pedig a hiányzó pénzügyi fedezetre való tekintettel. Mindamellett ez időtől kezdve az egész telektömb mint Színház- és Vigadótelek szerepelt és pedig mind az iratokban, mind az egykori térképeken — annak ellenére, hogy a Vigadó alapjainak felhasználása két évtized múlva indult csak meg. A Színház építkezése 1812-ben Polláck által befejeztetett. Ez idő alatt egy 1809-ből eredő szerződés alapján Aman jelentős fizetést, napidíjat és szolgálati lakást kapott a maga munkájáért (V. A. 305.), de úgy látszik, hogy Aman eléggé ritkán tartózkodott Pesten, mert lakását helyette használja, aki külön fizetést is kap. Aman általában csak levéltárral intézkedett az építkezés irányításában, sorsára, avagy inkább Polláck buzgalmára bízván a Színházat. Polláck teljes mértékben bírhatta a város és a Szépítőbizottmány bizalmát: mikor a munka neki odaítélte, a pesti építők mesterek tiltakoztak külföldi származású versenytársuk foglalkoztatása ellen, de a nádor annyira támogatta őt, hogy helyzete teljesen biztos volt. Az építkezést aránylag gyorsan be is fejezte és megbízóinak meglegedésére lezárta az elszámolást. (V. ö. Polláck Mihály és Hild Vince felülvizsgálati jelentését, V. A. 879.) Az Aman-féle Színház tervei elvesztek és az épületet csak néhány, a Székesfővárosi Levéltárban fekvő rajzból és a Fővárosi Múzeumban őrzött távlati képből ismerjük. A levéltári akták közt található rajzok között különös figyelmet érdemel a Színház hosszmeteszete, melyből kitűnik, hogy a Színháznak az árkádos portikusz mögött hatalmas ovális alaprajzú, két emeletsoron átnyúló kupolás előcsarnoka volt. Ennek rajza emlékeztet Aman egy tervére, amelyet a bécsi Burgnak a Michaeler-Platzra néző csarnokához készített. Szinte az a benyomásunk e vázlat nyomán, hogy Aman a pesti Színházban kisebb léptékben ki akarta próbálni a bécsi Burgkapu kupolaterének hatását. Az Aman-féle színháznak művészi mivoltához ma már nehéz hozzászólni, de igen valószínű, hogy bár az kivitelének lényegében Aman terveinek felelt meg, a részletek megalkotásában Pollácknak is igen nagy része volt. E föltevéssre jogot ad a Magyar Mérnök és Építész Egylet technikátörténeti gyűjteményének egy színes lapja, amely a pesti Német Színház proszcéniumának Pollácktól eredő díszítési terve, de egy később ismertető akta is erősíti e felfogásunkat.

II.

Annak ellenére, hogy a Színház építkezése 1812-ig befejeztetett, a Vigadó alapfalai továbbra is felhasználatlanok maradtak, az Aman-féle tervek megvalósítására évtizedekig nem került sor. Meglehet, hogy Aman ezt a helyzetet a maga számára nem is érezte túlságosan hátrányosnak, mert hiszen mialatt az építkezés szünetelt, jövedelmét éveken át húzta mindaddig, amíg 1819-ben azt a Szépítőbizottmány meg nem szüntette. Ekkor Aman pörrel fenyegetőzött és 1820-ban 6000 forinttal kielégítettett. (V. A. 2887.) Az ez ügyben való hosszas levelezésből kitűnik, hogy a Szépítőbizottmány tagadta azt, hogy valaha is megkapta volna a Vigadó terveit, bár Hild János özvegye tanuskodik, hogy második férje, Hild Vince azokat beszolgáltatva Aman nevében. Mindenesetre a V. A. 2486-os akta mellékletét képező négy Vigadó-alaprajz és a költségvetés, amelynek végösszege 420.000 frt (1813 decemberéből), Amannak ad igazat. Viszont bizonyos, hogy Aman könnyen vette az egész ügyet s ezért a Szépítőbizottmány vezetői bizalmatlanok voltak a császári építésszel szemben, aki mint valami gyarmati építkezést intézte az európai viszonylatokban is nagy színház ügyeit és csak a tiszteletdíjaival törődött. Annál több melegséggel viseltettek Polláck iránt, akinek lelkes munkáját és közreműködését a Bizottmány munkájában napról-napra látták. E viszonyok eredménye az, hogy amikor 1816-ban Gyürky Pál és Szentiványi Márkus a Vigadónak részvénytársasági alapon való felépítését kezdeményezik, Polláckot kéri fel az Aman-féle tervek átdolgozására. Ezeket az új terveket a nádor is jóváhagyja s most megrendelik Pollácknál a részletes terveket és költségvetést (1816. II. 14.), amelyet csakhamar elkészít. (V. A. 1578.) A várható költségek összege 727.791 Scheinforint. (Az ajánlat tárgyalása V. A. 1594.)

Miben és mennyiben különbözött Polláck terve Amanétól? Minő módosításokat hozott javaslatba? A tömegekben Polláck mindenesetre messzemenőleg kötve volt az Aman-féle elgondoláshoz, mert hiszen az alapfalak évtizedek óta várták a felépítést. Mégis mind az Aman-féle terv távlati képe (V. ö. a Wiener Zeitschrift 1818. évfolyam 45. számában közölt metszetet), mind az előbb említett alaprajzok amellettt tanuskodnak, hogy *Polláck tervmódosítása tulajdonképpen új terv készítésének nevezhető.* Aman 13 tengelyesre tervezte a Vigadó dunai homlokzatát és azon 9 tengelyes, kétszeresen előreugró rizalitot képezett. Polláck Vigadója 11 tengelyes volt és ez a 11 tengely az oldalhomlokzatoktól csak egy pillér vastagságra vált el, kivéve az 5 tengelyes portikuszt. Már ebből is az következik, hogy Polláck igen messzemenőleg függetlenítette magát az elődje terve szerint készült alapoktól, valószínűleg új pincepillérekkel, áthidalásokkal segített magán. Aman 9 tengelyes rizalitjából egy 3 tengelyes portikusz ugrik előre, az oszlopcsarnokot hordozó árkádsor az alaprajzok tanúsága szerint oly szűk volt, hogy áthajtóként szóba sem jöhetett, de még gyalogjárásra is kényelmetlen volt. Pollácknál viszont az 5 tengelyes portikusz alá széles arányú, szinte zömök ívekkel képzett árkádsort helyezett, amely emlékeztethetett a régi Lloyd-palotára. A felső oszlopcsarnok arányai rendkívül tágasak és könnyedek, szellős benyomást keltenek.

Végül meg kell említeni azt, hogy Aman a portikusz fölé egy kupolát rajzolt, amely teljesen értelmetlen, vagy legalább is céltalan, a tető összevágódását zavarossá teszi. Polláck homlokzati rajzán, amely a Magyar Mérnök és Építész Egylet tulajdonában van, ugyan szintén szerepel egy kupolának a körvonala, azonban ez a Vigadó mögötti Aman-féle Színházhoz tartozik. Mindebből az tűnik ki, hogy Polláck terve és az aszerint megépített Vigadó teljesen más épület volt, mint az, amelyet Aman tervezett, *így tehát nem átdolgozásról van szó, hanem tökéletesen új tervről*, új szellem, a szükségletek helyes felismeréséből eredő, azokat szolgáló szellem munkájáról, Polláck legsajátabb munkájáról. Hasonlóképpen messzemenőleg és lényegileg megváltoztatta az épület belső elrendezését, amint azt a Polláck-féle épület különböző tervrészleteiből tudjuk. (V. ö. V. A. 2486., 5392., 5532.) Míg Amannál az északi főlépcsőház és a még keskenyebb déli lépcsőház csak egy keskeny, mindössze egy öles folyosón érintkezett, addig Polláck az északi lépcsőházat, mely hatalmas díszlépcsőházzá alakult, három öl széles zárt árkáddal fűzte a déli lépcsőházhoz. Az emeleten Aman a nagyterem mögött hasonló szűk és kényelmetlen közlekedést tervezett, Polláck ide öt öles, tehát csaknem 9,5 m széles előcsarnokot épített, amely megfelel a mai előcsarnoknak. De még sokkal jelentősebb volt a változás a termék felosztása tekintetében. Aman a hosszukás formájú nagytermet három emeleten át három oldalon kisebb, de inkább szobanagyságú melléktermekkel vette körül, amelyekből be lehetett lépni, illetve a felsőbb emeleteken be lehetett nézni a nagyterembe. Polláck viszont az arányaiban is megváltoztatott nagyterem mellé az I. és II. emeleten az északi oldalon félkörös lezárású cukrászdát tervezett, a déli oldalon pedig kistermet (*»für die nationalen Tänze«*), amelyek a mai Vigadóban is megvannak és annak jellegzetes részei. Ebből az következik, hogy az Aman tervezte Vigadó tulajdonképpen egyetlen nagyteremmel bíró és számos kis szobából álló kaszinó lett volna, viszont Polláck a mai értelemben vett termék sorozatából álló Vigadót tervezett.

A nádor a belső elrendezésre vonatkozó módosításokat jóváhagyta, de kívánta, hogy a nagyterem alapterülete 1 : 2-höz arányú legyen, mint az Aman-féle terven, viszont a homlokzat áttervezése nem nyerte meg tetszését. Végül azonban mégis Polláck álláspontja győzött, amint az egykorú metszetek is bizonyítják.

Gyürkyék ismételten sürgetik a döntést és engedélyezést, egymás után nyújtják be a legkülönbözőbb pénzügyi terveket. Végül 1817-ben a nádor kijelenti, hogy azok alapján nem tárgyalhat és a Szépítőbizottmány számvevőjével (Oeconom), Dégenkel megfelelő újat készíttet. Közben a több évi rossz termés folytán a gazdasági viszonyok megromlanak és a részvénytársaság alapítói visszalépnek. 1819-ben a nádor azt kívánja, hogy a Szépítőbizottmány gyűjtse össze össze kinnlevőségeit s létesítsen egy Vigadó-építőalapot, amely a zálogháznál kamatoztassék. Ezenfelül elrendeli az építési anyagok összegyűjtését és szállítását is. Azonban hiábavaló volt a nádor jóakarató sürgetése, hiába lelkesedtek a pestiek, az építkezés elmaradt, sőt még 1821 januárjában is azt írja a nádor, hogy az építkezésről az ő határozott utasítása nélkül szó sem lehet. Ennek dacára mutattassék be neki a jelenlegi viszonyoknak megfelelő költségvetés. Polláck ezeket újra

elkészíti s az 1821 május 24-én beadott költségvetést, mely 428.780 frt végösszegű (V. A. 3016.), fölterjesztik a nádorhoz. Minden hiába, mert az egész ügy Bécsbe terelődik, egy bécsi pénzcsoport tesz ajánlatot és az ügyet a bécsi Hofkammer tárgyalja. Sürgetéseikre a pestiek azt a választ kapják, hogy minden a nádoron múlik. A terveket megint átvizsgáltatják, és azt találják, hogy nem elég pontosak, nem felelnek meg a már létesített alapoknak.

1821 július 9-én a nádor Polláckot megbízza a kiviteli tervek elkészítésével (V. A. 3087.) s általában rendelkezik a tiszteletdíjról is, amely azonban soha ki nem fizettetett. Ezek után 1821 október 24-én (V. A. 3047.) nyilvános árverést hirdet a Vigadónak bérleti alapon való felépítésére, azonban mindössze egy ajánlat érkezik be, sőt a meghosszabbított terminusra ez is elmarad. A Bizottmány kéri a nádort, hogy saját erejéből építkezhessék. A következő év januárjában megvizsgálják az alapokat, amelyek alig szenvedtek kárt és az építési idény végén, októberben megjön Bécsből a legfelsőbb engedélyezés. A nádor elrendeli a költségek pontos megállapítását, azokat átvizsgálja a Landesbaudirektion. Ezek szerint 1823 februárjában a várható kiadások 597.339 forintra rúgnak (V. A. 3282.), míg a rendelkezésre álló tőke 531.669 forint. Mindenki a legkomolyabban veszi a dolgot és az építkezés híre olyan port ver föl, hogy az iparosok megrohanják a Bizottmányt és még Bécsből is eljön protekciós leveleivel egy gipszszobrász. Elkészül a szükséges anyagok jegyzéke, ajánlatokat kérnek be az összes munkákra, a kőművesmunkáktól a tükörmunkáig, és az építkezés újra elmarad, a tervek és iratok újra megkezdik bonyolult körutazásaikat a különböző udvari számvevősegeknél. Swoboda ezredes megállapítja, hogy Polláck terve költségesebb, mint Amané, azonban kegyesen helyesli a változtatásokat, de valamilyen titkos befolyás újra elgáncsolja az építkezést: a terveket nem lehet visszakapni Bécsből, mindenféle bizottság alakul, számba veszik a tőkéket és tartozásokat. Mindez eltart egy évig, az osztrák valuta összeomlása miatt újabb költségvetéseket kérnek s 1825-ben az egész ügy eltemetődik. (V. ö. V. A. 2387-es terjedelmes aktaköteget.)

Hogy mindezen huzavona mögött mi rejlik, azt aligha lehet kifürkészni — udvari intrikákat nem fektettek le írásba. Azonban nem hisszük, hogy tévedünk, mikor föltételezzük, hogy mindebben a mellőzött Aman nagy szerepet játszott, annak ellenére, hogy hatalmas összeggel elégitették ki igényeit. Felfogásunkat bizonyítja az, hogy 1828-ban, mikor Aman felesége elhalálozása miatt buskomorságba esik, az építkezés ügye ismét komolyabbá válik. A költségvetés végösszege 1828 január 17-én 582.729 frt. (V. A. 4051.) Polláck április 9—11-ig tárgyal a Hofbaudirektionnal és visszatérve személyesen tesz jelentést a nádornak. Az eredmény az, hogy egy év múlva, 1829 február 28-án megérkezik a legfelsőbb engedély s most, hogy Polláck ellenségei elbuktak, a Hofbaudirektion azt is megengedi, hogy amennyiben a szükséges tőkék rendelkezésre nem állanak, a Szépítőbizottmány kölcsönt vehessen fel. (V. A. 4561.) Az építkezést pedig legmagasabb helyen is Polláckra kívánják bízni. A nádori leirat ezt az elhatározást következőképen indokolja: »Szakismeretei, valamint eddigi tevékenysége feljogosítanak arra a bizalomra, melyet beléje helyeznek úgy a műszaki kérdések tekintetében, mint abban, hogy a felesleges kiadásokat

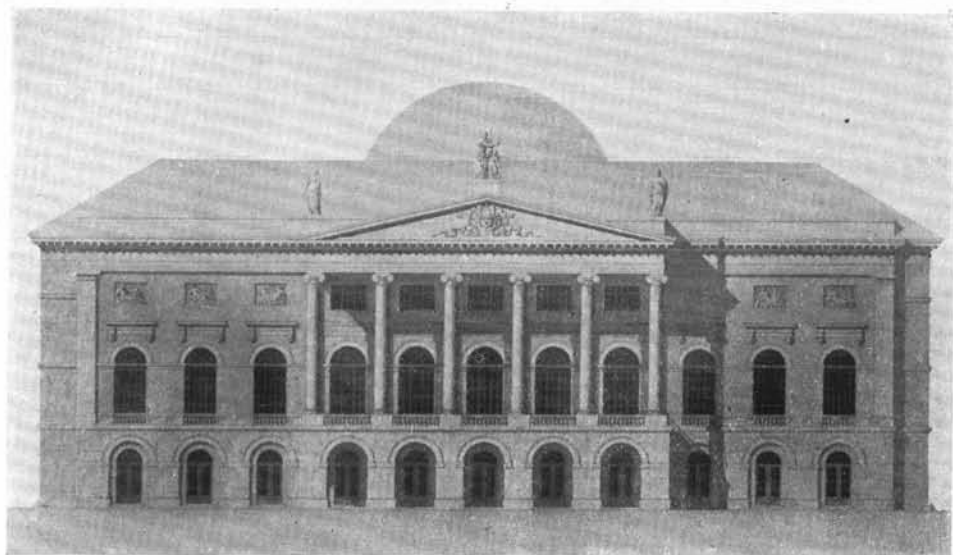
el fogja kerülni és a végső lehetőség takarékosan fog építkezni.« Végül felhívja a nádor a mestert, hogy olyan munkaprogramot dolgozzon ki, amelynek értelmében az építkezés több év tartamára osztható fel. (V. A. 4561. 1829 II. 28.) Polláck e kívánságnak eleget is tesz egy hároméves program előterjesztésével (III. 3.) s csakhamar megkapja a kivitelre szóló megbízást is : tehát nemcsak a terveket készíti, hanem az építőmunka elvégzését is reábízzák, még pedig árlejtés nélkül, mivel az előzetes költségvetés bizottságilag állapítottatott meg. Az építkezés számellenőrévé pedig a városi mérnököt, Dégent nevezik ki. (V. A. 4562.)

III.

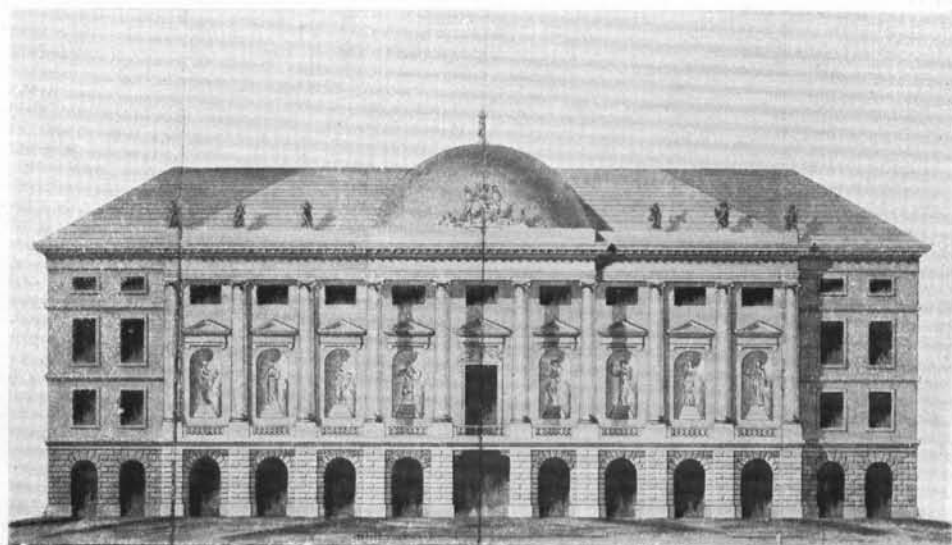
Így Polláck tizenhárom évi harc, a terveknek ismételt átdolgozása, a végső részletekbe menő költségvetések számtalan újradolgozása után végre hozzáfoghat élete egyik főművének megépítéséhez. Valóban tisztelettel kell meghajolni Polláck idegei előtt, melyeket ez a végnélküli huzavona, bécsi ellenségeinek ez a keménysége nem őrölt meg, nem vette el kedvét, nem bénította meg művészi törekvését. Mert a mű, melyet a következő négy évben fölépített, virtuozitásának, alkotó frissességének egyik csodája volt, azok után ítélve, amik reánk maradtak : néhány rajz és a kortársak osztatlan elismerése. Tragikus sorsa művészetének, hogy Hentzi észnélküli, fejevessztett makacs ágyuzásának áldozatává kellett válnia empire stílusú középületeink e remekének.

Az építkezés erős ütemben folyhatott, a mester minduntalan sürgeti a gyorsan fogyó anyagoknak — kő és téglá — pótlását a városi bányákból és téglagyárakból. A nyár vége felé, 1829 augusztusában már az emelet is elkészülőfélben van s Polláck munkába adja a díszítő kőfaragómunkákat. A V. A. aktáiban megvannak ezek megrendelési részletrajzai, melyeket Kauser, Kronberger és Fessler kőművesmesterek készítenek, az elsők mint a város adósai. (V. A. 4572., 4741. és 4822.) A tél elejére már a falegyent is elérték s Polláck a tetőszék felállítását s rézfedési anyag beszerzését sürgeti (V. A. 4818.), úgyhogy 1830 tavaszán a mestert már a belső kiképzés gondja foglalkoztatja és elkészíti a stukkamárvány, a szobrász- és festőmunkák költségvetését. (V. A. 4890.) Legnagyobb gondját a stukkamárványmunkák alkotják. Pietro Nobile, a híres bécsi császári építész felhívja figyelmét a Martinelli fivérekre, akik ezeket a munkákat saját találmányú anyagukból készítik, melynek előnye a moshatóság.

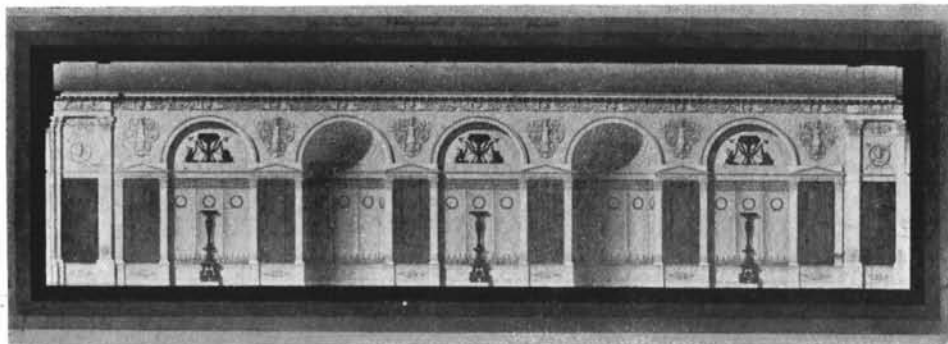
Az előző év őszén Bécsben is járt a mester e kérdést tanulmányozni s megtekinti a Metternich herceg villája számára készült munkákat, amelyek azonban nem nyelik meg tetszését, úgyhogy a pesti Maurer Jánost biztatja meg, míg a szobrásmunkákat a pesti Uhl Ferenc kapja, a festőmunkákat pedig Wágner, Kappel és Kemm pesti mesterek végzik. (V. A. 4890.) A stukkaturmunkák elvégzése elhúzódik és ezért 1830—31 telén a Vigadót már fűtik. (V. A. 4994.) Miután szeptemberben a padozatokat feltöltötték (V. A. 4999.), az üvegezést elvégezteti (V. A. 5032.) s utána beállványoztatja a termeket. (V. A. 5055.) 1831 januárjában már a tükrök elhelyezési módját is megadja. (V. A. 5129.) Ugyanakkor a kőpadozatokat is megrendeli. (V. A. 5140.) Közben a külső kiképzés is befejezést nyert. Az utolsó kő-

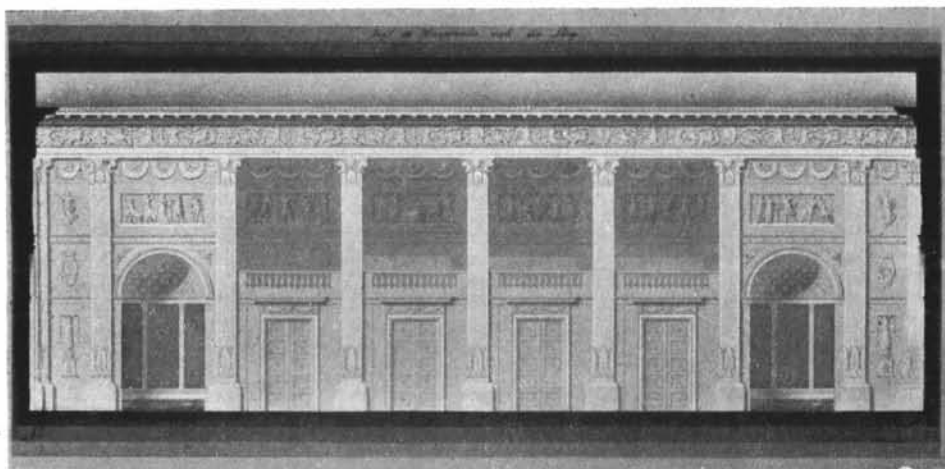
16. Pollack Mihály : A régi pesti Vigadó homlokzatának terve.

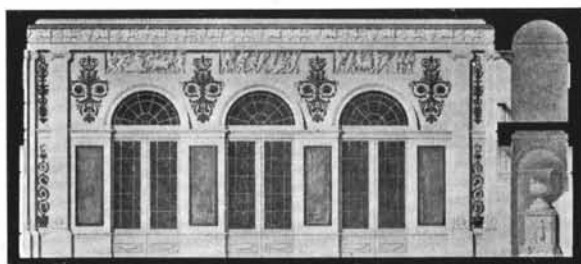
17. Aman János : A régi pesti Vigadó homlokzatának terve.

18. Polláck Mihály : A régi pesti Vigadó cukrászdájának terve.

19. Polláck Mihály : A régi pesti Vigadó nagytermének terve.

20. Polláck Mihály : A régi pesti Vigadó kistermének terve.

faragómunkák még 1830 őszén megrendeltettek (V. A. 5034.), úgyhogy a következő év májusában védőtető válik szükségessé, nehogy a további munkák által megsérüljenek. (V. A. 5149.) Az esőlevezető csatornákra szükség van. (V. A. 5271.) Közben a Városi Vigadó-pénzalap kimerül s a nádor 20.000 frt kölcsön fölvételét engedélyezi. (V. A. 5152.) A tükrök is megrendelhetők, amiről szólva Polláck azonnal jelenti, hogy ez a cikk olcsóbb lett. (V. A. 5185.)

Az építkezés előrehaladását tanúsítja az, hogy 1831 július 27-én Polláck a felülvizsgálat megindítását kéri, és hogy a Nagyhíd-utca (Deák Ferenc-utca) kövezését halaszthatatlannak mondja (V. A. 5245.), de még inkább az a jelentése, mely szerint a lakások Jakab napra, július 25-re kiadhatók lesznek, míg a kávéház csak az 1832-es év Szent György napjára, április 24-re lesz bérbeadható. (V. A. 5295.) A festőmunkák terminusa 1832 áprilisa. (V. A. 5314.) A leszámolásokat is betérjeszti Polláck 1831 augusztusában, a felülvizsgálattal a Szépítőbizottmány Hofrichter építőmestert bízta meg. (V. A. 5303.)

Így Polláck elkészülve azzal a munkával, melynek ő volt a vállalkozója is, teljes erejét a Vigadó belső kiképzésének szentelheti. Tervei mindjobban megérnek, kialakulnak: a Kredenzsaal, később csemegetár — mely a mai Fessel-féle Vigadó cukrászdájának felelt meg — falaira domborműveket akar alkalmazni. (V. A. 5328.) És 1831 novemberében betérjeszti a Vigadókávéház, valamint az emeleti éttermek és tánctermekek berendezési terveit. A mester ezekre a bútordarabokra, valamint a csillárookra különös gondot fordít. Egy 1832 januárjában kelt előterjesztésében hangsúlyozza ezeknek fontosságát, mert ez a nagyszerű, az ország határán túl is feltűnést keltő épület hírének csak akkor tarthatja meg, ha a Szépítőbizottmány beleegyezik, hogy a berendezés is elsőrangú legyen mind szépség, mind tartósság tekintetében. (V. A. 5362. és 5387.) Ugyanakkor betérjeszti a berendezési terveket, nevezetesen a három nagy teremét és az éttermeit. Az alaprajzokon szembeszökő Polláck ízlése: nagy kerek asztalok népesítették be az étkezőhelyiségeket, úgy amint azt ma csak a legelsőbbrendű luxusszállodákban látjuk. Amennyire a mester tervei szerint készült néhány berendezési tárgyat ismerjük, ezek a költségvetésben körülírt cseresznyefából és mahagóniból készült, aranyozott rézveretekkel díszített asztalok és székek a biedermeier asztalosmunka remekei lehettek. Készítőjük Palládi Ferenc és Steindl Ferenc volt, ezek kissé naiv mesteremberrajzai az akták között reánk maradtak. (V. A. 5394.) Annál finomabb Polláck rajza a cukrászda két hatalmas kirakóasztalához, melynek lábait szárnyas chimérák tartották.

További gondja a mesternek a terem világítása. Egy hatalmas aktaköteg a nyoma erre vonatkozó tárgyalásainak. (V. A. 5394.) Egy rajz a bécsi Clemens Listtől némi képet ad az empire csillárok és fali-karok remekeiről. A szállítással, melyre ajánlatot tett rajzokkal a pesti Rotter és Rietmann szobrászcég is (1821 október, V. A. 5362.), a szintén bécsi La Vigne bízott meg. A nagy terem két főcsillára tíz láb átmérőjű volt és tizenhat láb magas, 184 gyertyával, a két kisebbik tizenkét láb magas, 138 gyertyával. Ezenkívül tizenkét fali-kar szórta fényét a terembe. Ez a teljes összegében 710 gyertya pazar fényáradatán kívül olyan hőt sugárzott,

hogy a fűtés fölösleges volt. S hogy a ragyogás és fény fokoztassék, a stukk-márvány ragyogó felületeire 160 darabtükröt helyeztetett Polláck. Ezekután nem lehet csodálkozni azon, hogy a Vigadó pompájáról Európaszerte híres volt s az útirajzok csodálattal beszélnek az ott kifejtett fényűzésről.

A bejelentett terminusok persze nem voltak betarthatók, a kávéház-bérletet csak 1832 szeptemberében kapja meg Fischer Péter. (V. A. 5517.) Ennek ellenére Polláck ez év június 11-én jelenti, hogy a Vigadó teljesen elkészült. (V. A. 5532.) A nádor elrendeli a végleges felülvizsgálatot s ezeket írja augusztus 23-i levelében: »Fejeztessék ki az építésznek, Polláck Mihálynak, elismerésem az építkezés helyes vezetéseért és azért az ismét bebizonyított odaadásért, mellyel az én öbelé fektetett bizalmamat teljes mértékben igazolta.« Polláck ezután a Vigadó összes terveit egy díszes portefeuilleben átnyújtja a nádornak és egy kéréssel fordul a Szépítőbizottmányon keresztül a nádorhoz: az elmúlt 21 év alatt teljesített munkáinak elismeréséül engedessék el neki a nádorutcai telke vétel-árából fennmaradt tartozása, hogy ezzel megtéríttessenek különböző előlegezett költségei, a Színház építési terveiből kifolyólag 500 forint, utazásainak kiadásai és mindama veszteségek, amelyek késedelmes fizetésből s a pénz elértéktelenedéséből kifolyólag érték. Kérését részletesen indokolja. Mindennek az oka: Aman udvari építész úrnak az alulírottal szembeni ellenségeskedése (melyet az alulírott az épület hibáira vonatkozó nyilatkozatainak, valamint azoknak az alap és az épület javát célzó javaslatainak, melyekkel a hiányokon segíteni akart, köszönhet), mert amiatt vesztesége jól megérdemelt keresetének önkényes leszállítása következtében 71.676 bankó cédulában számított forintra növekedett, miáltal az építkezésen nemhogy nem keresett, hanem még saját vagyonát is 36.000 bankó cédulában számított forintnyi veszteség érte... Aman úr később be is látta mindezt, de alulírott nem óhajtotta kegyeit igénybe venni... (V. A. 5579.) Hiszen Aman a Színház terveit naponta 8 forintot és ezenfelül 1500 forint évi fizetést kapott, helyettese évi 1200 forintot vett fel és ingyenlakást élvezett. S végül még 6000 frt végkielégítés is kifizetett a tervezőnek. Így a mester azt hiszi, kérése méltányosnak nevezhető. Annál is inkább, mivel a Szépítőbizottmánynak 1817 óta fizetés nélkül áll rendelkezésére, s tiszteletdíja 1821-ben és 1829-ben ismételtelen engedélyeztetett.

A nádor jóakarattal pártolja Polláck kérését, a Szépítőbizottmány előterjesztésére a mester adósságát 11.000 frt értékben elengedi, a neki felajánlott tervgyűjteményt pedig a Szépítőbizottmánynak ajándékozza.

E tervek sokáig lappangtak, de úgy hisszük, a Magyar Mérnök és Építész Egylet technikátörténeti gyűjteményének részét képező és oda ki nem deríthető úton került 34 darab Polláck-féle tervben ezeket kell felismernünk. Megvan köztük a Vigadó homlokzata, külön lapon a gerendázat és az oromzat terve, de a legértékesebbek a termek belső kiképzésének tervei, mely rajzok végső kidolgozottsága, finom kivitele bizonyítja, milyen különös gonddal készítette elő ezt a munkát mesterünk.

De nem szabad azt hinni, hogy Polláck e kedvenc művétől ezzel elszakadt. 1833 január 13-án volt az ünnepélyes megnyitás: az első nagy bál, amelyen nem kevesebben, mint 1828-an voltak jelen. Jegy összesen

2524 frt értékben kelt el. Néhány nap múlva a nádor felhívja Polláckot, hogy számoljon be saját tapasztalatairól, hogy mit kíván még változtatni, mi nem vált be? A mester öt hosszú oldalon számol be s javasol néhány változtatást bejáratok, világítás és fűtés tekintetében. A nádor tudomásul veszi mindezt és kijelenti, hogy az épületen Polláck beleegyezése nélkül sem változtatható meg. (V. A. 5705.) Vajjon kaphat-e ennél szebb elismerést egy építész? Polláck szívéen is viseli az épület további sorsát, 1833 novemberében például felháborodott jelentést nyújt be, amelyben kikel az ellen, hogy az első emeleti éttermekben dohányoztak. (V. A. 5798.) Nemsokára pedig a Vigadó házmesterének szolgálati szabályzatát készíti el. (V. A. 5547.) Egészen visszavonulásáig, amely 1844-ben következett be, nyomon követhetjük aprólékos gondoskodását.

IV.

Polláck művének építéstörténetét kutatásainkkal teljesen tisztázni tudtuk s ritka elevenséggel áll előttünk az épület tervezésének és megvalósulásának minden részlete. Viszont az épület művészi mivoltáról néhány rajz nyújt csak felvilágosítást: a homlokzat és néhány részlete, a nagy termék díszítési tervei, a Magyar Mérnök és Építész Egylet technikatörténeti gyűjteményében, a Fővárosi Múzeum távlati képe, néhány rajz a Szépítőbizottmány irataiban. A rendszeres alaprajzok elvesztek és így a Fővárosi Levéltár néhány berendezési tervére vagyunk utalva s Polláck említett jelentésének vázlatára. Az épület megjelenésének egészét bevezetőleg vázoltuk. Polláck mindenesetre valami egészen nagyszabásút akart alkotni, olyan épületet, amely megjelenésével a Dunasor egészen uralkodhatott. Ehhez nemcsak a nagy méretek voltak szükségesek, hanem ugyanannyira szükséges volt az arányokbeli nagyság és tisztaság. Ezért a homlokzat tagolásában teljesen szigorú arányosságot igyekezett betartani. Míg a nagy oszlopcsarnok szélessége mintegy 15 öl, addig a szárnyaké 10 öl. Az arányossági viszony tehát

$$2 : 3 : 2$$

De, hogy ezt elérje, a mesternek némileg korrigálnia kellett a viszonyokat, mert hiszen az összszélességben kötve volt a színház épülete által. Tehát a szárnyak kívánatos hosszán túl kis visszaugrásokat képezett, amelyek arra is alkalmasak, hogy a színházépület oldalán adódó háromemeletes szimpla lakóház homlokzatát leválasszák a dunai homlokzattól.

A klasszikus 2 : 3 arányban osztott homlokzat közepére került az ion stílusú oszlopcsarnok, melynek magasságbeli kiemelése problémát jelentett, mivel az egységes főpárkányhoz a klasszicista mester úgyszólván kötve volt. Ezt úgy oldotta meg tehát, hogy a szárnyakon az egységes méretű félköríves ablakok fölé reliefeket helyezett, amelyek a falat hangsúlyozták és kiemelték a rizalitnak magasba szökő mivoltát. A vertikális tendenciáit továbbá azzal fokozta, hogy míg az oszlopcsarnokokban az oszlopközök száma öt, addig a szárnyakon három ablaktengelyt alkalmazott. Az előbbi arányszámokban kifejezett szélességeket tekintetbe véve, az egy-egy

tengelyhez tartozó szélességek a szárnyakon és az oszlopcsarnokban úgy aránylanak, mint

4 : 3 : 4

A vertikálisban az arányosságokat teljes klasszikus tisztaságban valósította meg, az árkádok magasságának kétszeresét adta az oszlopoknak. Ha keressük a mintaképét e tágas állású oszlopcsarnoknak — az épület egyik fő jellegzetességének — tanácstalanok vagyunk s újra Polláck zsenialitását kell kiemelnünk.

Ha ezt a nagyszerű térpompát látjuk, akkor a bevezetőleg ismertetett Aman-féle elrendezés szűkös és kispolgári megoldásnak tűnik, a kispolgár elképzelésének, akinek élete a pipázó hangulatában csúcsosodik ki. Polláck elképzelése pedig egy felvirágzó, nagyarányú társadalmi életre berendezkedő, Kazinczy szavával élve metropolisnak tűnő, a 19. századeleji város polgársága részére készült.

Az alaprajzi elrendezést a berendezési tervekben mintegy sejtjük (V. A. 5394.): a termek a Duna felé feküdtek, a mai Vigadó-utca felé volt a bejárat és a lépcsőház, míg a mai Deák Ferenc-utca felé a kocsikihajtó, az emeleten a ruhatárak helyezkedtek el. Ezen helyiségek és a nagy terem mögötti ötöles galéria között, a színház felé egy kis udvar feküdt. A galéria fölött, a második emeleten volt a nagy terem felé nyitott zenekarzat, úgyhogy a mai úgynevezett esztrád helyén, úgy látszik négy hatalmas ajtó nyílt az emeleti előcsarnokból a terembe, míg a mai Vigadó két ajtaja helyén egy-egy félkör-alaprajzú fulke feküdt.

A három nagy terem pompás térorganizmust alkotott, amelynek gerince a nagy terem hossz tengelye volt. El kell képzelni ezeket a termeket, mikor a három-három roppant méretű ajtó tágranyílt s a szemlélő a kis teremből a cukrászdába pillantott, avagy a cukrászda hatalmas apszisából a kisterem széles színpadszerű fülkéjébe nézett. El kell képzelni, mikor valamely ünnepély alkalmával a vendégek végigsétáltak ezen a térsorozaton s változatos, egymásra következő benyomásait élvezték; az alacsonyabb és színezésükben hűvösebb szélső termekből a nagyteremnek ezernyi gyertya fényáradatában csillogó halványsárga glóriájába léptek.

Vizsgálván ezen épület térformáit, arányosságait, nem adódnak azok a tiszta viszonylatok, amelyeket például a Nemzeti Múzeumnál majd megállapíthatunk. Az arányok számszerű tisztasága itt nyilvánvalóan azért nincs meg, mert Polláck keze az Aman-féle alapok által nagyon is meg volt kötve. Ezért azután Polláck annál nagyobb súlyt vetett a termeknek nemcsak gazdag, hanem a végsőig fokozott artistikus díszítésére. A Mérnök és Építész Egylet említett interieur-tervei csodálatos szépségükben, kivitelük tökéletességében szinte fölelevenítik a termek valóságos megjelenését.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Polláck a szinte szükség-szerűen kialakult térarányokat a díszítésben igyekezett legalább némileg kikorrigálni. A cukrászda félkörét egy téglányalakú térbe állította be, a sarkokat felhasználván a cukrászda mellékhelyiségeiül, ebből adódtak azután a nagy apszist kísérő kisebb apszisok. A nagy teremben a főfalat a zenekarzatnál hat mezőre tagolta, úgyhogy a terem falának közepére

minden megszokás és konvenció ellenére pillér került. Azonban a díszítés oly gazdag és megkapó, hogy ez a szabálytalanság fel sem tűnik.

A díszítés főeleme a stukk-márvány pillérek közötti szintén stukkirozott felületekre illesztett csodálatos finomságú, szinte ötvösmunkára emlékeztető gipsz szobrászmunka, amelynek jellegzetessége a legvégsőig menő precizitás volt. És ebben ismét az empire művészet karakterisztikumát láthatjuk, mert az előző kor a stukk-szobrászmunkánál a súlyt éppen a festői lágyságra helyezte.

Azonban a díszítés legfőbb eszköze — legalább is amennyire ma megítélhetjük — a színezésnek végtelen finomsága volt, amelyet az interieur-rajzok megőriztek számunkra. A cukrászda egészen halvány szürke, erősen erezett márványszínt kapott, fehér szobrászmunkával. A nagy terem halványsárga színt, világosabb pillérekkel, fehér szobrászmunkával, amely a tektonikus alkatrészekre is kiterjedt: a pillérek szokatlan palmettás lábazatára és a fríz elragadó puttóreliefjére. A kis terem sötétebb, hideg zöld színű volt, míg szobrászmunkái aranyozva voltak. Látnivaló, hogy a szélső terem színe miként fokozta a középső terem meleg, világító színakkordját. Ez a komponálási módszer: különböző egymásbanyúló, hasonló rendeltetésű termék színeinek egymásra vonatkoztatása, a 18. század raffinált díszítőművészetének hagyománya volt. Cuvilliés a nymphenburgi kastélykert bájos Amalienburgjában a legragyogóbban alkalmazta ezt a módszert. Ott a két oldalon fekvő kisebb terem citromsárgája és méregzöldje fokozza a középső terem kék és ezüst ragyogását. Polláck színösszeállításában persze sokkal egyszerűbb és nyugodtabb maradt. Díszítőművészete alapján véve igen közel állt a Goethe korabeli Weimar csodálatosan harmónikus interieurjeinek dekoratív kiképzéséhez: a hercegi palotához, melynek belső kiképzése Goethe irányítása mellett történt, — de még inkább Anna Amália hercegnő bájos tiefurti nyaralókastélyának díszítéseivel. Ezek az interieurök a 18. század végéről s a 19. század elejéről valók — s meglepően azonos hangulatúak a 20—30 évvel későbbi Polláck-féle interieurökkel. Ha viszont ezzel szemben egy más német interieurcsoportra gondolunk, például a berliniekre, a müncheni Rezidencia Nibelungen-termeire (1831), a Glyptotheka csarnokainak falfestményeire, tehát olyan helyiségekre, amelyek Schinkel és Klenze tervei szerint és vezetése mellett 1820 és 1830 között valósultak meg, akkor azokat Polláck felfogásával ellentéteseknek nevezzük, dacára azonos keletkezési idejüknek. Míg ezekben nyugtalan tarkaság, tudatos, szinte tudományos archeologizálás nyilvánul meg, például a pompeji faldíszítések formáinak és színeinek szinte szolgai másolása, addig Pollácknál a nagyvonalú komponálás, a színnek nyugalmas harmóniája az uralkodó elem. Különösen szembeszökik ez a különbség akkor, ha a sors kegye által reánk maradt Polláck-féle interieur-terveket összehasonlítjuk a porosz királyi vízfestménygyűjtemény lapjaival, amelyek legnagyobb részt a királyi család és rokonságának lakásait ábrázolják. Ebben a sorozatban nem találunk egyetlen olyan nyugodt, előkelő és gazdag hatású interieur-rajzot, mint a Polláckéi. Mindegyikben az elemek sokasága kíván hatóelemmé válni, mindegyik roppant történelmi stílusismeret gyümölcse, illetve egy szintézisnek kísérlete. De egyik sem valamely művészi alapkoncepciónak kiérett eredménye. Ellenkezőleg,

szinte parvenűszerű halmozásnak nyugtalanságát tünteti fel, tanuskodni akarván arról, hogy a művész mi mindent tanult meg, mi mindent tud. Persze csak sok részletet. És ugyanezt tapasztaljuk még ott is, ahol egy erőskezü művészegyéniség, mint Schinkel, terveivel találkozunk; például a berlini kastély híres nagy teázótermében a félkörű antikos dívánnal. Itt is sok száz elemnek kaotikus tömege, a festés kicsinyes tarkasága dominál. S e mester legjobb művében, a bájos charlottenhofi kastély barokkos enfiládja, szobasora a színezésében pompeji házak utánzására törekszik. Így szinte megfoghatatlannak tűnik az, hogy Klenze a Glyptothekában, amely görög szobrok felállítására készült, a háttérül szolgáló falakra nem átalított Schnorr von Carlsfelddel hatalmas tarka figurális freskókat festetni. Távol áll tőlem, hogy Polláck interieur-művészetét bármennemű összefüggésbe hozzam a 18. századvégi építőművészettel. Weimar és Berlin-München felemlítésével csak mesterünk művészetének időrendi és pedig magasabb szempontú időrendi meghatározására törekedtem, nevezetesen azt akartam megéreztetni, hogy művészete nem hozható egy nevezőre Schinkel és Klenze iskolájával. Szükséges ez azért is, mert Hans Hildebrandt »Die Kunst des XIX. und XX. Jahrhunderts« című kötetében azt írta, hogy Schinkel hatása Budapestig terjed, ahol az északnémet klasszicistának méltó, de nem egyenértékű tanítványa akadt Polláck Mihályban. (144. l.) A tájékozatlanságnak egy egészen különös esetével állunk itt szemben, amelyen csak csodálkozni lehet. Schinkel, Klenze és kortársaik jellegzetesen és tisztán 19. századi mesterek, az akadémiák tanítványai, akiknél az építő- és díszítőművészet alapjai már tudományos kutatásokon, az archeologia eredményein nyugszanak, akik számára a minél hűségesebb részletmásolás a legfőbb művészi cél. Ezzel szemben Polláck művészete a barokk kor gyakorlatán, telivérű műhelygyakorlatán alapul. Ő is az antik építészetből meríti formanyelvét, de e formanyelv elemeivel szemben megtartja a maga legteljesebb művészi szabadságát, az antik formákat a legteljesebb művészi szabadsággal kezeli, idomítja és módosítja a maga nagyobb céljainak megfelelően. És e kétféle művészi felfogás közötti alapvető ellentét a műalkotás, az épület egészének alakításában ugyanolyan plasztikusan kitűnik, mint a részletek terén. Polláck minden nagyobb szabású művében, a nagyobb városi lakóházakban éppen úgy, mint monumentális alkotásaiban legmegragadóbb a terek komponálása, azok nagyvonalú összefoglalása, szinte szimfónikus összecsengése. A legjobban megítélhetjük ezt a Magyar Nemzeti Múzeum palotájának földszinti és elsőemeleti csarnokainak csodálatos együttesében. Ezek a terek, mint volt alkalmam kimutatni, (V. ö. Magyar Művészet, 1927. évf. 192. l.) nagy kiterjedésükben egyetlen hatalmas térkompozíciót alkotnak, olyan téregyüttest, amilyeneket például Olaszországban Piermarini vagy Vanvitelli a 18. század második felében alkottak.

Ezzel szemben a Polláckkal egyidőben alkotó nyugati klasszicisták művészi alapgondolata teljesen ellentétes. — A tömegek és terek eleven áradása mindinkább megmerevedik. A mozgás nyugalommá csendesedik és fokozatosan elérkeznek oda, hogy már nemcsak az épület egésze önmagában nyugvó, hanem ilyenné lesznek részei is, sőt minden egyes tér is önmagában valóvá lesz — írja Hildebrandt idézett munkájában (28. l.). Égészen kétségtelen az, hogy ez egyidőben alkotó művészek között, sőt

ezen csaknem egykorú művészek között (Polláck Mihály 1773—1855, Schinkel 1781—1844, Klenze 1784—1864) művészettörténeti szempontból generáció-különbség áll fenn, amelyet munkáik a látó szemű számára szabatosan megvilágítanak.

Polláck Mihály művészi egyéniségének ezt az oldalát érthetővé teszi az az iskola, amelyen keresztülment. Mint tudjuk, Polláck Mihály mostoha-
bátyjának, a Milánóban alkotó nagyhírű Leopoldo Pollácknak műtermében nevelkedett. Ez a milánói mester képviselte Északolaszországban XVI. Lajos stílusának logikus átmenetét a klasszicizmusba. Művészete a késői barokkban, Piermarini és Vanvitelli dúsan csengő terművészetében, mint a barokk és rokokó művészi fejlődése során eltorzított görög-római részletformákban, azoknak tisztább, de mégis művészi szabadságú kezelésében gyökeredzett.

Mi a művészi jelentősége Polláck Vigadójának a 19. századeleji magyar építészetben? Ha gondolatban végigjárjuk a 20-as évek Pestjét és emlékezetünkbe idézzük város nagyszabású középületeit, akkor a templomokon, a művészileg teljesen jelentéktelen Újépületen és az Aman-féle Színházon kívül a monumentálisnak jelzőjét talán csak Martinnelli műve, a Rokkantak-háza érdemli ki. Pest az utolsó száz évben felépült polgári város volt, kereskedelmi kiegészítője a nádor és a Helytartótanács székhelyének, Budának. Az újjáépítés első százhusz éve az elsődleges életszükségletek megteremtésére szorítkozott: 1820 előtt lakóházak, kisebb paloták és néhány templom épült és ekkor a reformkorszak megindulása, az ország közszellemének ébredése napirendre tűzi a középületeket. Már a század elején felvetődik a Nemzeti Múzeum épületének terve, a magyar katonai iskola épületét a Karok és Rendek sürgetésére ugyancsak programra tűzik. A polgárság felépítette a Színházat és nem sokkal később a hatalmas Kereskedelmi Csarnokot. Ebből a légkörből nőttek ki Polláck Vigadó-tervei. Ő mint vérbeli építész, éles szemmel átlátta, hogy az Aman-féle tervek egy szűkös kaszinó tervei, amely egy exkluzív kör igényeit szolgálta volna, pedig Pestnek, ennek a felvirágzó városnak olyan Vigadóra volt szüksége, amely egész társadalmi életét befogadhatta. A helyzet világos átlátásából merítette Polláck az erőt ahhoz, hogy Aman és a befolyása alatt álló bécsi udvari építőigazgatósággal szembeszálljon. Ő mint e város választott polgára igen jól tudta, hogy más térorganizmust kell megvalósítania, mint amilyent a bécsi udvari építész elgondolt. Miután ennek megfelelő tételrendezésű tervet készített, annak formaiságát is a maga művészi felfogásának megfelelően dolgozta át. Legjobban kifejeződik ez a két homlokzat különbségében. Aman homlokzata határozottan és eltagadhatatlanul formalisztikus. A félköríves szoborfülkék kedvéért a nagy terem természetes nappali világításáról lemondott. És ez a zárt homlokzat-forma a századeleji európai klasszicizmusnak különösen kedves volt, mert az ilyen zárt falfelületekről azt hitték, hogy azok különösen antikosak. Viszont Polláck, a vérbeli művész, aki annak az életnek épített, amelynek maga is részese volt, evvel az életet tagadó formalizmussal és annak kifejező formáival egyetérteni nem tudott és ennél fogva azt egy mozdulattal lesöpörte a Vigadó homlokzati tervéről. Sőt egész különösen jellemző, hogy az ablakoknak nem adott

túlzottan felmagasított függőleges arányokat, hanem szinte szélesek. Ezek nem az e korban néha előforduló túlzott hangsúlyú ablakóriások, hanem az emberi arányokra tervezettek és éppen ebben látjuk az építészet legélesebb fokmérőjét: az emberi léptéket, amely az erre érzéketlen, a formalisztikusan gondolkodó építészek számára rendesen ismeretlen. Ezzel szemben Polláck művészetének harmónikusan kiegyensúlyozott és legszebb tanúsága az, hogy mind az általános elrendezésben, mind a részletekben mindig az emberre gondolt. Így a Vigadó esetében is. A művészeti helyzet a következő: Míg az elődök csak a kis és legkisebb feladatok között mozogtak, most a megérett korszellem nagy és legnagyobb feladatok elé állítja az építész. És Polláck Mihály azonnal megtalálja azt a hangnemet, amely e kornak megfelel, nem esik a túlzott méretek csapdájába és ugyanazzal a harmónikus érzéssel alakítja nagy feladatait, mint a mindennapiakat. Jól tudja, hogy ugyanazoknak épít a fórumon, mint az utcák házsoraiban. Így és ezáltal válhatott a régi Pesti Vigadó e kor lelkiületének kifejezőjévé. Úgy tetszik, hogy sikereinek titkát éppen ilyenén művészetében kell keresnünk. A 19. század eleji Pest még erősen benne gyökeredzett a barokk kor kultúrájában és abból semmiesetre sem nőtt ki teljesen, bár odafordult az európai klasszicizmus egyszerűbbségéhez. De azt lágyabban, kevesebb formai ridegséggel vette át, mint a nyugatibb városok, éppen mert a barokk mult itt még közelebb volt, mint ott, ahol a rideg és tudományosan megalapozott historizmus — a művészetben az archeologizálás — sokkal erősebben megfogta a szellemi életet. Jelentős része volt ebben annak, hogy Pesten még nem működött művészeti akadémia, amelyen a művészet a régiségtudomány eredményeinek illusztrálásává fajult volna. Így itt egészségesebben, az összefüggések megtartásával fejlődtek a dolgok és a tudálékos archeológizáló építészet szele is csak később jutott el ide: például Hild József késői műveiben, Zambelli Lövöldéjében.

De Polláck Mihály művészete nemcsak Pestet kapta meg, munkássága és annak hatása az egész országra szétsugárzott: a székesfehérvári és bajai megyeház, számos vidéki kastély — Alcsut, Fót és Gyömrő — mindmennyi tanúságai annak, hogy művészete mennyire megfelelt a kor hangulatának, éppen mert azt kifejezte és megszólaltatta, kőbe örökítette. És a Vigadó épülete e tekintetben talán a legsikerültebb volt, mert amennyire ismerhetjük, a mester legkitűnőbb alkotásának tetszik. Azzá pedig azért tehette, mert ez épületnél két oldalról is támogatták: a nádor, aki művészi intencióit messzemenően megértette és magáévá tette, másfelől a pesti polgárság, amely közvetve lehetővé tette ez épület, e nagy mestermű megalkotását. Mert teljesen igaza volt Ripka Ferenc főpolgármesternek, amikor az 1930. évi építészkongresszus megnyitó beszédét ezekkel a mondatokkal fejezte be: »De nem szabad elfelejteni, hogy ezt a várost nem építették sem fejedelmek, sem gazdag nagyurak. E városnak nem voltak bőkezű mecénásai. Ezt a várost a magyar polgárok építették kemény munkájukkal szerzett filléreikből, épületeit, amelyek kultúráját hirdetik, a polgárság adóiból emelték. Igen, büszkék vagyunk Budapestre, mert egészen a magunkénak érezzük azt, hiszen senkitől sem kaptuk ajándékba.«

Dr. ing. Bierbauer Virgil.

A budai Szent György-relief.

A fenti címet csak némi habozás után írtam jelen értekezésem elé. A középkori magyar fő- és székvárosnak levéltárilag és irodalmilag bebizonyított művészi gazdagsága és a szegényes régészeti emlékállomány között tátongó szakadékok olyan óriásiak, hogy az épségben fennmaradt és pontosan datálható vagy lokalizálható szoborművek a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. Azok az aggályok, melyek az általunk megkísérelt azonosítás ellen szinte kényszerképzetyszerűen felmerülhetnek, az eddigi tapasztalatok szerint meglehetősen súlyos és népszerű jogot formálhatnak a helytállóságra. De éppen ez a körülmény kötelességgé teszi, hogy minden mégoly csekélynek látszó fonalat is kövessünk, hogy az adat- és emlékszerű hagyomány közötti bántó ürt lehetőleg áthidaljuk. Annyi bizonyos, hogy jóval közelebb értünk már a célhoz, amennyiben a művészettörténeti kutatás mindkét munkaterületen az utóbbi években lényeges eredményeket ért el. Nem hiányoztak olyan kísérletek sem, főleg a renaissance-töredékekkel kapcsolatosan, melyek alapján egyes véletlenül reánkmaradt kőfaragványokat okmányilag is ismeretes olasz művészekkel szorosabb kapcsolatba sikerült hozni. Igaz, hogy ezen módszerrel nagyon könnyen keletkezhetnek önkényes ítéletek, melyek gyökereit elsősorban a különböző kutatók váltakozó formaérzékében és formaismeretében kell keresnünk. De egyéb, tisztára tárgyilagos mérlegelések is óvatosságra intenek a tekintetben, vajjon milyen lehetőségeket lehet egy művész egyéniségén belül feltételezni? Milyen közösségek írhatók a korstílus, vagy a megegyező vagy hasonló feladatok terhére? Ebben a tekintetben a budai Szent György legalább abban az értelemben jelent novumot, amennyiben nem ugyan a mester, de legalább klasszikus mintaképe feltétlen biztonsággal megállapítható. Itt nem egészen általános, körülbelüli és tág optikai lelkiismeretről tanuskodó analógiákról van szó, hanem teljesen hiteles, minden kétséget kizáró megegyezésekről, koncepcióban és részletekben egyaránt. Ezek szerint a szóbanforgó dombormű Szent György sárkányviadalával a budai várban állott Szent György-templom keleti bejáratának timpanonképe volt s Vittore Carpaccio egyik képe után a 16. század második évtizedében vagy a harmadik elején Budán készült.

Az eset egyedülállósága talán megengedi, hogy ez esetben mint a régebbi egyetemi szertartásban a disputálásra kerülő tételt előre megfogalmazzuk. Ez nem mentesít a bizonyítás alól, hanem arra még nyomatékosabban kötelez.

A Fővárosi Múzeumnak a budai Halászbástyában elhelyezett kőemléktára körülbelül egy évvel ezelőtt megszerezte a szóbanforgó kődomborművet, mely minden bizonnyal az egész gyűjtemény történetileg és művészileg legkiválóbb darabjai közé iktatandó. Egy erős kőlapból áll, melynek alsó szélessége 112 cm, míg felső szélessége 102 cm, középső magassága pedig 65 cm. Legnagyobb vastagsága 18 cm, legkisebb 7 cm. Tehát nem egészen reguláris kőlapról van szó. A bázis teljesen szabályos vízszintes vonalat követ. A kőlap pedig — amint ez a két hosszoldal eltérő méreteiből kitűnik — felfelé oly módon keskenyedik, hogy a két függőleges oldal könnyű (de ugyanazt a rádiust feltételező) görbülést mutat. A felső oldal viszont teljesen önkényesen hullámszó vonalvezetéssel bír, mely csakis a rendelkezésre álló kőtömb eredeti alakjára vezethető vissza. A két oldalsó él hajlásából és ívonalából evidensen kitűnik, hogy darabunk egy karcsú, későgót orommező timpanondíszét alkotta, melynek könnyűszerrel rekonstruálható magassága domborművünknek több mint kétszeresét tette ki, ha a fiktív körzőív rádiusául a kőlap bázisának kétszeresét vesszük, ami megfelel a későgót arányossági rendszernek. A felső orommezőben valószínűleg a Szent György legendának egy másik jelenete foglalt helyet, ezúttal a csúcsos háromszög méreteinek megfelelően magas formátumban. Valószínűleg a szent lovagnak a sárkányon diadalmaskodó álló alakja, kinek lába előtt a legyőzött szörnyeteg feküldhetett, mely elrendezés a sárkányviadal után a Szent György-ikonográfia leggyakoribb ábrázolásaihoz tartozott. Az ilyen folytatólagos előadás, egymásra rakott vízszintes rétegekben, a gótikus építőplasztikában nem ritka, sőt az egymás felett elrendezett két jelenet szinte a szabályhoz tartozott, de számuk, mint például a strassburgi monostor nyugati portáléjánál, elérhette a négyet is.

A dombormű néhai ifj. gr. Andrássy Gyula tulajdonából származik, nem tartozott azonban az ő nagyon jelentős és többször publikált műgyűjteményének keretébe,¹⁾ hanem budai palotájának lomkamrájából halála után több csekélyebb értékű darabbal együtt Horváth Károly építész tulajdonába került, akitől a halászbástyai Lapidárium vétel útján szerezte meg. A darab eredetére vonatkozóan meglehetősen homály uralkodik. A grófi családban az a hiedelem élt, hogy a kőlap Budáról származik és egy várbeli ház udvarában volt befalazva. Ez az utóbbi állítás nem ellenőrizhető, de egyelőre nem nagyon valószínűnek hangzik, mivel nehéz feltételeznünk, hogy ez a méretei és műértéke szerint oly jelentékeny emlék elkerülte volna a régebbi budai útmutatók (Miller, Schier, Schams, Häuffler stb.) figyelmét. De ezen bizonytalan hagyományon kívül még két másik kézzelfogható mozzanat szól a budai eredet mellett: a kőanyag és az ábrázolás tárgya.

A finom szemcséjű, nagyon szilárd és kemény mészkö olyan kőzet, amelyet Dunaharaszti régebbi, most felhagyott kőbányáiban fejtettek. Ebből a körülményből kettős következtetést lehet levonni: először, hogy a munka itt a helyszínen készült, tehát nem külföldi művészi importáru és másodszor, hogy egy itteni templom számára faragott épületplasztikai alkotással van dolgunk. Hogy ez csak egy Szent György-templom lehetett,

erre vall már az ábrázolás tárgya, mivel ilyenkor a timpanon domborműve rendszeren az illető egyház védőszentjére utal.

Ezt az ábrázolást kell most tüzetesebben szemügyre vennünk. Jobb oldalt látjuk a szentet rövid vágatásban rohanó lovon, teljes páncélzatban, de a Szent György-ábrázolásokban amúgy is ritkán előforduló sisak nélkül, előre tartott lándzsával és felkötött karddal. A dárda lökése a lovas jobb hóna aljából a löfej baloldala előtt az ágaskodó szörnyeteg torkába vezet, hogy a fej hátuljából megint kitörjön. A sárkány nyitott szájával, támadásra készen előre tartott mellső lábakkal, denevérszárnyakkal és felkunkorított farkkal van ábrázolva. A földön, a két ágaskodó állat alatt elszórtan hat emberi koponya és egyéb csontrészek fekszenek, körülbelül a közepén, erősen redukált arányokban egy félig szétmállott, vagy a sárkány által félig felfalt meztelen férfitest látható, míg jobbra az egyik fagyóké mellett egy hátrész és a két gluteusz ismerhető fel. A baloldalon egy sziklán álló várrom van kifaragva, mellette egy fa feloldott lombkoronával, mely csoportnak a jobb háttérben egy magasabb fa gömbszerűen zárt koronával felel meg, míg egy másik hasonló fára a ló hasa alatt látható csonkból lehet következtetni, melynek lombkoronáját a szent felső teste, elsősorban a szokatlanul nagy, laposan kezelt nimbusz takarja. Felülnézetben a lombkorona jobb oldala még megállapítható. Egészen sima és utalásszerű, tulajdonképpen csak a véső ütéseinek eltérő elhelyezése révén van megkülönböztetve a háttéralkotó dombvidék. A technikai formakezelés az aranyművesek cizelláló eljárására emlékeztető megmunkálási finomságról tanuskodik. Egyes részek szabad szemmel alig kivehetők, úgyhogy ott gipszlenyomatokkal kellett magunkon segíteni. Elsősorban áll ez a páncélzatra és lószerszámmra. A páncél a maga tompaorrú lábrészeivel, tömör, szinte korongalakú sarkantyúival, lapos térdvédőivel, rövid, csak az alsókar közepéig érő vaskesztyűivel már mindenben elárulja a renaissance ízlését és milánói mintaképekre utal. Ugyanez áll a lószerszám szíjazatára és elsősorban a nyeregtakaróra. A nagyon széles kantárszík gazdag indadíszet mutat, melynek közepén egy stilizált en face-fej (meduza) foglal helyet. Az ezzel párhuzamos ívben lecsüngő mellszíjon hasonló dekoráció keretében találkozunk egy medailonba foglalt női profilfejjel, melynek a távlatilag rövidült jobb mellszíjon minden bizonnyal egy hasonló ábrázolás felelt meg. A két szík találkozásánál, a lómell közepében, felül kis korongalakú díszítés látható, melynek ábrázolása azonban felismerhetetlen, míg lent szívídomú lemez csüng le, melyen egyenesszerű díszesebb keresztidom ismerhető fel. A nyeregtakaró elülső szélének díszítése két szegély között alkalmazott rozetta- és palmettasorból áll. Alsó szegélye nagyon gazdag és változatosan vezetett indarendszert visel, melyen belül szintén figurális elemeket sejtünk, bár ezek közül csak egy, a kantárszíjon lévő en face-fejre emlékeztető meduza-ábrázolás tűnik elő világosabban a jobb szélén. Ez a képfriz, úgy látszik, a nyeregtakaró hátulsó szegélyén is folytatódott. A nyilvánvalóan hímzett nyeregtakarón az alsó szegély, a lovas combja és a kardhüvely által körülhatárolt háromszögön belül vadászjelenet van ábrázolva. A háromszög tengelyében áll egy balra haladó, széles karimájú kalapot viselő, dárdát vállaló vadász, ki előrenyujtott kezében sapkázott sólymot

tart. Előtte egy lesbenálló vadászkutya körvonalai vehetők ki, míg a háttérben egy nádasrészlet van ábrázolva. Ez a jelenet képhatásban és részletformákban külön műremek. A nyeregtakaró mellett még látható, lefelé szélesedő szíjrész ovális indahurkokban kereszt- és rozettaidomokat, sőt egy sisakformát is mutat. A sárkánytest kezelése a részletekben, így a finoman tagolt és erezett denevérszárnyak, a szőrös mellsőlábak, a fogakat mutogató nyitott száj a technikai kivitelnek a precizitásával tűnik ki, ami különben még a fák lombkoronáinál és a baloldalon kifaragott várromnál is megállapítható. Ez a részletezés egy kőplasztikai emléknél egészen szokatlan és csak a középkori magyar ötvösség technikájának és műízlésének hatásából magyarázható.

A kivitelnek ezen finomsága az eredeti elhelyezésben, egy gótikus orommezőben, mely a kőlap alakja után alig lehet kétséges, csak nagyon korlátozottan juthatott kifejezésre. Domborművünk tipikus terméke egy nagy ízlésváltozásnak, mint öncélú élettel telített és zárt képhatásra beállított renaissance-kompozíció még a gótikus építészetnek nagy struktív keretében áll, még hozzá — ahogy látni fogjuk — aránylag szerény helyen. E két formavilág antagonizmusa a magyar művészetre felettle jellemző, nemcsak a középkor alkonyán, hanem úgyszólván Zsigmond király és császárné napjai óta.

Domborművünknek Buda főváros egyik csúcsíves templomépülete keretében való lokalizálhatóságára nézve két kútfő áll rendelkezésünkre, melyeknek idevonatkozó részeit nagy fontosságukra való tekintettel alább in extenso közöljük. Mivel az egyik forrásban közölt esemény a régebbi irodalomban sajátságos módon teljesen helytelenül, mintegy hetven évvel korábbi időbe lett helyezve, fontosnak látszik, hogy a munka meglehetősen hosszadalmas címét is leközljük, mivel az időmegjelölések további fejtegetéseinkre nézve döntő jelentőséggel bírnak.

A cím a következő:

Caesarea Legatio, quam Mandante Augustissimo Rom: Imperatore Leopoldo I. ad portam ottomanicam suscepit, perfecitque excellentissimus dominus, dominus Walterus S. R. I. Comes de Leslie, dominus Pettovij, et Neostadij ad Metioviam: Sac: Caes: Majestatis a consiliis intimis et aulae Bellicis, Campi Mareschallus et Confiniorum Slavoniae, et Petriniae Generalis Succincte exposita, Atque illustrissimo Domino, Domino Jacobo etc. etc. Sac: Caes: Majestatis Camerario et Pedestris Regiminis Colonnello, Excellentissimo Nepoti in perennem laudatissimi Patruj memoriam dicata A Reverendo Patre Paulo Tafferner, Societatis Jesu, et Excellentissimi Oratoris Cappellano. Cum facultate Superiorum. Viennae Austriae, Impensis Leonhardi Christophori Lochneri. Anno MDCLXXII.

Arról a császári követségről van tehát szó, melyet Leslie Walter bírodalmi gróf és császári titkos tanácsos, az udvari haditanács tagja, marsall és a szlavonai területeken parancsnokoló tábornok I. Lipót császár parancsából az ottomán portához vezetett. Leírása a követ káplánjától, Tafferner Pál Jézus-társasági atyától származik, aki ezt a munkát közben elhunyt gazdája Jakab nevű unokaöccsének, császári kamarásnak és

egy gyalogezred parancsnokának ajánlotta és 1672-ben Lochnernél Bécsben kiadta. A követjárás időpontjára vonatkozóan a cím, de maga a szöveg sem szolgál pontosabb felvilágosítással. Schier Xistus hiráda, melyet Rupp Jakab átvett,²⁾ hogy t. i. Leslie gróf küldetése 1605-ben történt volna, semmiesetre sem lehet helytálló. Tafferner útleírása 1672-ben, egy előző kiadása talán már 1668-ban jelent meg. Tekintettel arra, hogy a könyv az egykori orátor unokaöccsének van dedikálva, aki a munka megjelenése idején már meglett ember, ezredparancsnok volt, a követjárás feltétlenül első Lipót alatt történt, amiről mindjárt a cím első sora tanuskodik: időpontja feltétlenül Lipót uralkodásának első éveiben, de valószínűleg a vasvári békét megelőző hadjáratok előtti időbe tehető. Ez az unokaöccs különben ezredével résztvett Budának 1686. évi visszafoglalásánál, amikor nagybátyjának magas katonai rangját (generalis campi mareschallus) is elérte. A császári csapatok ordre de bataille-jában Wallis herceggel és Enea Caprara gróffal együtt közvetlen a fővezér, Lotharingiai Károly herceg után következik. A követség kétszer érintette Budát, de csak visszautazásuk alkalmából kapunk részletesebb leírást:³⁾

Urbi mediae S. Georgii sacra aedes in Moschem versa insidet: ex parte in armamentarium translata. Porticus e lapide cultissimo Martyrem praefert, sed capite ferociter deminutum; Nec Draconi subiecto stulta saevities pepercit; nisi malis dicere, in vindictam immanitatis exercitae in effigiem Martyris prosiluisse istud in caput noxium sceleratissimi iconoclastae; aut istud ab eodem assumptum prius, ut licentia magis irrationabili in sacram iconem postea bacharetur.

Magyar fordításban: a város közepén áll Szent Györgynek mecsetté átalakított és részben fegyvertárul szolgáló temploma. Kapuzatán remekül kifaragott kő a vértanú alakját ábrázolja, de fejétől kegyetlenül megfosztva, sőt még a lábai alatt levő sárkánynak sem kegyelmezett az otromba pusztítási vágy; ha csak fel nem tételezzük azt, hogy a vértanu ábrázolásán véghezvitt kegyetlenség megtorlása képen merült fel ez a gonosz képromboló ártó fejében, vagy pedig az utóbbit hajtotta végre először, hogy aztán esztelen szabadossággal dühöngessen a szentkép ellen.

Mindjárt melléje iktatjuk a másik erre vonatkozó hírt Evlia Cselebi útleírásából Karácson Imre fordításában:⁴⁾

»Összesen huszonegy mihrábos dsámija van. Solejman khán dsámija előbb díszes templom volt. E régi dsámiknak a keleti kapujától egészen a mihrabig 200, szélessége pedig 100 láb. Egy minaretje van, mely régente harangtorony volt. 210 lépcsős magas minaret, és ő én szegény onnan Pest, Buda sikságait áttekintettem. Tiszta fehér márványból készült igen szép minaret ez. E dsáminak két kapuja van. A keleti oldal fölé fehér márványra a szobrászmester egy szárnyas sárkány alakot készített, mely mintha élő volna. Száját kinyitja, ajkait előrenyújtva s farkát összekunkorítva áll. E sárkány előtt hasonlíthatatlanul Szent György alakja lovon ülve van és a kezében levő dárdával a sárkányra egy szurást mér s a sárkányt lábai alá vevén, összetiporni készül. Az ostrom idején Ebu-Szuud mondá: E

szobor szent, tehát nem összetörni való. Sulejman khángázi megkegyelmeztén, mondá: »E szobrot senki meg ne nézze, a muszulmanok ne lássák« és a nyakán levő kasmiri sálát leoldván, ez alakokat lefödté vele s az összetördeléstől megmentette.«

E két híradás tehát megegyezik abban, hogy a kérdéses szobormű sárkányviadalt ábrázolt, Szent György budai templomát díszítette és valószínűleg annak oromzatában volt elhelyezve (... porticus ... Martyrem praefert ...). De egyik leírás sem szolgáltat támpontokat arra nézve, vajjon kerek szoborcsoporthról, vagy pedig dombormúról van szó. A kapu feletti elhelyezésből inkább az utóbbira kell gondolni. Ezt a nézetet vallotta Supka Géza is,⁵⁾ ki utoljára összefoglalóan, de természetesen még domborművünk ismerete nélkül foglalkozott Evlia Cselebi idevonatkozó előadásával. Csak kuriozumnaként említjük Georg Jacobnak különben már Supka által megcáfolt feltevését, annak illusztrálására, hogy milyen tévedésekre vezethet a tisztán szövegkritikai módszer, ha gyanútlanul, a tárgyak ismerete nélkül következtet. G. Jacob,⁶⁾ a kiváló orientalista t. i. nemcsak azt állítja, hogy egy kerek szoborcsoporthról van szó, hanem ezt a Halászbástya lépcsőjén álló lovasszoborban véli felismerhetni, mely tudvalevően a Kolozsvári testvérek jelenleg a prágai Hradsin-on álló Szent Györgyjének, a magyar középkori szobrászat eme remekművének modern másolata.

Lényeges eltérés abban mutatkozik, hogy Tafferner atya egy megrongált, fejnélküli emlékről beszél, míg Evlia Cselebi leírásában egy, hála Szulejmán szultán nemes gesztusának, tökéletesen ép ábrázolásról van szó, amit a halászbástyai Köemléktár domborműve mindenképen igazolni látszik. Tekintettel arra, hogy a kronológiai ismérvek feltétlen a két kútfő egykorúságáról, sőt még inkább a Leslie-féle követjárás időbeli elsőbbségéről tanuskodnak, a tényállás kissé összezavarodik. De ezeket az ellentmondásokat még akkor sem lehetne teljesen kiküszöbölni, ha Leslie gróf és Tafferner atya misszióját 1666-ba, tehát a török világutazó budai tartózkodása utáni időbe tesszük, ahogy ezt Supka fent idézett kis cikkében javasolja. Hiszen akkor is még mindig magyarázatra szorulna, vajjon miért kellett a kezdettől fogva épen maradt és 124 éven keresztül megkímélt reliefnek pont az 1664 és 1666 közötti időszakban elpusztulnia. Hogy Evlia Cselebi feltétlenül autopszia alapján beszél, igazolja részletes, szinte látleletszerű leírása. Az előkelő török úr ezenkívül sokkal nyugodtabban és tüzetesebben vizsgálhatta az épületet, melynek pontos méreteit is neki köszönhetjük, mint az ellenséges delegáció tagja, kinek minden lépését szigorúan ellenőrizték, kivált egy ilyen fontos objektum, a fegyvertáru szolgáló templom környékén. Azonkívül nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy Szulejmán szultán intézkedésének, tilalmának (... a muszulmanok ne lássák ...) későbbben is érvényt szereztek és a keresztény tárgyú domborművet rendesen eltakarták az igazhívók szeme elől, illetve a nagy gházi sálját későbbben más valamivel pótolták. Sőt az a feltevés sem utasítandó vissza »a limine«, hogy ez az óvatosság elsősorban a fej eltüntetésére irányult, mert ez a nagy nimbuszsal körülvelt arc árulta el elsősorban az ábrázolásnak szent, Mohamed követőit esetleg provokáló jellegét. Ebben láthatták az inkább

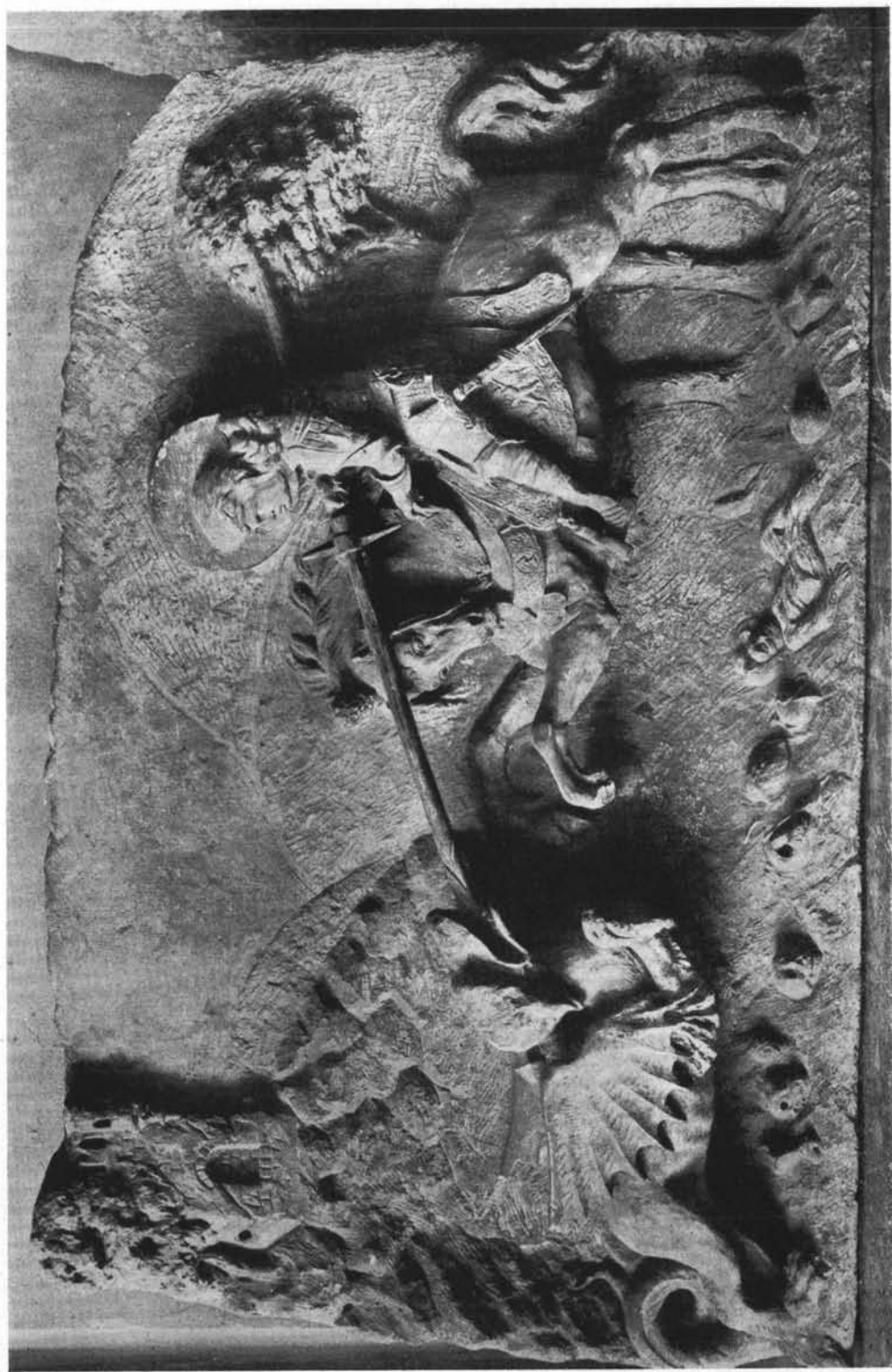
a hagyományok, mint a Korán által tiltott figurális ábrázolások főhangsúlyát, olyannyira hogy egyes izlámita miniatúrákon ezeket a fejeket virágokkal pótolták. De tisztán optikai körülményekkel is magyarázható, hogy Tafferner atya mind a lovag fejét, mind a sárkány testét csonkának látta. A kőlap t. i. nagyjában magas, már a kerek plasztika hatását megközelítő reliefben van kifaragva. Ezalól jóformán csak a fej képez kivételt, melynek modellálása a szokatlan nagy, kerek tömb alakjában meghagyott nimbusz előtt sokkal gyöngébben emelkedik ki. Az ágaskodó sárkány mellső lábai viszont annyira a mellhez tapadnak, hogy bizonyos távolságban vagy magasságban nagyon könnyen a sárkánytest erőteljes kontúrjaiban elmerülhetnek, amit különben domborművünkön is ellenőrizni lehet. A Tafferner leírásában szereplő fejnélküli lovas és a megcsonkított sárkánytest így egyáltalában nem bizonyít az általa említett ábrázolás és a most előkerült dombormű azonosítása ellen.

A budai Szent György-templom, melyet már a 18. században a Mária Magdolna templommal tévesztenek össze, a mai Uri-utca és Tárnok-utca (a régi Olasz- és Mindszent-utca) találkozásánál, a mai Dísz-téren (középkori Szent György-téren), a Honvéd-szobor mögött álló és a városkép egész sziluettjét és a történeti légkört nagyon hátrányosan befolyásoló bérház helyén emelkedett. A templom nyilván a 14. században épült, alkalmasint valami kapcsolatban az 1326-ban Róbert Károly király által alapított Szent György-lovagrenddel. Első okmányyszerű említése 1381-ből maradt ránk és akkori igazgatójára (rector capellae S. Georgii de Castro Budensi), Péterre vonatkozik. 1391-ben pedig két, a környéken álló ház eladásával, illetve ajándékozásával kapcsolatban említetik. Ezek közül különös fontossággal bír az a hír, hogy Zsigmond király a Szent György temploma szentélyével szemben fekvő házat az esztergomi káptalannak ajándékozza. Ebből kiderül t. i., hogy szabadon álló nagyszabású templomépületet kell feltételeznünk, amire különben a tér elnevezéséből (Forum Sancti Georgii) és az ott lefolyt eseményekből is lehet következtetni. 1464-ben pedig megint egy előjárója említetik Johannes Rector személyében.⁷⁾

Ezen gyér, a templom külsejéről nagyon keveset eláruló adatokkal szemben Evlia Cselebi leírása több lényeges támpontot nyújt, kivált a templom terjedelmére nézve. Az ő teljesen elfogulatlanoknak látszó adatai szerint a templom hossza 200 láb volt. Az átszámításnál, az akkoriban a habsburgi országokban érvényben levő bécsi lábat alapul véve, a Szent György-templom hossz tengelye 200×0.3161 m, azaz 63.22 m, azaz hosszabb mint az 59.00 m hosszú budavári főtemplom. Ha ezzel szemben a szélessége Evlia állításának megfelelően valóban 100 láb, azaz körülbelül 31 m lett volna, úgy olyan arányossággal lenne dolgunk, mely a csúcsíves építéset meglehetősen korai időszakára vallana. A csak fenntartással használható képes ábrázolások közül Hartmann Schedel világkrónikájának Wolgemuth-metszetén a főtemplom és a királyi vár között ábrázolt, tehát fekvésénél fogva a Szent György-templommal azonosítható egyházi épület hasonló arányokat tüntet fel, míg a későbbi grafikai ábrázolásokon inkább csak a templom helye állapítható meg, mégpedig feltűnően karcsú arányú tornya révén, mely Evlia Cselebi szerint is 210 lépcsős volt. Ez a torony

a régi metszeteken rendszerint egyszerű minaretnek van ábrázolva, csak H. Heinrich Faust-nak a Fővárosi Múzeumban őrzött olajképén csendül ki meggyőzően a toronynak eredeti, későgót alapidoma.⁸⁾ Az ostrom alatt a templom annyira megrongálódott, hogy mind a neve, mind a helye feledésbe merült. A Mária Magdolna-templommal cserélték össze, mely azonban a mai helyőrségi templommal azonos; az eredeti helyét megőrző piac neve pedig rászállott a budai várhegy legdélibb, a mai napon is még így nevezett Szent György-terére. Ez a Forum Sancti Georgii (tehát a mai Dísz-tér) a középkori Buda legnagyobb tere volt, ahol többek között a nyilvános kivégzéseket is végrehajtották (Kont nádor és társai). Ezen a téren a templom teljesen szabadon állhatott, mégpedig orientálva, mint valamennyi többi budai templom. De azért feltétlenül keleti homlokzata, vagy legalább is kapuzata volt. Ennek díszét alkotta Evlia szerint a sárkányviadalis dombormű, mely így az alsóvárosból jövőeknek azonnal szemükbe ötlött. A visszafoglalás után először a jezsuiták kapták a romokban heverő templomot és annak területét, akik azonban a használhatatlan romhalmazt csakhamar otthagyták.⁹⁾ Az utolsó hírt felőle Miller Ferdinánd budai jegyzőnek köszönhetjük, aki szerint Werlein János István, a budai kamarai adminisztráció első vezetője már 1687-ben a még fennálló részeket teljesen lebontatta (aequari curavit). Így kerülhetett domborművünk utóbb a kamarai kormányzó budai házába, ami a fentemlített szájhagyományt is némiképen igazolná.

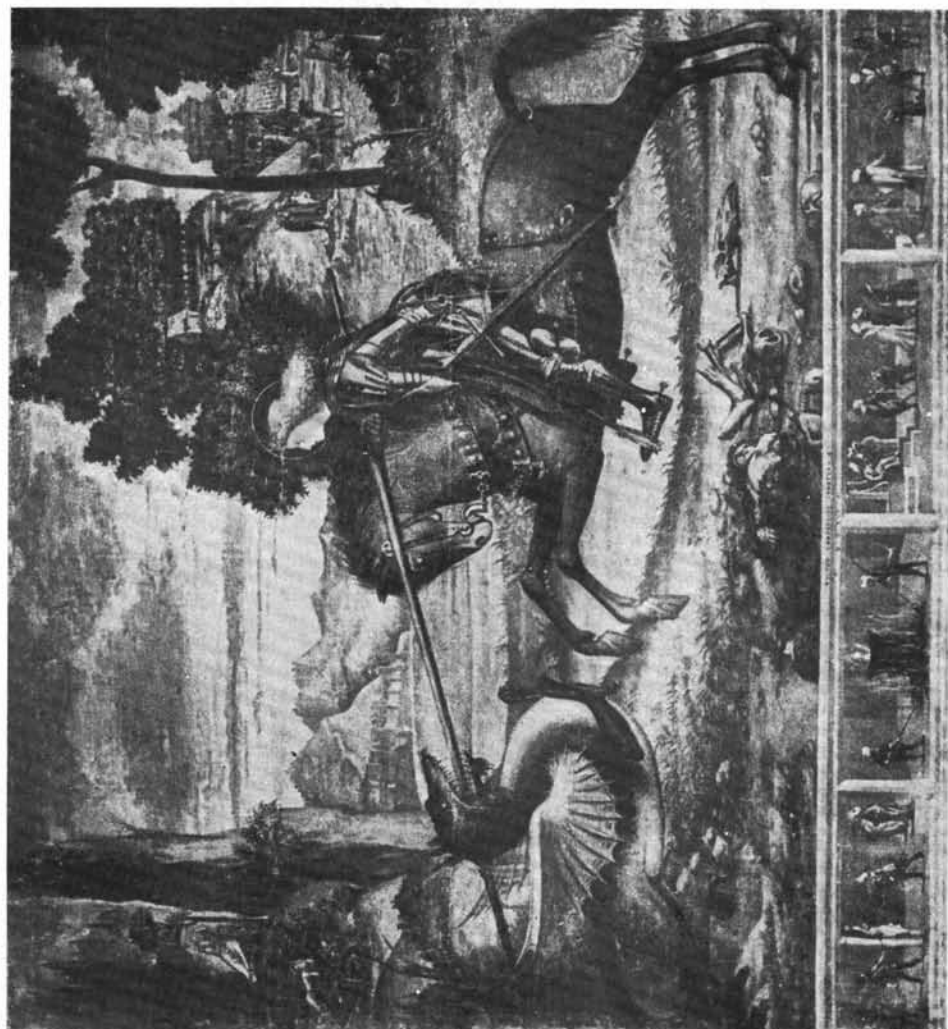
Werlein házának fekvésére nézve egészen pontos tájékoztatást nyújtanak a köpcsényi Batthyány-levéltár (Lad. 23. Fasc. 20. Nr. 3—8. F.) idevonatkozó tervei és irományai, melyeknek az Országos Levéltárban levő másolataira Herzog József főigazgató úr volt szíves figyelmeztetni. Ezek közül a legfontosabb és szerzőjének neve révén is bizonyos művész-biográfiai beccsel bíró lap Fortunato de Prati helyzetrajza a régi Szent György-templom környékéről 1718-ból (Fasc. 20. Nr. 3. F.). Abból az alkalomból készült, mikor ez a házhely a Batthyányék tulajdonába ment át, kiknek palotája ma is még ezen a helyen áll (Díszter 3. sz.). A jelmagyarázatok között szerepel 4. sz. alatt: »Ist das (sic) Ort, alwo von alters Eine berichtigte Kirchen S. Magdalene genandt, solte gestanden sein.« Tehát már Prati, úgy mint későbbben Miller, tévesen egy Mária Magdolna-templomról tudósít, holott a középkori adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy az így elnevezett templom a mai Helyőrségi templommal azonos és hogy a kérdéses helyen — a régi Forum Sancti Georgii — csak a Szent György-templom állhatott. A házparcellatulajdonosok sorában pedig ott szerepel 10. alatt: »Herrn Baron de Werlein.« Ez a nagy kiterjedésű telek tehát a Werlein által lebontott templom legközelebbi környezetében, azzal majdnem szemben feküdt. Az irományok között van továbbá egy nem annyira pontos helyszíni felvétel-számba menő, mint inkább sematikus tájékoztató (Nr. 6. F.) »Delineatio nonnullorum aedificiorum Budensium« felirattal. A helyzet hasonló, mint a fentemlített lapnál. A templom magyarázó legendája így szól: »Templum olim Sanctae Mariae Magdaleneae nunc solo adaequatum.« A templom előtti tér közelebbi meghatározása a következő: »In hoc spatium erant tempore turcico Domus aedificatae, quae nunc omnes sunt destructae et totum spatium in aream

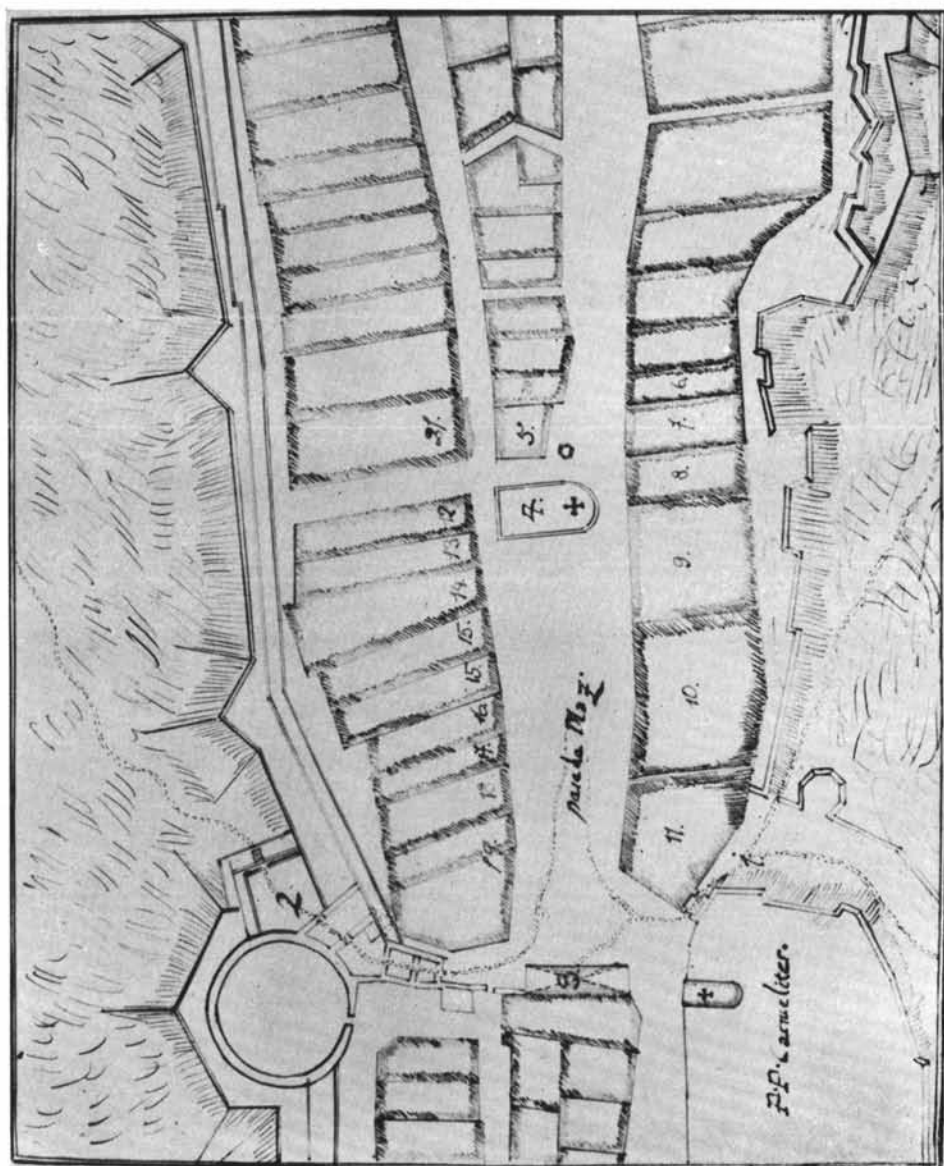
21. A budai Szent György-relief.

22. Vittore Carpaccio Szent György-képe a velencei Scuola San Giorgio degli Schiavoni-ban.

23. Vittore Carpaccio Szent György-képe a velencei San Giorgio Maggiore-ban.

24. A Disz-tér környéke 1718-ban.

pro Parada militare applicatum una cum supradicto templo S. Mariae Magdalенаe. Az itt leírt helyzet, t. i. hogy az egész tér a török időben teljesen be volt építve házakkal, melyek aztán a templommal együtt le lettek bontva, most már érthetővé teszi az egykorú metszetek által közvetített képet, melyen csak a karcsú torony emelkedik ki az épületek tömegéből. Ugyanazon a helyen, mint Fortunato de Prati rajzán, van feltüntetve a kérdéses ház helye is: D/omini/Werlein I./iberi/B/aronis/haered/es/. Egy további részletrajzban (Nr. 7. F.) megkapjuk a pontos méreteket is. Tekintettel a kedvezőtlen topográfiai viszonyokra, szokatlan nagy területről van szó. Két hosszoldala 28 öl és 1 láb, kisebb oldalai 16 öl és 26 öl és 3 láb. Mint tulajdonos fel van említve Hr. Baron de Verlet, ami csak a Werlein név elírása lehet. Werlein háza a parancsnokló tábornok szállása (Kommandant Quartier) és egy Schweizer nevű üveges (Schweizer Glaser) vagyis a másik lap szerint Conradus Karr háza között volt. E tervrajzokhoz tartozik még egy írásbeli leírás, melynek bevezető része a tulajdonos személyére és a ház további sorsára nézve figyelemreméltó adatokat közöl:

»Entwurf,

Des in der Vöstung ligenden Werleinischen Hauses, dieses Haus ist nach absterben des Seel. H. v. Werlein Anno 1695 unparteiisch durch die Handwerkhs leuthe geschezt worden lauth Inventarii pro 14359. f. 30 kr. Hernnach ist solches Anno 1717 dem gewesten Administrations Rath Kolbacher, Weillen der Seel. H. v. Werlein ihme schuldig verbliben, übergeben undt eingeraumt worden ...»

A leírás említi ugyan a ház építészeti szépségeit (von schönsten Stokathor arbeits) és a szép kilátást, de elsősorban a gyakorlati előnyöket (istállókat, hombárok, udvarokat, széles kapubejáratokat stb.) hangsúlyozza, úgyhogy domborművünk említésének hiánya egyáltalában nem feltűnő. Ez az »Entwurf« csak négy évvel a fentemlített tervrajzok után (1722 dec. 17-én) készült Budán.

Ezekből az adatokból tehát világosan kitűnik, hogy Werlein báró nem azért bontatta le a romokat, hogy ott helyet nyerjen, amint ezt Supka G. feltételezte, hanem hogy az így nyert építőanyagot a templommal szemben készülő házához építéséhez felhasználja. Csakis így, azaz egy rendszeres, az épületegységeket kimélt, óvatos kifejtésnél érthető, hogy azok és köztük a mi darabunk is teljes épséggel kerültek ki. Az utóbbi akkor feltétlenül még »in situ« volt, mert a romok bizonyos magasságig még fennállottak, úgyhogy a jezsuiták először arra is gondolhattak, hogy azokat kiépíttetik, mielőtt azok Werlein báró kamarái kormányzó tulajdonába átmentek volna. Az általa eszközölt lebontásnak köszönhetjük a szobormű fennmaradását, mely különben sem egykorú a templommal és egy egészen más formaveret jegyében áll.

Domborművünk itáliai megihletése annyira meggyőző és annyira közvetlen hatású, hogy mintaképét csak ott, mégpedig — egy tipikusan lovagi, északolasz témáról lévén szó — csakis Felsőitáliában lehet keresnünk. A közvetlen mintakép csak Vittore Carpaccio-nak a Scuola degli Schiavoniban levő falképe lehetett. A megegyezések annyira szembeötlők, oly szó-

szerinti átvételek, hogy az egyik munka a másiknak az ismerete nélkül egyenesen elképzelhetetlen. A vágató ló formái és tartása, a díszítő motívumok, a portrémedaillonokkal ellátott lószerszám olyan hasonlatosságról tanuskodnak, melyek csak közvetlen másolásnál lehetségesek. Ugyanez áll a magas háttámasszal ellátott nyeregbe, a kard markolatára és a páncélzat egyéb részleteire is. Az előbbinek formája és díszítése kardoknál eléggé szokatlan, inkább a töröknél szokott előfordulni, de ez esetben is nagyjában Felsőolaszországra korlátozva. A szent lovag arcélinek vonalvezetése is mindenben követi Carpaccio Szent Györgyét. De megegyezik a tornadárda alakja is, mely mindkét esetben racionális okokból, a könnyebb szemléltethetőség kedvéért helytelen tartásban van visszaadva és a lovas jobb hónaaljából a lófej baloldala mellett a sárkány nyitott szájába vezet és ezáltal az egyenes tartásnál kifejthető lököerőt teljesen elveszíti. Ez természetesen csak logikai okoskodás, mert optikailag ez a támadó lökés nagyszerűen érvényesül. Meggyőző hasonlatosságot tapasztalhatunk a sárkány alakjánál és tartásánál: a nagy, hurokban felkunkorított farkban, a denevérszerű szárnyakban, a harcrakészen felemelt mellső lábak kezelésében stb., melyek ennek a fantasztikus portentumképződménynek félelmetes, de tökéletes, természetesen ható, szinte zoológiailag is meggyőző vitalitást kölcsönöznek. Mivel Carpaccio képei után készült egykorú metszetek ismeretlenek, szobrászunk ezt a kompozíciót csak autopszia alapján ismerhette, mely alkalommal nyilvánvalóan részletes rajzokat is készített magának. Emellett szól a fény- és árnyékhatásokra beállított magas relief-technika is, mely szintén Velencében és általában Felsőolaszországban otthonos és lényegesen különbözik a klasszikus toszkánai basrelief-eljárástól. A budai dombormű művésze tehát nemcsak velencei mintaképek után dolgozott, hanem velencei vagy legalább is felső-itáliai műhelyekben nyerte kiképzését.

Ezzel szemben azonban az első pillantásra talán jelentéktelennek látszó eltérések is megállapíthatók. Ló, lovas és sárkány zömökebb arányokban vannak visszaadva, a vaskos lólabák az állat ágaskodó helyzetét valószínűbbé teszik, eltekintve attól, hogy az állattest statikája az úgynevezett rövid vágatásban megrögzített lónál sokkal meggyőzőbb hatást vált ki, mint a Carpaccio-kép nyújtott testtartása. A lófark és sörény a maguk kevésbé feloldott nyalábalakú elrendezésükkel természetesebben, plasztikusabban és anyagszerűbben hatnak. A vaskosabb lovas összehasonlíthatatlanul biztosabban ül a nyeregben, mint elegáns mintaképe a velencei festőnél. Ezen felfogás értelmének megfelel az aránytalanul nagyobb, tömegszerűbben kezelt fejforma, amit a nimbusz hatalmas köröngje még jobban kiemel. A haj itt könnyű hullámszerűségeket mutat, holott a velencei képen lebegő és csillogó zárt tömeget alkot. A páncél, lószerszám, nyereg és nyeregtakaró plasztikai kidolgozása a kivitelenek olyan pedantériájáról és a részletekben kéjelgő oly nagy élvezetről tanuskodik, ami a milánói páncélsiszárok legjobb munkáira emlékeztet, a tónusosan kezelt festményben azonban tudatosan vissza van szorítva. Még a sárkány is zömökebb arányokban van tartva, azonkívül elmaradtak a lángnyelv, a szőrös bőrrészek és egyéb fantasztikus adalékok mint a szobrászati munkaeljárásra kevésbé alkalmas részletek. A meggyőző

kompozíció rovására megy Carpaccio képének két hosszúra elnyúlt állat-teste, melyeknek súlyos elülső részei úgyszólván az üres levegőbe nyúlnak és amelyek számára az őket összekötő hosszú dárda semmiféle képszerkezeti támaszt nem jelenthet. A képhatás ezáltal labilis lesz és úgyszólván minden pillanatban összeomlással fenyeget. Ezt a benyomást a maga nemében gyönyörű, de szétfolyó, a jelenettől úgyszólván teljesen független életet élő tájképábrázolás lehetőleg még fokozza. A képhatás ezáltal gazdagabb, de nyugtalanabb is lesz, a drámai benyomás pedig lanyhább. A szigorú képszerkesztés egyáltalában nem tartozott a velencei festészet erős oldalaihoz, legkevésbé Carpaccio műveiben.

A budai mészkődomborműnél a hangulat lényegesen megváltozott. A két küzdő fél közelebb van hozva egymáshoz, a dárdanyél jóval rövidebb, miáltal a kompozíció tengelye a csodásan kifejezésteljes lőfejnél fekszik, Carpaccionál viszont a kissé erőtlenül a levegőben kapálózó patáknál. A kisebb arányokban tartott sárkánytest pedig a sziklatömb és a rajta álló várrom által nyomatékos hátvédet kap, mely a jobboldalon szereplő nagyobb testtömeget optikailag teljesen ellensúlyozza. Mindez a képjelenet erőgörbéjének acélkemény és egyben rugalmasan rezgő vonalvezetést, az egész kompozíciónak pedig szokatlan intenzitású drámai feszültséget kölcsönöz.

Ugyanennek a témának másik fogalmazását szintén Vittore Carpaccio kezétől látjuk a velencei S. Giorgio Maggiore-templom szentélyében. A képszerkezet itt már kevésbé elnyúló, a szabályos négyszöget megközelítő formátuma folytán zártabbnak látszik, nem olyan erős a szét-esés benyomása. A tájkép-háttér jobban a kompozícióhoz simul, vagy ezt legalább is nem befolyásolja hátrányosan. De itt is hiányzik reliefünk lapidáris zártsága és a pattanásig feszült drámai hangulat. A ló táncoló mozdulatai és a szent lovag kecses, negédes testtartása nem éppen alkalmasak ilyen hatások kiváltására. A lószerszám nem olyan széles és nehéz, díszítése ezúttal nélkülözi az applikált medaillonképeket és minden egyéb figurális elemet. Úgy látszik tehát, hogy szobrászunk Carpaccio mindkét munkáját ismerte. Emellett szól az a tény is, hogy a bekarcolásokkal vagy vésőutésekkel inkább csak sejtetett háttér nagyjában a S. Giorgio Maggiore képének tájképformáit követi. A tájkép Carpaccio két fogalmazásában lényeges eltéréseket nem mutat. Nem érdektelen, sőt a velencei iskolára nagyon jellemző, hogy az érett renaissance architektúrába keleti elemek is beleszövődnek. A két kerek toronnyal körülfogott városkaput például Carpaccio monografusai a kairói városkapuval azonosították.¹¹⁾ Vajon rajzok közvetítették-e ezt a mintaképet, vagy Carpaccionak több kutató által feltételezett¹²⁾ keleti utazása kapcsán tapasztalatból ismerte az eredetét, nem lehet eldönteni. Tény azonban, hogy ezek a tájképi és építészeti háttérelmek a relieflapon erősen redukált állapotban térnek csak vissza, de éppen lapidáris voltukban, szűkszávúságukban mesterien szolgálják a képszerkezet ökonómiáját. A stilizált szikla, a várrom és a fák a plasztikus tömegek kiegyensúlyozására feltétlen szükségesek, de ennél több már a kompozíció zártságának rovására menne, ellenkeznie a képhatás anyagszerűségével és a szobrászati műfaj apriorisztikus követelményeivel. Mint az 1500 körüli Budának egész művészi élettartására

kiválóan jellemző mozzanatot külön ki kell emelni az alkalmazott épületformáknak bizonyos fokú átídomulását a gótikus ízlés felé, mely nem annyira a részletformákban, mint a torony összhatásában nyilvánul meg. Mintha a templomépület eredeti formavilágából valami belépődött volna ebbe az új műízléstől át- és átítatott ábrázolásba is. A két áramlatnak itt érvényesülő szoros összekapcsolása determinálja ezt a műalkotást a kőanyagon és a szájhagyományon kívül, mint a középkori budai művészet hattyúdálát. Mert a munka időpontjára nézve éppen a Carpaccio-képekkel való szoros egyezések folytán meglehetősen biztos talajon mozgunk. A Scuola S. Giorgio degli Schiavoni-ban levő sorozat 1502—1507 között készült, a S. Giorgio Maggiore-i kompozíció valamivel későbbben, úgyhogy az 1507. évszámmal fontos »terminus post quem« áll rendelkezésünkre.

Feltűnő, hogy a fejlődés végén egy olyan fogalmazás áll, mely nem a Szent György-ikonográfia északi hagyományait követi, melyek kialakulásához Kolozsvári Márton és György híres munkájukkal egyik legérdemlegesebb adalékot szolgáltatott. Ezzel szemben a budai Szent György félreismerhetetlenül dél felé utal, nemcsak azért, mert egy pontosan meghatározható velencei mintaképet követ és a fegyverzet és a háttér egyöntetűen olasz eredetre vallanak, hanem az egész kompozíció szerkezete, a képhatás pátosza csakis az itáliai hagyományokból magyarázható. Még pedig a Szent György ábrázolásoknak egy egészen speciális fejlődési sorozatából, melynek egyszersmind egyik fontos késői láncszeme. Ennek a változatnak lényeges ismérvei a két küzdő fél szembeállítás a képsíkban, illetve a kompozíciónak a szélességben való elrendezése és ezenkívül a sárkánytest morfológiája. Ennek a fogalmazásnak egyik legrégebbi példánya a vatikáni Codice di San Giorgio miniatűr képe, mellyel a magyar műtörténeti kutatás már a Kolozsvári testvérek prágai művével kapcsolatban gyakrabban foglalkozott.¹³⁾

Ebben a képben nagyjában már ugyanazok az ábrázolási és elrendezési elemek lelhetők fel, mint későbbben Carpaccio festményében és a budai domborműben. A dárdatartás itt ugyan eltér és inkább egy tipikus vadász-jelenetnek felelne meg, míg a mi esetünkben a tornaviadaloknál szokásos harcmodor érvényesül. Egészen feltűnő mindenekelőtt a sárkánykép azonossága, mely nemcsak testformáiban, p. o. a denevérszárnyak és a hátsó lábak visszaadásában, hanem egész helyzetével is, így főleg dühösen felemelt mellső lábaival olyan feltűnő egyezésekről tanuskodik, hogy a vatikáni kódex képét vagy annak későbbi változatát kell a mi kompozíciónk ősenek tekinteni. A rokonság ezzel sokkal meggyőzőbb, mint a prágai Szent György felfogásával, ahol egy középtengely körül összegomolyodott csoport felépítése lényegesen eltérő kompozíciós törvények után igazodik. Igaz, hogy itt részben két pár rokon, de mégis különféle műfaj, a kerek szobrászat és a reliefplasztika fajlagos alkotási feltételei is közrejátszanak. A reliefplasztika esztétikája minden bizonnyal inkább kedvez egy ilyen széles elrendezésnek, a testtömegek ilymódú súlyelosztásának. A következő nagy állomás ebben a fejlődési vonalban Donatello első reliefmunkája, az Or San Michele híres Szent György fülkéjének talapzatán elhelyezett domborművé képe.¹⁴⁾ Annak ellenére, hogy a nagy mester a jelenetet egy a szemlélővel párhuzamos képsíkban adja és egyes, a kezdő bizony-

talanságának rovására irandó fogyatékoktól eltekintve, a távlati számítás, a térérzék már oly meggyőző hatással érvényesül, hogy ebben a tekintetben minden későbbi kísérletet, így az erős domborulatai mellett nagyjában mégis csak síkszerűen kezelt budai reliefmunkát is felülmúlja. Ez a kompozíciós rendszer főleg az ábrázolás meséjére fogékonyabb feudális északitáliai területeken élt tovább és utolsó, már a mi darabunkkal egykorú fogalmazását a plasztikában is a velencei művészetben és az általa termékenyített kultúrkörben nyerte. Andrea Riccio három változatban foglalkozott e témával.¹⁵⁾ Mind a háromra jellemző a magas reliefben történt megmunkálás, olyan jelenség, mely Carpaccio képe nélkül is budai szobrászunk velencei iskolázottságára utalna. De a tájképi elemek is igazolják ezt az összefüggést. Ló és lovas Riccio-nál antik felszereléssel vannak ábrázolva és a Nagy Konstantin diadalívéből átvéve. A két ellenfél ezúttal helyet cserélt, miáltal a küzdelem meggyőzőbben, a dárdalökés természetesebben hat. A háttér szintén a képalakítás szorosabb egységét szolgálja, anélkül hogy a budai dombormű zártságát és feszült erőjátékát elné. Ez a csoportosítás Északolaszországban már Donatello fogalmazása előtt is ismeretes volt, amit többek között Bernardo Maggi síremléke a bresciai régi domban is igazolhat, mely még a XIV. század elején készült.¹⁶⁾ Ebben, úgy látszik, tipikus felsőitáliai elrendezést kell látnunk, mely a velencei kultúrhatás távolabbi területein is hasonló fogalmazásban bukkan fel, még pedig nemcsak a nagy szobrászatban, hanem az épületplasztikán belül is. Ezt igazolja a raguzaei rektorpalota egyik, az 1435—1451. évekből származó falkonzolának sarkányábrázolása,¹⁷⁾ mely minden fantasztikus és heterogén adalék ellenére szintén azt, a szerveség látszatát keltő testalkatot tudja elővarázsolni, mint Carpaccio vagy a budai relief mestere. Ez az állatforma érdemben különbözik a hullószerű (Prága) vagy óriási tüskékkel felvértezett barokkhatású szörnyetegtől (Stockholm) és ezekkel szemben kisebb arányainak ellenére is feltétlen egyenrangú ellenfélként szerepel, ami a képhatás szempontjából egyáltalán nem közömbös. Carpaccionál és még inkább budai követőjénél nem egy ügyesen elrendezett színpadi jelenetnek vagyunk szemtanúi, hanem komoly harcra, élet-halálra menő összecsapásról van szó. Ezt a benyomást szolgálja szobrászunknál a háttér lefokozása, minden zavaró festőiség mellőzése, a mellékalakok elejtése, ami p. o. a kappadociai királyleány kihagyásával már a legenda aurea rovására megy.

Ez utóbbi különben számos érmen és pénzdarabon is rendszeresen kimarad, melyek a szobrászati fejlődés érdekes kísérőzenéjét adják.¹⁸⁾ Csak természetes, hogy most is főleg a felsőolaszországi városok pénzverdéi alkalmazzák ezt a Szent György ábrázolást. (Desana, Teano, Vigovano, Ferrara, Roveredo, Piemonte, Mantova, Casale, Genova, Maccagno.) Elvétve a római érmészek is alakítják a Szent György-témát hasonló beállításban, mint Lysippos medailleur, aki 1478-ban Raffael Riario ¹⁹⁾ kardinális számára egy kiválóan szép darabot készített, melynek kompozíciója szintén a felsőitáliai munkák által jelzett vonalban fekszik.

A halászbástyai köemléktár szoborműve tehát nemcsak újabb adat Budapest régi művészetéhez vagy az olasz-magyar kulturális összeköttetések történetéhez, hanem egyszersmind láncszeme egy ikonográfiai

folyamatnak, mely elsősorban Felsőitáliában volt otthonos. A sárkányviadal témája a magyar művészet történetében nem idegen, sőt Kolozsvári Márton és György prágai bronzcsoportja révén a magyar műtörténeti kutatás egyik kardinális kérdése lett. Lázár Béla ezzel foglalkozó munkájában felette tanulságos tipológiai sorozatot állított fel,²⁰⁾ melyet később Balogh Jolán több újabb adattal és hosszabb ikonográfiai és módszertani fejtegetésekkel toldott meg.²¹⁾ Meglepő, hogy a vatikáni kódexkép tipológiai és képszerkesztési különállása nem tűnt fel a két szerzőnek, hangsúlyozott ikonográfiai szándékuk dacára. A két, körülbelül egyforma erő-tömeg összeapására beállított képhatás, a kompozíció kimondottan bilaterális jellege még nagyjában sem egyezik a másodhelyen említett kutató által felhozott pecséttel, ha ugyan kompozíció alatt nem akarunk mást érteni, mint képfelépítést, az egyes képelemek összeillesztését egy egységes hatás érdekében. A sárkány sem kigyóalakú, hanem egy sauruszerű négylábuból, krokodilhasból és denevérszárnyakból összeállított, különben meggyőző hatású fantáziaképződmény, a budai kőlapon szereplő szörnynek egyenes öse. A téma maga a középkorban, amikor a régi lovasnemzet lelki derivátumai még nagyon erősek voltak, meglehetősen kedveltségnek örvendett. Ennek a népszerűségnek nagyszerű bizonyítékai a jelenetnek nagyszámú illuminált, falra vagy fára festett, kőbe faragott vagy bronzba öntött fogalmazásai, melyek Lázár és Balogh fent hivatkozott munkáiban össze vannak gyűjtve és amelyek a magyar alkotó zsenialitásnak olyan megnyilatkozásában kulminálnak, aminő a prágai Szent György-szobor. A többi lovagi szentnek (Mihály arkangyal, Szent Márton) ikonográfiai sorozata hasonló tanulságokkal járna. Kultúr- és egyetemes történeti szempontból sem érdektelen ezen ábrázolások kialakulási vonalának a megfigyelése. A Szent György-téma iránti élénkebb érdeklődés a lovagvilág hőskorába nyúlik vissza és állandóan a keresztes háborúk lelkesedéséből táplálkozott. Ebben a tekintetben a Kolozsvári testvérek csoportja nemcsak esztétikailag, hanem az európai szellemiség szempontjából is érdekes végpontot jelent.

A 15. században azonban ez a szimbolum más értelmet kapott, a keleti sárkány a nyugati keresztény világ számára más veszedelmet jelentett, a török hatalmat. A magyar lovagársadalom újból sorakozott, most nem egy Szent György rendben, mint Róbert Károly alatt 1326-ban, hanem — *pars pro toto* — a sárkányjelvény égisze alatt. A belső folytonosság a Szent György és a Sárkányrend között tehát bizonyos tekintetben a külsőségekben is fennállott. A jelképes küzdelem a 15. század második felében és a következő elején a művészi ábrázolásoknak egy újabb hullámhegyében is mutatkozik, mely lehetőleg még általánosabb mint a 14. századi és még az iparművészet legszélesebb rétegeiben is érezhető. A 15. században nagy virágzásnak indult szárnyasoltár-festészet köréből említjük a bártfai Szent András-oltár sárkányjelenetét, melynek mesterénél Genthon István²²⁾ joggal tételez fel olasz hatásokat. A páncél ugyan még erősen gotizáló, de a lószerszám a széles hevedereken alkalmazott díszítésekkel, sőt a mellső részére applikált medaillonjával már láthatóan a budai dombormű megfelelő részleteihez közeledik. Nagyon polgári Szent György áll itt előttünk, ki a neki kiszabott nehéz munkát komoly tárgyilagossággal végzi. A lándzsát

ez esetben két kézzel fogja, miáltal annak baloldali elhelyezése már indokoltabbnak látszik. De sem ez a művelet, sem a sárkány- és lóábrázolás nem zavarja a bájos tájkép által megütött idillikus alapakkordot. Még meglehetősen hosszú az út ezen 1450–1455 között készült oltárműtől a budai reliefig. De az utóbbival majdnem egykorú Szent Antal mesterének hisnyoi oltártáblája sem jelent lényeges haladást. Ez esetben tekintetbe kell vennünk, hogy ez a provinciális jellegű emlék nem jelezheti a kor ízlésének és tudásának csúcsát s elmaradottsága az ország fővárosának hanyatló korában is magas színvonala mögött, természetes adottság. A hisnyoi Szent György hangulatában már jobban közeledik a budai domborműhöz, bár lendületének minden lehelletét nélkülözi. A lovas komor arckifejezése és a sárkánynak hatalmas idomai itt is élet-halál harcban állanak egymással szemben és nem a torna- vagy vadászjelenetek parádézó elrendezését mutatják. A lószerszám széles mellhevedere és az ott alkalmazott korongok minden alakos díszítést nélkülöznek. A ló táncoló testtartása és a gotizáló páncél (hegyesorru vascipők, a váll- és térdvédők stb.) viszont még a 15. századra utalnak. A faszobrászatban a jelenet inkább a régebbi gótikus, a Kolozsvári testvérek által megjelölt utat követi. A lovasszobor itt, még ha a sárkány nagyobb méreteken van is ábrázolva, inkább öncélú, a parádézó lovaskép önálló képhatására tör. Ilyen a lőcsei Szent Jakab-templomban álló faplasztikai emlék és a kődomborművünkkel körülbelül egykorú 1516-ban készült szepesszombati oltár főalakja. Ez utóbbi egy nagy oltárszekrény középső díszét alkotja. A lovacska ágaskodása nem nagyon meggyőző, széles hevederei s a lovas páncélja is már inkább renaissance szokásokat mutat. A sárkány minotauruszszerű alakja a ló lábai alatt fekszik. A lovas testtartása természetesebb és szervesebb. Kivitele és elrendezése azonban az egykorúság ellenére jóval nehezkesebb, nyugtalanabb és a maga részéről is igazolja a fentebb a hisnyoi oltárképpel kapcsolatban elmondottakat, illetve a budai művészi élet feltétlen felsőbbbségét. Teljesen erőtlen és valószerűtlen a lóábrázolás a lőcsei Szent Jakab-templom faszobránál. Az ezuttal helyesen visszaadott dárda ellenére minden támadó lendület hiányzik belőle. A lószerszám alak nélküli applikációkat mutat. A hatalmas méretű sárkány hanyatt fekszik s egyáltalában nem kelti az egyenrangú ellenfél benyomását. A lovas arca pedig a legnagyobb, szinte álmos nyugalomról tanuskodik. A renaissance ugyanakkor Magyarországon is már szélesebb területeket hódított meg, de főművei még mindig udvari légkörben keletkeztek, a főúri és főpapi mecénátusból táplálkoztak. Példa rá az egyetlen kőből faragott Szent György-oltár, a pozsonyszentgyörgyi nagy oltármű, mely keletkezését ugyanannak a családnak, a bazini és pozsonyszentgyörgyi grófoknak köszönheti, mint a Kolozsvári testvérek remekműve. Ez a ²³⁾ szintén mészkőből faragott, renaissance ékítményekkel borított, felépítésében is klasszikus mintákat követő nagyméretű oltármű ²⁴⁾ távolról sem mutatja az új formafelfogásnak azt az egyenesvonalúságát, mint a budai Szent György-templom timpanonképe. Az ezuttal lengő takarójú sisakkal ábrázolt lovas páncélzatában itt-ott még gótikus származékok kísértének tovább. A szintén reliefszerűen a képsíkba beillesztett lovasszobor annyira dominálja az egész képhatást, hogy az ikonografiaiilag oly fontos sárkány a kompozíció szempontjából úgyszólván egészen közömbössé

válik és csak az esetlenül táncoló lovacska alatti úr kitöltésére szolgál. A képsíkoknak a horror vacui-ig menő teletömése még tipikusan későgót jelenség, mely a renaissance pilaszterek között a szerves összehatás rovására megy. Még olyan fajlagos renaissance részletek is, mint a képmezőket lezáró virággirlandok elrendezése, csúcsíves mérművek benyomását keltik. Dísz és játék a mi darabunkon megnyilvánuló egység és cselekedet mellett.

Hogy ez a felfogás volt az általánosabb, bizonyítja az a jelenség is, hogy ez az elrendezés még az agyagművességig, a kályhacsempékig követhető. A pozsonyi városi múzeumban és a nagyszombati Bruckenthal-múzeumban vannak olyan kályhacsempék, melyeknek műtörténeti fontosságára már Pulszky Károly felhívta a figyelmet.²⁵⁾ Ezek a 15. század végétől és a 16. elejétől származnak és műipari egyszerűségükben is éreztetik az új stílus fuvallatát. A különböző műfajokon belül tehát a fejlődés iránya (bár gótikus elemekkel ötvözve) célirányosan ilyen egységesebb és zártabb képhatás felé mutat, mely aztán a budai domborműben klasszikus tisztaságban bukkan elő. Nem lehet véletlen az sem, hogy a Szent György ábrázolások a 16. század elején mind sűrűbben lépnek fel. Olyan megoldás mint a budai csakis szélesebb mederben folyó tárgyi érdeklődésből érthető. Az előzményekből mégis annyi önálló erőt meríthetett, hogy az olasz mintaképhez való lehetőleg legszorosabb ragaszkodása mellett az egész együttest és a jelenet hangulatát saját környezetének légkörébe tudta helyezni.

Keletkezésére nézve pedig az 1507. évszámban (a Carpaccio-ciklus befejezésének éve) pontos útjelzőt kapott. Tekintettel arra, hogy 1526 (Mohács) után történeti okokból nem készülhetett, idejét egy rövid, másfél évtizedes időközbe illeszthetjük, még pedig éppen előrehaladott fejlettsége után ítélve, inkább ennek a vége felé. És éppen ebből az időből van egy nagyon érdekes személyi adatunk, mely a művész kilétének kérdésére nézve nem lehet egészen közömbös. II. Lajosnak először Fraknoi Vilmos által közzétett 1525. évi számadásaiban a következő tétel olvasható:

Eodem die (március 31.) Magistro Martino sculptori Regie Maiestatis, qui tempore carnis privii unum elephantem et alia histronalia sue Maiestati fecerat pro labore, iussu sue Maiestatis, dati sunt fl 20. ^{25/a)}

Az évszám, a művész előkelő állása, melynek kvalitása is kellett, hogy megfeleljen, és mindezen kívül jártassága exotikus és szörnyállatok kifaragásában, olyan támpontok, melyek erőltetés nélkül domborművünk, főleg a valóban páratlan hatású sárkány alkotójára vezetnek. Ki lehetett mármint ez a Márton mester, vagy ha a fenti indíciumok csak a véletlen játéka, a budai Szent György-relief művésze? A velencei mintaképe a velencei szobrászat hatása nem vitás, a kőanyag magyar eredetre, a gótikus derivátumok hazai hagyományokra utalnak, a darab elhelyezése egy gótikus timpanonban és kimondottan épületplasztikai jellege egyenesen kizár külföldi megrendelést vagy importot. A művész királyi szobrászi minősége II. Lajos közvetlen megrendelésére enged következtetni. A téma úgyszólván a levegőben volt. A későgót, már erősen polgárius életformák után, 1500 körül szinte hirtelen bekövetkezett a nagy, Itálián kívül kissé

romantikus ízü gesztusoknak a korszaka politikában, életben és művészetben egyaránt. Külső pátosz és drámai hangulat a főismérvei ennek az új életstílusnak, melynek kifejezésére keresve sem találhattak alkalmasabb tárgyat, mint a Szent György-jelenetet. Északon a gótikus hagyományok még egy végső, dekoratív át- és átburjánzott megoldást érleltek a lübecki Bernt Notke óriási méretű főművében, a stockholmi Szent Miklós (Storkyrkan) templomban. Délen, elsősorban a habsburgi országokban és az azokkal szomszédos területeken, éppen az olasz művészettel való szerveesebb kapcsolatok révén, már nem a rendkívüli méreteken keresik a monumentalitás kifejezését. A Szent György ábrázolások itt egyre sűrűbben lépnek fel, egyes esetekben félreérthetetlen utalással a török veszedelemre. Leggyakrabban Miksa császár környezetében bukkan fel, ki a maga részéről is szintén a fenyegető török támadásokra való tekintettel Szent György-rendet alapított. Ennek a gesztusnak a hangulatát nagyszerűen tükrözi vissza Leonhard Beck széles és patétikus fogalmazása a bécsi művészettörténeti múzeum olajfestményében, vagy Hans Burckmair és de Necker pompás fametszete.²⁶⁾ Ez utóbbi mintaképül szolgált Hans Dürernek a krakkói székesegyház kincstárában levő olajfestményéhez.²⁷⁾

Még élesebben rajzolódik ki a korhangulat és a témakör szoros összefonódása a szobrászatban, kivált a kisplasztikában, ahol nem ritkán maguk a fejedelmek, így Miksa császár és V. Károly a szent lovag szerepében díszelnek. Domborművünk lovasalakja is a maga kissé színpadias elrendezésében és pompázó páncélzatában egészen határozottan hasonló fogalmazásokra emlékeztet, melyek elsősorban a délnémet vidékekről, főleg Augsburgból származnak, míg az olasz mintaképek egyenes átvétele a késői renaissance augsburgi művészetére, elsősorban Hans Daucherre, Stephan Rottalerre, felette jellemző. Az augsburgi fejlődéssel való szorosabb kapcsolatokra nem gondolhatunk, még pedig több okból. Először is az olasz renaissance megihletésének története Buda esetében jóval messzebbre nyúlik vissza, mint Augsburgban, úgyhogy a budai Szent György-jelenet feltétlenül a magyar hagyományok fejlődési vonalában fekszik. Azonkívül több részletében, így főleg a páncél és lószerszám visszaadásában, nem lényegtelen eltérésekre akadunk, nemcsak az augsburgi munkákkal szemben, hanem valamennyi említett északi megoldással szemben is. (Bécs, Krakkó, Stockholm stb.) A lószerszám a budai mesternél széles, renaissance ékítményekkel és figurális elemekkel díszített hevederekből, nyeregből és nyeretakaróból áll, míg a többiek valamennyien nélkülözik ugyan az alakos részleteket, de a pompázó lófelszerelésben és természetesen a vértzet dekorációjában is oly tékozló gazdagságot fejtenek ki, mely hajlam maga is szintén inkább a gótikus érzésvilágból fakad. Ezt elősegíti az a tény is, hogy a nálunk alkalmazott, úgyszólván az egész lótestet befedő nyeregtartó (Schabracke) összehasonlíthatatlanul több felületet nyújtott. Közvetlen augsburgi formakapcsolatokra már azért sem lehet gondolni, mivel a budai dombormű készítője valamivel idősebb lehetett, mint az augsburgi plakettek és egyéb idevonatkozó kisplasztikák művészei. Közös vonásuk az augsburgi és a budai késő renaissancenak legfeljebb az olasz minták közvetlen megihletése és a korhangulat imponderabilitásai. Az ilyen ábrázolások sorába tartozik végre Dürer híres metszete is, a »Lovag, halál és ördög«, ahol a jelenet

már-már világnézetté sűrűsödött. A lovag itt teljesen elvonatkoztatva a török veszedelemtől, de még a Szent György témától is, már közvetlen kor-elemmé és általános élettartássá lett, melyhez Erasmus »Miles Christianus«-a jelentheti az irodalmi párhuzamot. A középkori gondolkodási módnak nagyon érdekes folyamata ez az átmenet a legendáris, képzeletszerű, metaforikus szimbolikától az önálló képalakításhoz, aminek gondolkodás-történetileg megfelelne az átmenet az analógiás következtetéstől a deduktív fogalomképzéshez. A budai relief már egyszerűen elhagyja a legenda aurea egyes fontos részleteit az egységes, szerves képhatás érdekében.

Tagadhatatlan, hogy a budai Szent György is valahogyan kisugározza azon általános kulturális légkörnek lehelletét, melynek sajátos verete leginkább Miksa császár, »az utolsó lovag«-férfias és egyszersmind fantasztikus egyéniségében tükröződik vissza. Tipikusan udvari művészet ez, mely több forrásból táplálkozik és amelyhez az olasz, kivált felsőolasz (Velence, Milano), a flandriai, brabanti és a felnémet kultúrgócponatok (Augsburg, Nürnberg) lényeges adalékokkal járultak hozzá és amelynek leggazdagabb tárházai a Habsburgok rezidenciái, Bécs, Innsbruck lettek. Ezen politikai egység határain túl Krakkó, Prága és hanyatló életvonalának ellenére Buda voltak ennek a középeurópai élettartásnak főhelyei. Közrejátszanak itt részben dinasztikus összeköttetések is, hiszen az ebben az időben uralkodó magyar királyok, II. Ulászló és II. Lajos legszorosabb rokoni kapcsolatban állottak Miksa császárral és a Habsburgokkal. A magyar műtörténetírás eddig meglehetősen mostohán bánt e korszak művészi hagyatékával és a ránk maradt emlékkincsét nagy előszeretettel előre, azaz Mátyás idejére datálta. Ez a beállítás feltétlen revízióra szorul, annál is inkább, mivel az újabb leletek, így a Garády Sándor által a Hidegkuti-út mentén feltárt pompás nyéki vadász kastély maradványainak tetemes hányada szintén e késői korizálás bélyegét viseli.²⁸⁾ Egy színpadiasságra és hangos pompára beállított attitűd ez, melynek az érett renaissance képszerkesztési elveinek és díszítő formáinak külső befogadása kiváló módon kedvezett. Elsősorban megfelelt ezeknek az életformáknak a Szent György-téma, ahogy Miksa császár maga is nem ritkán ebben a szerepben ábrázoltatta magát. Mint különösen jellemző képre, utalunk Hans Dauchernek a bécsi művészettörténeti múzeumban levő, solenhofeni kőből készült plakettjére, mely nyilván Burckmair és de Necker két színes fametszetének bedolgozásán alapul, melyek közül az egyik szintén magát a császárt ábrázolja.²⁹⁾

Az említett analógiák alapján egyáltalában nem valószínűtlen, hogy a budai dombormű esetében is egy allegorikus hódolatról van szó a szerencsétlen magyar király előtt, mely művészi attitűd szintén a kor lelkiségéből származott. Itt fiziognómiai támpontokra nem hivatkozhatunk. A királyt rendesen szakállal ábrázoló arcképekből lehetetlen ilyen következtetéseket levonni. A témának illetően értelmezése azonban olyan érzés- és gondolattársulásokra támaszkodhatik, melyek a kor legélénkebb tudatára appellálnak. Hogy ez a hagyományképzés későbbben is ébren volt, igazolja egy 1611-ben Lipcsében megjelent könyvecske, mely Siegfried sárkányviadalát az úgynevezett »Hildebrandston«-ban énekli meg, és mint a sárkányviadalnak egy másik parafrázisát a függelékben II. Lajos magyar király szomorú történetét adja. A könyv címe »Der Hürne Sewfrid Gesangweiss«.

A címlapon gyalogküzdelmet látunk egy karddal támadó lovag és egy, bár szárnyatlan, de tartásában és testformáiban még mindig a budai (illetve Carpaccio-féle) ábrázolást követő szörny között. A szöveg végén pedig következik II. Lajos magyar király harcának és halálának története kilenc versszakban. Az első vers így hangzik:

Frölich so will ich singen
wol hewr zu dieser frist
wol von dem König aus Ungern
der vnschuldig gestorben ist
er war bey zwanzig jahren
ein König in Ungerland
vn war von edlem Stamme
König Ludwig war sein Name
ein König in Ungern vnnd Böhmerlandt.

A könyv tipikus terméke a kezdő barokk német irodalmának, érzelgős kompiláció, melynek eredetiségét és irodalmi értékét erősen túlbecsülnők, ha a Siegfried-II. Lajos párhuzamot a szerző fantáziájának tulajdonítanók, holott ő csak a nyomtatásból vagy szájhagyományokból ismeretes híreket adta elő tarka, a magyarsággal szemben különben meglehetősen elfogult elbeszélésben. A török elleni harcot nyilvánvalóan a kortársak is ebben a jelenetben látták összesűrűsítve. Mikor tehát a magyar történet hőskorában épült budai Szent György-templomot a 16. század első felében egy új timpanon-dísszel látták el, az ábrázolt jelenet már keletkezésekor komor mementónak hatott.

A munka mind stílus, mind fegyvertörténeti alapon és a történeti indíciumok mérlegelésével csakis az 1507. és 1525. közötti időközbe illeszthető, sőt ennek a kornak egyik legjellegzetesebb és legszebb magyarországi darabja. Hogy olasz mintakép után készült, az ugyan nyilvánvaló, de távolról sem szorítkozik szolgaimásolásra, hanem elég szuverénül bánik vele, annak hatását saját eszközeivel lényegesen felfokozza. A tájképi és építészeti adalékok viaszszórítása a drámai benyomás hatékonyságát szolgálja. A kőlap telítve van rendkívüli feszültséggel és kis méreteinek ellenére valóban monumentális. A lovas és a sárkány elhelyezését a féltimpanon által adott keretben alig lehetett volna jobban megoldani. A szent lovag erőyes és egyszersmind rugalmas testtartása meggyőző támadóerőt szuggérál. Egy eseménydús és vészterhes időnek büszke szimbóluma. Még a ló, a lovas, dárda és sárkánytest magas reliefben történt megmunkálása és az arcnak szélesen, síkszerűen kezelt modellálása közötti éles ellentét sem nélkülözi a tudatos művészi mérlegelés ismérveit. A fejprofil ezáltal bizonyos légies vonást nyer, amihez a lapos dícsfény is lényegesen hozzájárul.

A timpanon felsőrészét kitöltő, de minden bizonnyal a Szent György-legendával kapcsolatos kompozíciótól a mostoha sors megfosztott. Azt sem tudjuk, vajjon a templom ezen kívül is dicsekedett-e még hasonló veretű részletekkel. A budai Szent György-templom életrajzában ez a részlet, melyben az olasz renaissance tökéletes érettsége összeszővődik a gótikus formafelfogás utóhullámmásával, nemcsak művészettörténetileg fontos, hanem az

alakok és formák között utánarezeg még valami keletkezési idejének történeti légköréből, abból a nagyfeszültségű katharziszból, mely a mohácsi tragédiát megelőzte.

Darabunk azonban nemcsak kor- és témátörténeti szempontból bír érdekességgel. Egészen különleges helye van a renaissance magyarországi befogadásának történeti folyamatában is. Ezeket a jelenségeket manapság már más, szabadabb szemmel vizsgáljuk. A régebbi beállítást — pozitivisták vagy romantikus előjellel — erősen túlbecsülte ennek a folyamatnak a részleteit és az idegen behatások jelentőségét. Az egyik oldalon nagy igyekezettel összegyűjtötték azokat a támpontokat, melyekből a történeti művészi életnek külföldi kapcsolatok útján előállott megtermékenyítésére lehetett következtetni, hogy azután vérmérséklet vagy világnézet szerint az ilyen hatások összességéből a magyar műtörténeti fejlődés értékét kidom- borítsák vagy pedig szkeptikus alaphangulatnál azokat tagadják. De a romantikusok is, akik az ilyen idegen befolyásoknak a lehetőségét, mint a magyar nemzeti génuszhoz méltatlant visszautasították, tulajdonképpen ugyanebbe az önámításba estek, amikor azt hitték, hogy az ilyenek létezése a nemzeti művészettörténet ősi értékeit lecsökkentené. Ma azt tartjuk, hogy ezek a kulturális kölcsönjavak magukban véve inkább külső jelenségek és hogy nem maguk, hanem befogadásuk módjai és tükrözései, a törzsökös nemzeti kultúrához való viszonylatai fontosak és irányadók a fejlődésre nézve. Az ilyen kultúrkeresztezéseknél nem az idegen szellemi hatás a lényeges, hanem bedolgozásuknak a módja. Így tehát a renaissance recepciója Magyarországon nem annyira örökösödési, mint inkább alakítási vagy legalább átalakítási folyamat. Kezdetei még Zsigmond király és császár idejébe nyúlnak vissza, amikor mind a táblakép-, mind a kódex-festészetben quattrocento-elemek merülnek fel. Corvin Mátyás kultúrpolitikája nyomán az olasz művészek és műrecek magyarországi szerepe erősen felduzzadt. Emellett azonban nagyon szívosan tartották magukat a gótikus forma- hagyományok, sőt éppen most fakasztották legjellegzetesebb virágaikat. A két áramlat egyelőre egymástól majdnem függetlenül folyik. Az eredeti életnedv kiszáradásával a régebbi fejlődés háttérbe szorul és a renaissance térhódítása egyre erősebb és külsőlegesebb lesz, hogy az idegen mintaképek közvetlen átvételében kulmináljon. Ezt bizonyos tekintetben válságos helyzetnek kell tartanunk. Előkészülőben van itt valami, amit a francia renaissancehoz (fontainebleau-i iskola), a németalföldi és spanyol romanizmushoz lehet hasonlítani. Amott a teljes alámerülés a romanizmus- ban acélfürdő volt, mely talán a magyar viszonyokra nézve történeti szükségszerűség lett volna, hogy így úgyszólván magasabb szinten megint visszatérjen a saját formaértékeihez. Ezt nem tudjuk megítélni, mivel a továbbfejlődés mindjárt domborművünk keletkezése után hirtelen meg- szakadt.

Szobrászunk műalkarásának és tudásának foka tehát körülbelül megfelel a fontainebleau-i iskolának, vagy egy Orleynek, egy Scorelnek egy Roelasnak stb. Függése a mintaképektől nem nagyobb, felfogá- sának önállósága nem csekélyebb. A szorosan összefogott kompozíciós mód, a mellékjelenségeknek a feltétlen szükségesre való lefokozása, a háttér gotizálása, a szent lovag biztos tartása, az elszánt arkifejezés, a kissé

szúrós tekintet, a páncél és lószerszám precíz kivitele, a szörnyeteg meggyőző formaadása, a lótest kitűnő anatómiája és mindenekelőtt a kifejezésteljes, feszült idegzetű lófej olyan hozzáadásai művésznünknek, melyek részben túlmennek a mintaképpen szándékolt és elért képalakításon. Olyan fejlődési irány ez, melynek további állomását az 1526-ban készült Báthory-Madonna jelzi, melynél a formaadás egyszerűsítése, a részletek elejtése, az arcnak széles síkszerű kezelése még erősebben tudatos mérlegelésre és specifikus ízlésre vall. A budai Szent György és a Báthory-Madonna nagyjából megjelölik azt az utat, melyen a magyar renaissance haladt volna a török hódoltság katasztrófája nélkül. Utóhullámozásai a Felvidéken és Erdélyben, éltető szerves központ hiányában ettől merőben eltérő képet nyújtanak. Az egyes motívumoknak a renaissance befogadásának egy korábbi fázisára annyira jellemző halmozása tovább is érvényben maradt, mint döntő esztétikai elvpont. Lassan belevegyülnek az együttesbe népművészeti elemek. De a domborművünkön is észlelhető iránynak nem akadt folytatása. A darab maga még fontos és lényeges oldalról mutatja a magyar renaissance-ot. Nem egy számító utánzónak úgyszólván hideg úton előállított művével van dolgunk; a fent említett részletek és sajátosságok nagyfokú stilisztikai és tudásbeli önállóságról tanuskodnak, az átvett kompozíció mögött érezzük az alkotás tűzétől hevített lendületet. Mintaképe olasz, de tartalmára a középeurópai korszellem ütötte reá a maga bélyegét, a megoldáson érezni lehet a magyar formakarás sajátos jeleit, történeti helye pedig Buda középkori életrajzának legvégére esik.

A téma maga a magyar művészetben még tovább is kísértett, kivált a medaillisztikában, a körmöczbányai és erdélyi Szent György-tallérokban. Ezek azonban inkább a Kolozsvári testvérek és általában a gótikus mesterek sémáit követik, közvetlenül pedig a mannsfeldi talléroktól függenek.³⁰⁾ A másik fejlődési vonal számára a budai dombormű vég- és fénypontot jelent.

Dr. Horváth Henrik.

¹⁾ Gombosi György, Magyar Művészet. III. 1927. 59. és köv. l.

²⁾ Schier X., Budasacra. Viennae, 1774. 62. l. — Rupp J., Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pesten 1868. 130. l.

³⁾ Tafferner, i. h., Pars IV. 173—174. l.

⁴⁾ Karácson Imre, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi útja. 1660—1664. Budapest, 1904. I. 242. l.

⁵⁾ Szent György budai domborműve és a nagyváradi szobor Evlia Cselebi útleírásában. Arch. Ért. XXXII. 1912. 30.

⁶⁾ Sultan Soliman als Retter des Sanct Georg zu Ofen. Orientalisches Archiv. II. 1911/12. 10.

⁷⁾ Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pesten 1868. 129—130. l.

⁸⁾ Ld.: Tanulmányok Budapest múltjából. I. Budapest, 1932. Színes melléklet.

⁹⁾ Supka G., i. h. 32. l.

¹⁰⁾ Müller Ferdinandus, Epitome Vicissitudinum . . . de . . . Urbe Budensi. 204. l.

- ¹¹⁾ Gustavo Ludwig—Pompeo Molmenti, Vittore Carpaccio. La vita e le opere. Milano, 1906. 182. l.
- ¹²⁾ E. v. d. Bercken, Die Malerei der Früh- und Hochrenaissance in Oberitalien. Wildpark, Potsdam, é. n. (1927.) 117. l.
- ¹³⁾ Lázár Béla, Kolozsvári Márton és Tamás művészete. Arch. Ért. XXXVI. 1916. 95—96. — Balogh Jolán, A magyarországi Szent György ábrázolás forrásai, Ugyanott XLIII. 1924. 144.
- ¹⁴⁾ Bővebbet és a dombormű képét ld: Vbl Ervinnél, Toscana szobrászata a quattrocentóban. I. Budapest, 1930. 103. l.
- ¹⁵⁾ Planiscig Leo, Andrea Riccio. Wien 1927. 228. és 443. l. 257., 258. és 537. ábra.
- ¹⁶⁾ Nicodemi Giorgio, L'arca di Bernardo Maggi nel Duomo vecchio di Brescia. Dedalo, V. 1924. 150.
- ¹⁷⁾ Folnesics H., Studien zur Entwicklungsgeschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien. Jahrb. des Kunsthist. Instituts der K. k. Centrkom. für Denkmalpflege. VIII. 1914. 113.
- ¹⁸⁾ Huszár Lajos, Die Geschichte der Medaillenkunst in Ungarn von 1500—1848. Béla v. Procopius und Lajos Huszár, Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932. 40. l.
- ¹⁹⁾ Fabriczy K. v., Medaillen der italienischen Renaissance. Leipzig. 80. l. 139. ábra.
- ²⁰⁾ Arch. Ért. XXXVI. 1916. 63—107.
- ²¹⁾ Arch. Ért. XLIII. 1929. 134—155.
- ²²⁾ A régi magyar festőművészet. Vác, 1932. 47. l.
- ²³⁾ Erneyi József, Csák Máté hermája a M. Nemz. Múzeumban. A Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. II.
- ²⁴⁾ Ld: Éber László, A pozsonyszentgyörgyi oltár. Az Orsz. Szépműv. Múzeum Évkönyve. I. Budapest, 1918.
- ²⁵⁾ A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések. Arch. Ért. Uj folyam I. 1881. 256. és köv. II.
- ^{25/a)} Fraknoi V., Archaeologiai Közlemények, 10. 1876. 55. l.
- ²⁶⁾ Baldass v., Jahrb. der kunsthist. Sammlgn. des Allerh. Kaiserhauses. XXXI. 1912. 319., 359.
- ²⁷⁾ Kieskowszki G. Ritter v., Ein Gemälde von Hans Dürer in der Krakauer Domschatzkammer. Kunstgesch. Jahrb. der K. k. Centr. Comm. VI. 1912. 99.
- ²⁸⁾ Tanulmányok Budapest multjából. I. Budapest 1932. 99—111. l.
- ²⁹⁾ Halm Philipp Maria, Studien zur süddeutschen Plastik. II. Bd. Augsburg—Köln—Wien 1927. 209. l. 184. ábra.
- ³⁰⁾ Ld: Béla v. Prokopius und Lajos Huszár, Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932. 40. l.

Az első magyar nyilvános színielőadások Pesten és Budán.

— 1785. —

Közhit és igazság, hogy Kelemen László első színtársulatának 1790 október 25-én a budai játékszínen — a ma kiürítetten és elhagyottan álló Várszínházban — lezajlott bemutatkozó előadása volt a magyar színjátszás megszületése. Való igaz ez, bár a magyar színpadi művek színrejutása történetének legelső időpontja nem esik egybe a fentebb mondott nappal.

A magyar színészet keletkezését csak onnan számítjuk, amikor először verődött össze magyarokból álló társaság azon célból, hogy — nem mint alkalmi egyesülés, vulgo: műkedvelők — rendszeresen fog magyar színielőadásokat nyújtani annak a közönségnek, mely szórakozás céljából megváltja a jogot az előadás végignézésére.

Tehát nem számítható a magyar színészet epochájának sem a misztériumok keletkezése, elterjedése a nép között,¹⁾ sem az iskolai drámák megjelenése a tisztán oktató és gyakorlat céljából felállított iskolai színpadokon.²⁾ Az elsőnek célja egyházi, vallási alappal bír: a tömegek áhitatának, erkölcsiségének emelése, hitbuzgóságának megerősítése, a bűnözéstől való visszaretentés; a másodiké a diákok előkészítése az életre, a nyilvános szereplésre, az előadókészség, a fellépés biztonságának s a nyilvánosság előtt való nyugodtságnak megszerzése, — mellesleg aztán a magasabb morális és etikai törvényeknek történelmi vagy képzeleti események által való többé-kevésbé költői kifejezése, példázása.

De nem vehető a magyar színjáték történetének kezdetéül az sem, midőn a pesti és budai mutatóványait rendszeresen előadó német színtársulat — kétségtelenül üzleti érdekből — egy-egy magyarnyelvű előadást merészkedett rendezni, mert e társulat németajkú színészeivel csak a német műzsát szolgálta és magyar előadásaival egyedül a két főváros magyar közönségének vámszedője óhajtott lenni.

1760-tól kezdve volt Budának német színtársulata.³⁾ Persze első idejében csak az extemporizáló, vásári előadások járták, a Hanswurstok mókái, trágárkodásai, alanti népies komikuma szórakoztatták azt a publikumot, mely hajlammal bírt a piaci művészet előadásainak élvezésére. 1760-tól 1774-ig ilyen vándorkomédiások vagy két-három tagból álló komédiástársaságok húztak át Budaváros vásárterein. Ezek szereplése után jelenik meg a kultúra övében a komoly célzatú színjátékkal a valódi német színészet.

Egy ideig nagy küzdelmet ví egymással a kettő: melyik bírja legyőzni, elhallgattatni a másikat? Az erősebb győz — és az erősebb nem

lehet más, mint a tiszta, nemes színjátszás. Az első esztendő, amelyben már a komoly szándékkal megírt színmű foglalja el a budai színpadot, 1783. Schmallögger Johanna az itt játszó társulat igazgatója.⁴⁾ Társulatának volt egy homályos multú, de igen tehetséges tagja, Bulla Henrik,⁵⁾ aki előbb csak társigazgatóságra küzd fel magát (1787), hogy aztán kitúrván maga mellől az asszonyt, — egyedül maradjon a budai és pesti színtársulat élén.

(Az alább tárgyalandó magyar előadások fennmaradt két színlapja kifejezetten hirdeti, hogy az előadások belépőjegyeit »Schmallögger és Bulla uraknál« lehet megváltani. Ez a közlemény nem mond ellent a valóságnak, mert tudjuk, hogy Schmallögger Johannának két rokona: József és Károly — mint táncosok — a társulat tagjai voltak s a balett élén állottak — s el tudjuk képzelni, hogy ugyanekkor bizonyos tekintetben az igazgatóságba is befolyhattak s az akkori szokás szerint magánlakásukon színházjegyeket árusítottak.)

Még abban az időben, amikor Schmallögger és Bulla együtt vezették a színházat, valószínűleg a minden hájjal megkent Bullának volt az ötlete, hogy a két város magyar közönsége számára is kellene előadásokat rendezni.

Emlékeztet, hogy az igazgatónőnek 1785-ben milyen kalandos küzdelmei voltak a nagyhatalmú, hírhedt Tuschl Sebestyénnel, aki a két város spektakulumaik bérelője volt; ekkor nagyon kellett törnie magát azon, hogy a közönség jóindulatát mennél nagyobb mértékben maga felé hajlítsa. A magyar közönség meghódítására kitűnő módnak ígérkeztek a már jóeleve hirdetett magyar előadások.

Az a derék magyar közönség még nem tudja, milyen gyönyörűségeket rejteget egy jellegzetes öltözetekben beszélő nők és férfiak által, díszletekkel berendezett színen előadott történet, amely annyival élénkebb, közvetlenebb, mint az olvasott elbeszélés: hiszen alakjait nem a fantázia rajzolja a képzeletnek egy a ködnél is ritkább síkjára, hanem testestől-lelkestől, hangot nyerve és hangot adva jelennek meg a valóságnak képében a szemlélő és hallgató előtt.

Még ekkor az idők méhében rejlik a magyar színészet. Városokban, ahol felsőbb iskolák vannak, a diák-szülők még hozzájuthatnak szín-előadásokhoz, de ezek az előadások sohasem jutnak el a nép minden rétegébe és legtöbbször egészen távol állanak a hétköznapi élettől. A színjáték felfoghatatlan gazdagságával még nem hat a nagyközönségre, pedig bizonyos, hogy az olyan nép, melynek dalában annyi érzelmek rejtődnek, melynek költészetében annyi szépség pompázik, melynek közmondásaiban annyi ötlet, bölcsesség, játékos tréfa szórja színes gyöngyeit, hivatva van arra, hogy színészetet teremtsen és élvezzen.

Ez a tudat sarkalja a német teátrista direktorokat, amikor éppen nem minden rejtett célzat nélkül és nagymerészen a magyar előadásokra vetődik gondolatuk. De hol vegyék ezekre az aktorokat? Magyar színtársulat szervezése még korai és ellenkezik az akkori magyarság gondolatvilágával, felfogásával. A magyar társulat szervezése csaknem egy a lehetlenséggel (nem elég az akarat arra, hogy valaki színész legyen), részben kockázatos is: ki tudja, hogy talál-e kielégülést a magyar közönség a maga színészeiben? És főleg: a magyar aktorok, ha akármilyen nyomorúságosan fizetnék is őket, pénzbe kerülnének; sőt az sem lehetetlen, hogy a német

előadások jövedelméből kellene azokat is fizetni; és hátha még elszoktatná a magyar közönséget a német előadások látogatásától! Ki tudja ezt mind előre? Ennyi kockázattal szemben megfontolandó: vajjon szervezzenek-e állandó magyar társulatot és így csak egyetlen mód lehetett az igazgatók üzleti céljának elérésére: játsszák német színészek a magyar darabokat!

Nehezen fog menni, de — az akkori német színészeknek semmi az ég alatt nem volt lehetetlen. És ez a szörnyű gondolat — *horribile dictu* — testet öltött.

Schmallögger és Bulla színtársulatának tagjai osztrák vagy német születésűek voltak, akik magyarul éppen csak annyit tudtak, amennyi elégséges volt arra, hogy rögtönzéseikbe — a közönség nagy hahotájára — belecsempésszenek egy-egy förtelmesen kiejtett magyar szót, vagy amit eshetőleg az akkor gyakran előforduló magyar tárgyú színdarabokba a szerző jellemzés célzatával beleírt. Kapzsiság inkább, mint kultúra vezette az igazgatót, mikor úgy döntött, hogy ezek játsszák hát el a magyar darabokat: tanulják meg azt a szittyá nyelven írt sok-sok szót, mondatot, aztán a souffleur segítségével majd csak elmondják valahogy.

Így is történt.

Dreyssig Frigyes Keresztély hallei könyvkereskedő, akit az 1784. évben üzleti ügyei Budára vetettek, útinaplójában így ír:⁶⁾

A várhegy lábánál van még a komédiások háza. Ellátogattam oda, de hamarosan ott is hagytam őket, mert ma éppen magyar darabot adtak. Igazi magyar számára valóban az ilyen előadás valóságos komédia legyen; mert a színjátszók legtöbbje egyáltalán nem tud magyarul és szerepét mégis ezen a nyelven kell elmondania, amiből a legnagyobb félreértések sülnek ki s amelyek folytán a leg-szomorúbb tragédiák falrengető kacagásokra készítenek a nézőket.

Ez az egyetlen fennmaradt színbírálat teljesen elegendő arra, hogy tiszta képet nyerjünk az 1785-i magyar színielőadásokról.

Ez a kép tehát nem a legteljesebb, sőt valóban merényletszámba megy a magyarság, a magyar nyelv és a magyar kultúra ellen. Meg kell jegyeznünk, hogy igen nemes és komoly okokból megjelent a mi Nemzeti Színházunk színpadán is hasonló kacagtató jelenség az ötvenes években, amikor a németajkú operaénekesek — mivel a magyar nemzet színpadáról a német szó egyszersmindenkorra számúzve volt — a magyar szöveget énekelvén, a közismert szörnyűségeket énekelték magyar szöveg helyett,⁷⁾ de ez történelmi alapja és a zene s szöveg jelentőségének aránya folytán amazzal a nemzet elleni merénylettel össze nem mérhető.

Dreyssig könyvtáros fentidézett feljegyzésén kívül az akkori magyar előadásokról nem beszél egyéb, mint két nyomtatott színlap.

E színlapok kétségtelenül igazolják, hogy (év megjelölése nélkül.) Szent Mihály havának (szeptember) 12-én a pesti teátrumban és 14-én szerdán Budán előadták a *Mesterséges Ravaszság* című ötfelvonásos vígságos játékot, melynek szerzője: tisztelendő Simai.

A nyomtatvány elüt minden idők színlapjának formájától és pedig abban, hogy a szereplő színészek neveit elhallgatja, ami ebben az esetben egészen természetes is; csupán a darabban megjelenő személyeket sorolja fel.

1. Tanulmányok Budapest múltjából. III.

Ellenben egynémely dolgokat mégis elmond, melyekből a kultúrtörténetíró kihámozhat egyetmást a német társulat magyar előadása dolgában.

A színlap alján az akkori idők szokása szerint a mai névvel kommunikének nevezett igazgatósági közlés olvasható. A pesti előadás színlapjának ebben a részében az igazgatóság így ajánlja a darabot a nagyközönség figyelmébe, annak a magyar közönségnek, amely valószínűleg a legkisebb részében ismerte Simai Kristófnak, a lelkes piarista szerzetes-tanárnak *Mesterséges Ravaszság* című vígjátékát:

A' minapi Tudósításunk szerint, melyben a' Néző-Játékok iránt-való szándékunkat jelentettük vólt, fogunk ma ismét játszani. Ezen felyebb meg nevezett darabnál alkalmasabbat (mivel nyelvünkön igen kevés vígságos játékaink vagynak) körülállásainkhoz képpest nem találtunk. Ennek érdemes szerzője született Magyar lévén úgy meg-túdta minden személynék, akár nyelvére, akár természeti mineműségére nézve a' maga tulajdonát adni, hogy tsak könnyen M a g y a r P l a u t u s n a k neveztetthetne. Mitsoda világos példája ez a' Magyar elmék lehető furtsaságának — — — Mitsoda jeles bizonsága Haza-nyelvünk mindenre alkalmas vóltának, midőn a' gondolatoknak olly rendes kifejezésekre még a' leg komorabb kedvűek sem tartóztathatják-meg magokat, hogy néha-néha, akaratjok ellen-is, nevetésre ne vonják rántzos szemöldököket.

A második, immár Budán s mint a színicédulán mondják, »némelyek kérésekre« játszott előadás színlapján az igazgatóság közlése most így hangzik:

A' Magyar Néző-Játékok iránt ki-botsátott minapi Tudósításunkban jelentett fel-tételünk szerint, folytatván tovább is kezdett foglatatosságunkat, a' most leg-közelebb múltt Hétfőn játszottuk e' fellyebb meg-nevezett jeles darabot. Nints ereje gyenge író-tollamnak azon örömünk' elégséges ki-fejezésére, melyet gyönyörűségében olvadozó ifiúi szívünk érzett, midőn Nézőinknek kezek' szüntelen való tapsolásából láttuk, és ki-derült vidám artzajakról, mellyen szívöknek belső öröme 's tellyes meg-elégedése tetszett-ki, olvastuk, melly kellemetes légyen igyekezetünk a' mi kedves Magyarinknak! midőn olly világosan tapasztaltuk, hogy idővel tsalhatatlanul el-érünk arra a' tzélra, mellyre arányazunk. — — Mitsoda öröm, mitsoda gyönyörűség is lehet ez, egy érzékeny magyar szívnek, midőn polgártársait, már is illy nagy mértékben látja érezni azt, a' mit idegen nyelveken nyilván tsak félignyire érezhetnek!

Az igazgatóság nem elégedik meg, hogy csak ezzel az ömlengéssel ünnepelje meg a bizonyára nagy kassza-sikert elért előadást és azt a nagy emelkedést, ami általa a magyar kultúrának osztályul jutott. A magyar, mely már akkorában sem tudott érzéketlen maradni az ilyes lobogásokkal szemben, szinte szívesen fogja venni, ha a vérből való vér a jó Simai főtisztelendő s a derék szerzőnek is kijut az ünneplésből. Ezt aztán újabb két vonal között így végzi el a cédula jótollú írója:

Budai Magyar Teátrum.

Ma, úgymint Sz. Mihály Havának 14. napján SZERDÁN,
SMALLÖGGER ÉS BULLA IGAZGATÁSA

A L A T T

BUDÁN, NÉMELLYEK KÉRÉSEKRE,

fog - játszottatni:

MESTERSÉGES RAVASZSÁG.

Vígsgós Játék öt Fel - vonásban.

(T. Simaitól.)

S Z E M É L L Y E K.

Telekes, Fő-Hadi-Tiszt.

Gondosházi)

Markos) Telekes' meg-hitt jó Bardai.

Bálint)

Füleki, Fegyverv. Tiszt, és Telekes Hitelesfe

Lakos, Városbéli.

KARAKAI, ingyen-elő hazug Személy.

A' Játék helyheztesik a' Telekes Háza előtt.

Leski, Gondosházi hív Szolgája.

Ravasz, Telekes' Szolgája.

Barióka,)

Kapartsai,) Telekes' Tselédjei.

Mikó,)

Matyus,) Markos' Szolgája.

Bordács, Bálint Szolgája.

A' Magyar Néző-Játékok iránt ki-botsátott minapi Tudósfittáfunkban jelentett fel-tételünk szerént, folytatván tovább is kezdett foglalatofságunkat, a' most leg-közelebb múltt Hétfőn játszottuk e' fellyebb meg-nevezett jeles darabot. Nints ereje gyenge író-tollamnak azon örömnök' elégséges ki-fejezésére, melyet gyönyörűségében olvadozó ifjú szívünk érzett, midőn Nézőinknek kezek' szüntelen való tapfólalából láttuk, és ki-derültt vidám artzajakról, mellyen szívőknek belső öröme 's tellyes meg-elégedése tetfzett-ki, olvaftuk, melly kellemetes légyen igyekezetünk a' mi kedves Magyarinknak! midőn olly világosan tapafztaltuk, hogy idővel tsalhatatlanul el-érünk arra a' tzelra, mellyre arányazunk. — — Mitsoda öröm, mitsoda gyönyörűség is lehet ez, egy érzékeny magyar szívnek, midőn polgár-társait már is illy nagy mértékben látja érezni azt, a' mit idegen nyelveken nyilván tsak félignyre érezhetnek!

Te pedig áldott légy örökre, ki gyönyörű elmédnek leleménnyével mind ezeket szerzedet, MAGYAR PLAUTUS! - -

Méltán ditsekedhetfz tollad erejéről,
Mert boroftyánt kaptál Nemzedet' szívéből! -

Melly édes jutalom egy Író' tollának,
Hogy ezer áldáfit hallya Hazájának!
'S ha már enyészik is fenéken sírjának,
Még is töményeznek boldog árnyékának! —

A' Játék közdődik 7 órakor. A' Lósi iránt méltóztaffanak magokat a' Biletért a' Smallögger és Bulla Uraknál jelentetni.

A' Játékot egy BALLET fogja - követni.

Te pedig áldott légy örökre, ki gyönyörű elmédnek leleménnyével
mind ezeket szerzed, M a g y a r P l a u t u s ! — —

Méltán ditsekedhetsz tollad erejéről,
Mer borostyánt kaptál Nemzeted' szivéről! —
Melly édes jutalom egy Író tollának,
Hogy ezer áldásit hallya Hazájának!
'S ha már enyészik is fenekén sírjának,
Még is töményeznek [így!] boldog árnyékának! —

Így lelkendezve tisztelkedik a német mûzsa papjainak vezére a magyar mûzsa megszólalásán és annak szorgalmas híve előtt s ez ajánló- és hódoló-soraiból megtudjuk tehát azt is, hogy az a — kétségtelenül irodalmi műveltségű és nagy olvasottságú — valaki, aki a német színtársulatnak segédkezett a magyar előadás létrehozásában, ismerte Endrődy János (Mihály) piarista tanárt és kiváló színpadi irodalmi munkást, aki kortársát és rendtársát, Simait a *magyar Plautus* névvel illette, — Simait, aki rátermettségével, ízlésével, tanultságának olyan mértékével bírt, hogy bátran mondhatjuk őt Kelemen László előfutárjának.

Megtudjuk még a jelentésből, hogy a társulat a valószínűleg már szeptember elején kiadott hirdetésében (»Előleges jelentés«) jelezte, hogy elkezdí idényét, melynek során mûsorába magyar nyelven előadandó darabokat is fel fog venni. Az igazgató ígérétének tesz eleget, midőn — valószínűleg az idény első előadásául — színrehozza a *Mesterséges Ravaszsgot*, azt a darabot, mely az akkori nagyon gyér színpadi mûvek között legalkalmasabbnak tűnt fel az előadásra. Már magábanvéve ez a darab is, mely akkor íródik és jelenik meg a magyar könyvpiacra, amikor még nem létezik színpad, amely annak hangot adhatna, igazolja, hogy mily pompás kultúrert rejteget magában a magyarság, hogy mennyire mindenre termett a magyar nyelv, hogy mikor még nem is ismeri a színpadot, máris van színpadi írója, akinek, ha tán egy kis túlzással, kijárhat a *magyar Plautus* cím.

A második előadás színlapja az első előadásról bíráló megjegyzést tesz. Újra játszá — mondja a kommuniké — a hétfőn bemutatott jeles vígjátékot, amelynek előadása általános nagy sikert vívott ki. A nézők szünet nélküli tapsokkal fejezték ki elragadtatásukat s a derű, mely a tréfás jeleneteket követte, igazolta, mennyire érdemesek a német színjátszók a magyarok elismerésére s a sűrű tapsokból kiolvasták a magyarságért lelkesedő teátristák, hogy joggal remélhetik a jövőben tervezett magyar előadásainak még nagyobb sikerét.

Ennyit ki tudunk hámozni a két színlap szövegéből az előadásokról. Hihetünk-e a színlapokra nyomott, éppen annyira lelkesedő mint öndicsőítő közleménynek, vagy sem, nem is kérdés. Az ilyen színlapi hirdetésnek célja természetesen az, hogy közönséget toborozzon, ami csak úgy lehetséges, ha nagyhangú dicséreteket mond az előadásról s elhiteti a színlap olvasójával, hogy a színészek e fáradozása a magyar szívet-lelket ki fogja teljesen elégíteni, sőt a legnagyobb gyönyörrel fogja eltölteni. Ahogy ezt a mai színházigazgatók tudják, úgy tudták már akkor a teátrális

direktorok is. A főcél tehát a hízelgés, hiszen a tömeget azzal lehet a legkönnyebben megnyerni.

Biztos tudomásunk nincsen arról, hogy mi lett a magyar előadások további sorsa. A hallei könyvtárus feljegyzése szerint el kell hinnünk, hogy az ilyesforma magyar előadások folytak tovább, sőt hogy a társulat utóbb vérszemet kapva a vígjátékok váratlan nagy sikerén, még tragédiák előadására is merészkedett s míg a vígjáték németesen és kétségtelenül itt-ott otrombán elmondott párbeszédeivel a darab komikumát emelte, ugyanez a szomorújátékot vagy a komoly színművet a kinevetés harsogó viharába fullasztotta.

A színlapokon, mint fentebb mondtuk, hiányzanak az évszámok. Ez a kétségtelenül igen nagy hiány lehetetlenné tenné, hogy kétséget kizáró biztossággal megállapíthassuk, mely évben voltak ezek az előadások. Ennek a fontos kérdésnek a megállapítására egyetlen lehetőséget nyújt, ha kikeressük, hogy a kérdéses időszakban mely évben esett szeptember 12-e hétfőre és így természetesen 14-e szerdára. Tény, hogy Schmallöggerék 1783-tól öt esztendeig voltak a színház vezetői; ez évtől kezdve ama két nap a hónapnak következő napjaira esett:

1783	szeptember	12	péntek,	14	vasárnap
1784	«	12	vasárnap,	14	kedd
1785	«	12	hétfő,	14	szerda
1786	«	12	kedd,	14	csütörtök
1787	«	12	szerda,	14	péntek

A fenti kimutatás igazolja, hogy a *Mesterséges Ravaszság* pesti és budai előadása tehát 1785-ben kellett, hogy legyen. Igaz, Bayer is megállapítja,⁸⁾ hogy »különösen dátumokra nézve mily nagy ellentmondás uralkodik a reánk maradt színházi nyomtatványokban«, de ebben az esetben nincsen okunk ilyen ellentmondástól tartani. Megjegyezzük még, hogy az ilyen tévedéseknek oka abban a körülményben rejlik, hogy rendszeren az előző előadás átjavított színlapját küldték szedés alá a nyomdába, úgyhogy a dátumok is gyakran éppen nem gondosan átírva kerültek a szedőszekrényre, aminek következtében — tekintve, hogy a nyomda tipothétája éppen olyan kevés pontossággal végezte a maga dolgát, akárcsak a kényelmes direktor — igen gyakran sok nyomdahiba kínozza meg most a színészettörténet kutatóját.

Egyébként a *Hadi és más nevezetes történetek* bécsi magyar folyóírás (amelyből a *Magyar Hirmondó* lesz 1792-ben) a *Mesterséges Ravaszság* első pesti és budai előadásait szintén 1785-re teszi.⁹⁾

Ezen a helyen a »vígságos játék« írójáról mond el egyet-mást. Mivelhogy érdekes közleménye nagyon érdemes arra, hogy feleleveníttessék és könnyen hozzáférhetővé legyen, itt betűhíven közöljük:

Körmözt-Bánya tartja kebelében ama nevezetes Gyarapítóját Nemzeti Litteraturánknak Tisz. *Simai Kristóf* Urat is, ki is, a' maga közönséges tanítói hivatalának szorgalmatos folytatásától megmaradott üres óráit most sem szün meg, hasznos Magyar Játékoknak ki-dolgozásokra fordítani. Két új Darabok vagynak közelébb nálla

készen kéz-írásban. Az egyik, *Gyapai Márton*; a' második pedig, *Zsugori, telhetetlen jósvény Ember* nevezetű. Az első, eredeti munka; a' második, ama' hies Frantzia Költő (Poëta) *Moliere* után készült. — Annyival nagyobb bátorsággal ajánljuk ezen meg nevezett két Daraboknak ügyöket, Hazánk nagy lelkű Fiainak és Leányainak pártfogásokba: mivelhogy olly Szerzőtől származtak, a' kinek hasonló szép három Munkái — úgymint: a' *Mesterséges Ravaszság*; *Váratlan Vendég*; és *Igaz-Házi* — esmeretesek már különben is a' Hazában.

Az első néhány esztendővel jádzották volt ez előtt az *Enyedi Reform*. Kollégiomban, *Gyöngyösön*, *Baján*, *Kalotsán*, 's *Nagy-Károlyban*;

1785-ben mind a' *Pesti*, mind a' *Budai* közönséges

játék-néző helyeken;

1789-ben pedig a *Pesti* pap-nevelő Házban is (Seminarium). Nyomatásban is vagyon.

A *Váratlan Vendég*, a' Magyar Museumban adatott ki. — Az *Igaz-Házit*, közönségessen el jádzották új Nemzeti Jádzóink, a' *Budai* közönséges Játék-Színben.

Szándékozott volna Tiszt. *Simai Kristóf Ur* (úgy szintén Tiszt. *Versegi Ferentz Ur*) Kotzebuenak, *Fiúi szeretetből lett utonálló Tolvaj* tizimű Darabját is Magyarra fordítani; de mivel annak a *Bétsi* Theatromban való többszöri jádzását meg-tiltotta ő Felsége:¹⁰⁾ kéntelenített le tenni szándékáról. — Nem mulathatjuk itten elemlíteni, hogy mind Tiszt. *Simai*, mind Tiszt. *Benke Urak*,¹¹⁾ az úgy nevezett Piárista Szerzetből valók. — Vagynak ezen hasznos, és méltán tisztelendő Szerzetnek sok más Tagjai is ez úttal kedves Hazánkban, kiknek Piáristai nevezetjüket, a' Hazai Szeretettől lehet származtatni — *Quod pii sint in Patriam*.

A fenti, az előadást hat esztendő multán emlegető cikk szintén 1785-re teszi a *Mesterséges Ravaszság* itt tárgyalt első színházi előadását. Ez az oly korai határozott közlés — azt hisszük — kétségtelenül megállapítja az első magyar színelőadások időpontját.

Bayernek azt a véleményét,¹²⁾ hogy az akkori előadásokon műkedvelők játszottak volna, olyanok, akik csak azt a darabot adhatták elő, amelyben nincsen nőszereplő, nem fogadhatjuk el; elismerjük azonban, hogy a második előadás színlapjának kommunikéjében olvasható azon kitétel: »nincs ereje gyenge író-tollamnak azon örömnök elégséges kifejezésére, melyet gyönyörűségében olvadozó ifiúi szívünk érzett...« könnyen engedne erre következtetni, azonban azok a következő kifejezések: »a mi kedves magyarjaink« és alább: »micsoda gyönyörűség lehet ez egy érzékeny magyar szívnek...«, valamint a »némmelyek kérésekre« nem vallanak arra, hogy műkedvelők játszottak volna. A műkedvelők a maguk kedvtelésére játszván...: mindezek kétségtelenné teszik azt a tényt, amit különben Dreyssig könyvtáros feljegyzése minden kételyt kizáróan állít s a színlap maga is nyilván mond, hogy a színjátszók »Schmallögger és Bulla

Igazgatása alatt fognak játszani, végül igazolja ezt az is, hogy a színlapon nem jelzi a műkedvelőket, akiknek fellépte bizonyára vonzóerőt gyakorolna a közönségre,¹³⁾ másrészt pedig anélkül alig lenne lehetséges, hogy a »p. t. publicum« szíves elnézéséért ne kelljen esdekelniök.

Simai ezt a darabját 1773-ban írta és 1775-ben adta ki könyvalakban¹⁴⁾ s ezt, mint az első színlapon olvashatjuk, a színháznál árusították, csak az érthetetlen, hogy ára ott hét krajcár van téve, míg annak könyv-árusi ára annak idején harminc krajcár volt. Hihető, hogy a kiadó a könyv megjelenése óta elmúlt tíz esztendő múltán a megmaradt példányokat a színrehozás alkalmából remélte eladhatni s hogy e reménye biztosabban teljesüljön, a könyvet az eladási ár helyett az előállítási áron vitte a közönség elé és hogy számítása helyes lehetett, azt igazolni látszik az a tény, hogy a második színlapon már a könyvet nem ajánlja a közönségnek. Az előadás sikere — mint csaknem félszázaddal utóbb a *Bánk bán*-nál ugyancsak történni fog — meghozta a könyvsikert is.

A magyar Plautus, Simai Kristóf neve a magyar színészettörténelemben gyakran előforduló és mindig tisztelettel említett név. Eddig is úgy szerepelt, mint az első magyar színpadi előadás darabjának szerencséskezű átdolgozója és most, hogy az első magyar színelőadás dátumán a Kelemen-féle első előadást megelőzőleg öt esztendővel éppen az ő *Mesterséges Ravasz-ságát* láttuk a színpadon, az ő neve így is megmaradt azon a fényes magaslapon, amelyen eddig volt. Az első magyar színházi előadás mégis az ő nevéhez fűződik.

Rexa Dezső.

¹³⁾ Irodalmi emlékeink őrzik a mult eme kiemelkedő istentiszteleti misztikus ritusának hírét és maradványait. Lásd többek között: Czapári László, *Mysterium és Iskola-dráma*. Székesfehérvár. 1895. 3—15. l.

¹⁴⁾ A 16. századi protestáns iskolák nevelőeszköze, melyet utóbb vett át a katolikus iskola . . . Lásd Czapári fentebb idézett művét, mely bőven tárgyalja a kérdést.

¹⁵⁾ Lásd Kádár Jolán, *A budai és pesti német színészet története 1812-ig*. Budapest, 1914. 9. l.

¹⁶⁾ Ugyanott: 18. l. Pest város tanácsa a három pályázóközül, (akiknek egyike Schmällögger Johanna) 1785 június 25-én Tuschl Sebestyénnek adja ki színházát, a Rondellát, akitől albérletbe veszi azt Schmällögger Johanna. — A budai színházul szolgáló fabódé Reischl ácsmester tulajdona, akitől azt ugyancsak ő veszi bérbe. Így történik aztán, hogy e társulat hol Budán, hol Pesten játszik. Lásd ugyanott: 24., 25. ll.

¹⁷⁾ Ugyanott 28. l.

¹⁸⁾ Lásd Kertbeny Károly cikkét: *Zur Theater-geschichte von Budapest*. I. *Ungarische Revue*. 1881. évf. 639. l.

¹⁹⁾ Lásd Tóth Béla, *Szájvölgy-szájra*. Budapest, 1901. 2. kiad. 342. és 343. l.

Két ilyen német előadásról, melyet magyar színészek játszottak, regél gyűjteményem két régi színlapja is. 1830-ban, amikor Kassán az akkori legjelesebb magyar színtársulat egy előadásán (ápr. 24-én) fellépett Hirsch Sophie volt kassai kedvelt énekesnő »midőn ezen jövedelem egy részével szükülködő karzatunk (értsd: egyik kardalnokunk . . .) sorsát kívánjuk segíteni« a színlapon alul a német vendégénekesnő maga kéri a kassai közönség Gunst und Gnade-ját erre az előadásra s az előadott quodlibetben ez a pont is szerepel:

5. Egy Német Jelenés aus dem »Die Sängerin auf dem Lande«, — *Dériné*, *Hirsch* Asszonyok és *Szilágyi Úr* által és egy *Velegy Kettős-Dall* — *Dériné* és *Hirsch* Asszony által.

Ugyanez év december 15-én, amikor egy Steyerből jött énekes társaság egy egész estére hirdette magát, akkor a kassai magyar színészek a »Die Quäcker, Gemälde in 1 Aufzuge von Kotzebue« — című darabot hirdették, melyet ők kétségtelenül németül játszottak.

Nem kell hangsúlyoznunk, hogy ezek az előadások mennyire távol estek a pest-budai német színészek magyar előadásaitól minden tekintetben.

⁸⁾ Bayer József, *Nemzeti Játékszín Története* I. köt. 463. l.

⁹⁾ Lásd az 1791. évi IV. köt. 662—664. l.

¹⁰⁾ A magyar színészet kezdetétől fogva csak azokat a fordított darabokat hozhatta színre, melyek a bécsi privilegizált színházak valamelyikében két előadásnál többször adtak. E két színház volt az akkor »udvari és nemzeti színház«-nak nevezett Burg-színház és a »Karinthiai kapu mellett«. A császári tilalom, mely a bemutatott darab további játszását itt betiltotta — hallgatagon bár, de a magyarországi előadásokra éppen úgy vonatkozott.

¹¹⁾ Az itt Benkének nevezett tisztelendő úr fentebb »Beke Márton az Ékes Szóllás rendes tanítójának« mondatik. Nem tartozik ugyan ide, mégis meg kell jegyeznünk, hogy e Beke, vagy akár Benke piaristarendi szerzetes tanár neve Színnyei *Magyar írók*-jában fel nem található.

¹²⁾ Lásd Bayer József fent idézett munkáját I. köt. 82. l. Ugyancsak erre vonatkozólag dr. Váli Béla, *A magyar színészet története* 74—75. l. — Bayernek a hivatkozott helyen olvasható csillag alatti lábjegyzetében (rendkívüli dolog nála!) sok tévedés van, amelyeket — hisszük — jelen cikkünk helyesbít. Váli csak általánosságban szól arról az élelmes és túlmerész kísérletről.

¹³⁾ Lásd a *Tanulmányok Budapest múltjából* II. 69. és 70. lapjait, ahol az 1831. évi pesti magyar színtársulat »a hazai nemes ifjúság által előadandó« darabot hirdeti.

¹⁴⁾ *Mesterséges Ravaszság*. Vígjáték-Játék, mely mulatságokban gyönyörködőknek kedvéért szerzettetett és ki-botsáttatott Simai Kristóf által. — Pesten 1775. Royer Ferenc betűivel. (Kis 8-r. 2 lev. + 5—103 l.) Ára 30 kr.

Itt jegyezzük meg, hogy a *Mesterséges Ravaszság* eredetileg az erkölcs és vallás elveinek szemmeltartásával iskolai drámának készült. Írója kétségtelenül felülmúlja drámaíró kortársait és vitán felül áll, hogy korának színpadi írói között ő az egyetlen, aki írásaiban számtalan jelét adja annak, hogy nem műkedvelő a szó kritikusai értelmében; annál jóval több, aki kedvező körülmények között nagyobb jelentőségre is juthatott volna, nem csupán ilyenre. Az angol szólásmondás: »végiül, de nem utolsóul« (last not least) utóvégre így is megáll: »legelől, ha nem is legelsőül«. Simai érdemeiből ez mit sem von le.

JEGYZETEK A HASONMÁS MELLÉKLETHEZ.

A Budai Magyar Teátrum (1785. évi) szeptember 14-én előadott *Mesterséges Ravaszság* színlapja. A Fővárosi Könyvtár tulajdona. Kiállítva az unikumok és nagy ritkaságok tárlójában.

A kitűnő karban levő példány itt jelenik meg először hasonmásban. A nyomtatvány mérete: lapnagyság 24,5 × 36,5, tükörnagyság 17,5 × 31 cm.

A két előadás színlapjának szövegét legelőször a Vasárnapi Ujság 1869. évi folyamának 22-ik száma közölte.

Eötvös Lajos, a kiváló bibliografus és irodalomtörténeti kutató, sajnos, minden utalás nélkül ismertette ott a két színlapot; a nagyérdemű művelődéstörténeti adatot, mint láttuk, Bayer sem értékelte kellőképpen, hiszen Nemzeti Játékszín Történetének fent idézett helyén, elég bőségesen bár, de mégis csak lábjegyzetben mondja el róla, amit elmondandónak tart. Ha az előadás kuriózum, vagy talán méginkább monstrumszámba is jön, mégsem nélkülöz minden jelentőséget.

Eötvös Lajos cikke tudományos szempontból nagyon hiányos, mert nem árulja el, hol található a két leírt színlap, melyek egyikét — a második, szeptember 14-i előadását — most már két példányban is ismerjük.

E becses nyomtatvány második példányát a sárospataki református főiskola nagyszerű könyvtára őrzi. (00.1115 a—j jelzet alatt.)

A *Collecta Epicoena Num.* 23 címmel ellátott colligatum 10. számú darabját 1805-ben Szombathy János, a nagyhírű tanár, akit mint a főiskola történetíróját ismerünk és akit Kazinczy egy levelében úgy említ, mint aki »buvárja a Régiségnek«, így vette fel a kötet első lapjára írt Indexben:

10. *Budai Magyar Teátrum Mesterséges Ravaszság. 1791.*

A színlapnak ez a példánya kevésbé jól megtartott, mint a budapesti. Azt egykor még nedvesen hajtogatták össze, így a lehúzódtott nyomdafesték a papírt megfogta. A színlapon Szombathy írásával szintén rajta van a teljesen hibás évszám: 1791, ami — tudjuk — itt lehetetlen szám, hiszen ebben az évben már régen a múlté volt a Schmallögger- és Bulla-féle igazgatás és a pesti s budai színházak bérlője és a társulat igazgatója már a hírhedt magyarfaló gróf Unwerth Emánuel volt. S bár való, hogy 1791-ben szeptember 14-e szerdára esett (amint az a színlapon is olvasható), de ezen a napon a pest-budai német színtársulat Budán tartott előadásán a *Die Pucefarbene Schuhe* című kétfelvonásos burleszk-operát játszották. (Ofner und Pester Theatertaschenbuch. 1790—1793. Föv. Kt. B. 792/61. Megvan a M. N. Múzeum Kt.-ban is: Hung. I. 3020.)

Eötvös 1867 őszén Kolozsvárra költözött és ott könyvtárügyi állást viselt, de egy esztendőre rá ismét visszajött Pestre, ahol félévig a Ráday-könyvtárban, majd pedig a Nemzeti Múzeumban dolgozott. Cikke a Vasárnapi Ujságban 1869 májusának végén jelent meg, így most még kombinálnunk sem lehet, hol találta Eötvös a leírt két színlapot, mert éppen úgy hozhatta anyagát jegyzetei között Erdélyből, mint ahogy találhatta a Ráday-könyvtár limbusában, vagy a Nemzeti Múzeum könyvtárrendezése alkalmával. Ezidőszert az első magyar színpadi előadás (a pesti!) színlapjának holléte előttünk ismeretlen.

*

Egyáltalán nem tartozik tárgyunkhoz, de alkalmoszerűnek véljük e helyen megjegyezni, hogy az a kolligátum, melyben a fentebb leírt sárospataki színlap található, még egy, a budai színeszetre jelentős színlapot tartalmaz, amelyről a könyvhöz mellékelt jegyzet azt mondja, hogy: Unicum.

A vörös színnel nyomott színicédula hirdeti, hogy:

A' Felsőségnek engedelmével. / Ma Hetfőn Sz. János-Havának [júniusnak] 4-dik napján 1792. / A' Nemzeti játék-színi Társaság által / Budán a' Híd mellett lévő Nyári Játék-szinben / fog elő-adódní: / A' F Í L O Z O F U S, / Egy Eredeti Darab; / Vig-Játék öt Fel-Vonásokban. / Szerzette Besenyei György. /

A színlapról Váli Béla és Lugosi Döme, Kelemen László életrajzírói és Bayer József nem tudnak; de semmit sem mond a színlap hollétéről Gyulai Pál sem, aki *A Philosophus* újabb kiadását sajtó alá rendezte. (Olcsó könyvtár 138. szám. II. kiad. 1881.) Gyulai ismerte a színlapot, kitűnő előszavában megemlíti (VII. old.) s a Beszélő Személyek felsorolásánál (XXIV. számozatlan old.) a színlapon található szereposztást is közli szószertint.

Egy budai humanista aranycsészeje.

»Szent István király elrendelte a magyaroknak, hogy őrizték meg Isten iránt a hitet, ne támadjanak meg mászt ellenségesen, bírói eljárás nélkül senki se tegye rá kezét szomszédjára, senki se nyomja el az özvegyeket és árvákat, senki se pusztítsa el a szentegyházat s az egyházi személyek iránt tiszteletet tanusítson. Ó vajha a magyar urak mindezt megtartanák! De jaj, azt látjuk, hogy mindennek éppen az ellenkezője történik. De ezek mindnyájan figyelmezzenek Izaiás szavaira: Jaj neked, aki zsákmányolsz, mert zsákmányul esel magad is, tudniillik haláloz óráján, amikor tested férgek martaléka leszen, lelked az ördögök ragadják el, földi vagyonodat pedig a világi emberek. Ó ember, gondold erre.«¹⁾

Igy intette korát a XV. század legvégén a budai ferencesek rendházának egyik szerzetese, Temesvári Pelbárt. Könyve, a Pomerium, azaz Gyümölcsöskert c. beszédgyűjtemény, mely távol Németországban, Hagenauban jelent meg, hamarosan tizennyolc új kiadást ért el s szerzőjét világ-hírűvé tette. A középkori skolasztika ihletében fogant foliáns ez. Mögötte áll a mindent betöltő vallásosság, a szentek és angyalok tömegének mérhetetlen piramisa, melynek tetején a Szentháromság trónol. De az istenfélelemnek e nemzetközien érvényes hangulatába itt-ott helyi színek szövődnek, Magyarországra vonatkozó hangok zendülnek meg. Pelbárt, a nagytudású barát szomorodott szívvel nézte hazáját. Korholta a dözsölő és nagy vígan lakozó fejedelmeket, erkölcstelennek kiáltotta az ókori írókat, Homeroszt, Vergiliust és Ovidiust, akik évszázados szunnyadásukból ébredve eleven részt kértek a kor műveltségéből. Írásaiban a gotikus kultúra egyik utolsó, valóban nagyszabású képviselője szólal meg. Azé a gotikáé, mely felett megkondult a tizenkettedik óra.

II. Ulászló király huszonhat évig tartó uralkodása (1490—1516) a magyar művészet és a magyar műveltség történetének egyik legérdekesebb fejezete. Nem oly tiszta, zárt és egységes, mint az Anjouk kora volt, nem is oly nemzetközi fényű, mint Zsigmond ideje s Mátyás erőszakos kultúra-telepítésével szemben magárahagyottabb. Mégis valamennyit felülmúlja az igazodás szinte fantasztikus tévovázásával, azzal, hogy hihetetlenül sok százból fonja kultúrájának szövetét. Műveltségünk bármelyik korszakánál szebben bizonyítja, hogy sokféle külföldi hatás sohasem ártott meg helyi kultúrának, sőt fokozottabb tevékenységre ingerelte azt. Ulászló uralkodásának politikailag leromló, posványba süllyedő ideje az, mely a magyar művészet legnagyobb alkotásait szinte seregestől hívta életre, e kor jellegzetes munkája a Bakócz-kápolna, a lőcsei főoltár vagy MS mester

képsorozata, hogy csak az ormokat említsük; e kor vésett oly remek profilokat a hazai történet és műveltség ércébe, mint Bakócz Tamásé, Szatmári Györgyé vagy Báthori Miklóse, Temesvári Pelbárté vagy Werbőczy Istváné.

Ez a huszonhat év fordulópontot jelöl s bővelkedik a nagyhatású ellentétekben. A leromló közviszonyokkal szemben áll a rohamosan fejlődő művészet. A skolaszticizmussal és miszticizmussal a humanizmus. Az egyházi szellemmel a frissen sarjadó világiasság. A szívós erejű gotikával a renaissance. Az ellentétek rendkívül élesek. Nagy tömegek hallgatják a romlottságot ostromozó, végítéletet hirdető barátok prédikációit, közöttük a népszerű Pelbárt atyáét, ugyanakkor a királyi udvarban élő humanisták saját dorbézolásukat éneklik meg könnyed és tetszetős formában. Az 1508-ban készült löcsei főoltár gotikus visszaemlékezésektől roskadozik, az egy évvel előtte befejezett esztergomi Bakócz-kápolna pedig a hazai vörösmárvány bíborába burkolva az olasz quattrocento tiszta formanyelvén szólal meg. Kétszáz év kultúrája sűrűsödött össze e rövid huszonhat esztendőben, bizonytalan reminiscenciák, expanzív tevékenységek és homályos jóslások formájában. A gotika és renaissance immáron párhuzamosan halad egymással, az előbbi védi hadállásait, az utóbbi iparkodik kiszélesíteni a magáét. Már nem ugyanaz a helyzet, mint Mátyás idejében volt. Mátyás korának renaissance-művészete alig lépte túl a királyi kezdeményezés határait. Szerte az országban még a gotika uralkodott s szoros gyűrűjével körülfogta a királyi várat, honnan az új formanyelv készült volt kitörni. Ez a kitörés csak Ulászló idejében történt meg s ez az az idő, midőn a renaissance kisiklik a királyi és főúri kezdeményezés gyámkodása alól, elhatol vidéki templomokba s ott népszerűvé válik, végül is, mint említettük, versenytársa lesz az évszázadok óta uralkodó gotikának.

Ulászló király, úgy mint sok mindenben, a művészet pártolásában sem bizonyult Mátyás méltó utódjának. Ahhoz a közkeletű képhez, melyet róla a hagyomány formált, kevés hozzátenni való akad. »Néma szobor« volt, »egy darab fa«, mint kortársai írták, mások még kevésbbé hízelgő jelzőkkel tisztelték meg. Nyugalomra és csendre vágyott, olyannyira, hogy még a száját sem szerette kinyitni, rokonszen vessé alakját csak mély vallásossága — naponta három misét is hallgatott — és példás családi élete teszi. Vallásos elmerülésében örökíti meg a német Bernhard Strigel szép festménye, mely ma az Ernst-Múzeum tulajdona. A visegrádi vár egyik szellős termébe vezet a kép. Ulászló a felhőkben megjelenő Madonna előtt térdel, akinek oltalmába őt patronusa, Szent László király ajánlja. Hátrább két gyermeke, Anna és a pufók Lajos — a szomorú sorsú II. Lajos király — látható, jobboldalt alul Magyar- és Lengyelország címere. A finom rajzú, szép színezésű képtábla 1512 körül készülhetett, abban az időben, mikor Strigel a bécsi udvarnál tevékenykedett s onnan — talán királyi hívásra — lerándult Magyarországra.²⁾ Ulászló képe kissé idealizált, ami királyi megrendelő esetében nem ritkaság. Ha realisztikus ábrázolását keressük, az az öntött érem jobban tájékoztat, melyet a bécsi Hans Daucher készített róla.³⁾ Ez az érem viszont egy érdekes, ismeretlen portréjához vezet el. 1510-ben III. János garamszentbenedeki apát, Mátyás király egykori bizalmasa templomának szárnyasoltárt ajándékozott. Az oltárt

azóta szétszedték, szobrai elvesztek, festett szárnyai az esztergomi Keresztény Múzeumba kerültek.⁴⁾ Az egyik szárnyon a fájdalmas Krisztus látható, előtte térdel János apát, kezében a ma is meglévő szent vér-ereklyetartóval. Háttérben, mint Gerevich Tibor kimutatta, a Garam vize kanyarog s a kiszökellő sziklán az ősi apátsági templom látható. Ugyancsak János apát — mint pluviáléjáról s annak jellegzetes csattjáról felismerhető — szerepel ez oltár szárnysorozatának másik képén, mely a tizennégy segítő-szentet ábrázolja. Középpütt áll, Szent Erazmus püspök alakjában, jobbában pásztorbotot, baljában rúdra csavart beleit tartva. Balvállá mögött, tehát a képen jobbra a Szent Györgynek öltözött páncélos Ulászló király képe ismerhető fel, mely arckép az éremmel összevetve kétségtelenül hiteles. Előreugró szája, egyenes nyomott orra, sőt még aranyhálóval díszített süvege is egybevág a medália részleteivel s bizonyítja, hogy János apát nemcsak önmagát, hanem királyát is megörökíttette az oltár közepes tehetségű ismeretlen piktorával.

A királynak se része, se érdeme nincs abban, hogy korában a magyar művészet oly nagyra fejlődött. Mátyás könyvszeretetével szemben alig néhány kódexszel szaporította a budai Corvinát, ezeknek is javarésze Mátyás halála előtt már megkezdett vagy ajándékba kapott könyv, ugyanakkor tűrte, hogy a könyvtár javát mohó humanisták és követek szét-hurcolják.

Jónevű külföldi művészeket, az egy Strigel kivételével, akinek magyarországi szereplése néhány napos epizód lehetett, nem foglalkoztatott. Mátyás olasz humanistáit is hagyta szétszéledni. Úgyszólván csak az öreg Bonfinius maradt szolgálatában, meg Mátyás orvosa, Milius, aki őt is gyógyította. Ulászló nem volt humanista lélek, részben vallásossága, de főképp renyhésege alkalmatlanná tette az új tanok befogadására. Vallásossága a késői skolasztikusokkal hozta kapcsolatba, ha ugyan ennek a lomha észjárású uralkodónak szellemi áramlattal voltak egyáltalán kapcsolatai.

Humanisták mégis éltek az udvarában anélkül, hogy e célra összegyűjtötte volna őket, nagyrészen mint az udvari kancellária tisztviselői. Az olaszok szétszéledtek, helyükbe németek és főképp csehek kerültek, a humanizmus második generációjának fürge harcosai. Olaszországban az új szellem ekkor már legyőzte a skolasztikát. Az északibb vidékek most indultak döntő küzdelembe. Ulrich von Hutten felkiáltott: »A szellemek ébrednek, óh századom, a művészet és tudomány virulni kezd, gyönyörűség élni.« Humanista gócok alakultak mindenfelé, Bécsben, Lipcsében, Wittenbergben, Heidelbergben, Mainzban, Gothában, Nürnbergben, Prágában és Brünben, sőt Kopenhágában és Krakóban is. Az új szellem hirdetői mindenféle társaságokat alakítottak, felkeresték egymást, sűrűn váltották a leveleket. A tájékozott külföldiek hamarosan észrevették, hogy a budai kancellária szolgálatában álló tudósok egy újabb góc kialakítására hivatottak. Az egyik legkitűnőbb szervező, Celtes Konrád, a bécsi egyetem tanára 1497-ben Budára jött és megalakította a Sodalitas Litteraria Danubiana-t, melynek elnöke, a sodalitatis princeps, ifjabb Vitéz János lett, a kitűnő diplomata és fényes jogtudós. A dunai irodalmi társulat alig másfél évtizedig élt, működését nem kell a mai tudományos társulatok mérté-

kével mérni. Barátságos összejövetelekre, tereferékre, ebédek és vacsorák rendezésére szorítkozott, hivatása körülbelül az volt, mint a mai klubboké. Tagjai változtak, sorukat külföldi vendégek tarkították, akik ideig-óráig tartózkodtak a magyar fővárosban. Azok között, akik állandóbb szereplői közé tartoznak, néhány igen érdekes egyéniség akad. Így az elnök a magyar, de nagyrészt Bécsben élő s Miksa császárral cimboráló ifjabb Vitéz János vagy a Medgyesen született, Olaszországban nevelkedett Piso Jakab, II. Lajos nevelője és Erasmus barátja, vagy az olasz Balbus Jeromos, e tipikus nemzetközi kalandor, akit erkölcstelensége és összeférhetetlensége végigkergetett Páris, Bécs és Prága egyetemi katedráin. Magyarországra kerülve pozsonyi prépost lett belőle, majd a királyi gyermekek nevelője, nyugtalan véréstől tovább hajtva gurki püspök, a pápa bizalmasa, a worms-i országgyűlés Luthert támadó nagyhatású szónoka lett, ki végül a sok csillogás után elfeledve, Velencében, a szegények kórházában hajtotta örök álmra fejét. Tagjai voltak még a társulatnak Neideck György osztrák nemes, a csehek közül Schellenberg János, Schlechta János és Olmüci Ágoston királyi titkárok, kik huzamosabb ideig éltek Budán, vagy Hassenstein Bohuslaw, a gazdag földesúr és kitűnő literátor, talán a brassói Krausz Bálint is, akinek profilja alig válik el az őt környező homálytól.

A sokféle nemzetiségből összeverődött társaság egyik legrokonszenvesebb tagja Olmüci Ágoston volt.⁵⁾ Eredetileg talán Kesenbrotnak hívták. A morvaországi Olmüczben született, Páduában nevelkedett, ott doktortúrát szerzett s 1497-ben Ulászló udvarába került mint királyi titkár. Tizennégy évig élt az udvarban, közben prágai és boroszlói kanonoki, majd olmüci és brünni préposti címmel tüntették ki, de Budáról, hol latin versek, epigrammák és erotikák faragásával, csillagászattal, történelemmel és teológiával foglalkozott, szerelmi kalandokba bonyolódott s barátaival Bacchusnak áldozott a kedélyes symposionokon, nem szívesen mozdult ki. Barátságban volt kora legismertebb humanistáival, Ulrich von Huttenel és Celtes Konráddal, különösen meleg szálak fűzték honfitársaihoz, Hassenstein Bohuslawhoz és Schlechta Jánoshoz. Szép könyvtárt és műgyűjteményt szedett össze. 1511-ben távozott el Budáról s két év múlva szülővárosában, Olmüczben érte utól a halál.

A sors nem volt kegyes hagyatékához. Irodalmi művei, néhány rövid verstől eltekintve, elkallódtak. Könyvtára, mely szülővárosának káptalani könyvtárába olvadt bele, később szétszóródott. Műgyűjteményéről semmit sem tudni. Mindössze egyetlen tárgy hirdeti emlékét, egy aranycsésze, melyet ma a drezdai Grünes Gewölbe őriz.

Részletes leírása alól felment fényképe, melyhez csak néhány szót kell fűzni. A színaranyból készült, 802 gramm súlyú, zömök, alig kiemelkedő, talpon nyugvó csésze belsejét 22 beléforrasztott római császárkori aranypénz díszíti. Némelyik közülük utánöntés. Középpütt nagyobb öntött medália látható, melyen reneszánsz talapzaton gyümölcsös kosarat tartó szárnyas puttó ül. Felirata: GENIO . LIBEROQ . PATRI (Geniusnak és Bacchus atyának.) A medália külső oldalán: AUG . OLOM . SIBI . ET GRATAE . POSTERITATI . MDVIII olvasható (Augustinus Olomucensis azaz Olmüci Ágoston magának és a hálás utókornak. 1508), alatta címerpajzs, felhőből kinövő farkas félalakjával. Végül a csésze peremén, kívül

a harmadik felirat áll: PHOEBIGENUM SACRATA . COHORS . ET MYSTICUS . ORDO . HAC . PATERA BACCHI MUNERA . LARGA FERANT . PROCUL . HINC . PROCUL . ESTE . PROPHANI. (A költők szentelt serege és misztikus társasága ezzel a Bacchus-csészéjével gazdag ajándékot mutasson be. Távol legyenek, távol az avatatlanok. Ez utóbbi mondat — procul o procul este prophani — egy eddig észre nem vett Vergilius-idézet.⁶) A pénzeket belül vésett, kívül domborúra vert szalagfonadék veszi körül.

Az aranycsészével eddig legrészletesebben Jean Louis Sponsel foglalkozott a Grünes Gewölberől szóló hatalmas munkájában.⁷) Magyar részről eddig Ábel Jenő és Fögel József említette⁸), mindketten csak felirattal foglalkoztak s az edényt láthatatlanul, tévesen billikomnak nevezték el. E kiválóan hazai érdekű tárgy mindaddig nem került bemutatásra. Ábel tévedése a billikomot illetően azon alapulhat, hogy Hassenstein Bohuslaw Olmücsi Ágostonhoz írt, 1505-ből kelt leveleiben az edény nyomait véli felfedezni. Bohuslaw többször említ bizonyos cyphust, mely Olmücsi Ágoston tulajdonában volt. Ebből Ábel arra következtet, hogy a csészén olvasható 1508-as évszám későbbi, a tárgy már 1505-ben készen volt. Cyphus, tulajdonképpen scyphus, kupát, serleget jelent. A drezdai edény, felirata szerint paterának, azaz lapos ivócsészének nevezi magát, az öntött érmen, tehát feltétlenül a csésze készültének idején elhelyezett évszám pedig világosan 1508-ra utal. A levélben említett, 1505-ben kész kupa tehát nem lehet azonos a három évvel későbbi ivócsészével.

Éppen a humanisták nem tévedhettek az elnevezésben, hiszen az edény tudatosan nyúl vissza a körülrajongott klasszikus ókorhoz, nemcsak befoglalt antik pénzeivel, hanem formájával is. Az ősi római fogadalmi csészét, a paterát utánozza, helyesebben a még régebbi görög omphalos-csészét, hiszen még a kiugró középrész, az omphalos is megtalálható benne. Olmücsi Ágoston nem tudta, hogy e típusnak mily nagy tradíciója volt magyar földön. A római uralom után a népvándorlás sem ejtette el, megtartotta, megkedvelte. Megtalálható a nagyszentmiklósi és szilágysomlyói kincsleletekben, de még a magyar középkorban is. A Nemzeti Múzeum néhány árpádkori példányát őrzi, majd a XIV. századból gyönyörű párdarabjait a kiskunhalasi és körmendi leletekből. A csészetípus végül az ortodox szlávság egyházi szereit közé olvadt s mint úgynevezett eulogia-csésze és eulogia-tál a drezdai pateránál jóval későbből is ismeretes.

Olmücsi Ágoston aranycsészéjét, mint a feliratról kiviláglik, a Budai Tudós Társaságnak ajánlotta, a költők szentelt seregének és misztikus társaságának — mint ő mondotta — hogy az áldozatot mutasson be a vidám Bacchus istennek. Pogány ajándék, pogány célra. A műtörténeti kutatást elsősorban az érdekli, hogy hol készülhetett ez a kultúrtörténetileg rendkívül becses emlék. A feleletet a donátor életsora adja meg. Olmücsi Ágoston 1496-ban telepedett le Budán s 1511-ig ott élt. Ami fontosabb, ott gazdagodott meg. Ott vált lehetővé, hogy háromnegyed kilónál több színaranyból készült ötvösművet csak úgy egyszerűen elajándékozzon. Ily nagy anyagi értéket képviselő tárgyat bajosan tett volna ki a külföldről hozatás veszélyeinek, ennek amúgy is ellene mond a mű alkalmi jellege s az a szeretetteljes gond, mellyel a három aktuális felirat készült. Az ötvöst ezúttal a donátor

közelében kell keresni. Nem kétséges, hogy hazai mester volt, valószínűen budai, talán az udvari ötvösök egyike, akik közül ötöt — Gábor, Bernát, Bálint, Máté és András mestereket — névszerint ismerünk.⁹⁾ Ne tévesszen meg senkit, hogy a magyar művészet ezidőben alkotta későgotikus stílus remekeinek javarészét. Noha a renaissance izlésű ötvösművek ritkábbak hazánkban, jó néhány példával szerepelhetnek. Ilyen Mátyás kálváriájának remekművű zománcos talpa, mely még a nagy király uralkodásának idején s kétségtelenül Magyarországon készült, ha alkotója olasz volt is. Ilyen a radnai és ópaulisi leletek néhány kitűnő darabja a Nemzeti Múzeumban. Különösen az ópaulisi talpas serlegek érdemelnek figyelmet, amelyek a gotikus eredetű hólyagtrébelést összevegyítik a renaissance újabb formanyelvével. Ez a bizonytalanság jellemzi a drezdai aranycsészét is, melynek belsején a vésett dísz a renaissance elemeket még későgotikus szalagfonadékok értelmében alakítja.

Olmüci Ágoston hazament meghalni¹⁰⁾ szülővárosába, melynek történetesen ezidőben magyar püspöke volt, Thurzó Szaniszló, testvére annak a Thurzó Jánosnak, akinek boroszlói püspöksége a művészettörténetben emlékezetes marad. Nem kétséges, hogy a két nagytudományú főpapnak oroszlánrésze volt a renaissance morvaországi és sziléziai elterjesztésében.¹¹⁾ A részben Thurzó János által ajándékozott s ma a boroszlói dóm kincstárában őrzött, többször ismertetett sodronyzománcos kelyhek hasonlóképpen a későgotika és a renaissance között, ha szabad így mondanom, például a Thurzó-címerrel díszített, ES mesterjegyű kehely, mely 1519-ben készült.¹²⁾ Ezzel szemben egy, hazánkban eddig még nem méltatott sodronyzománcos függő ereklyetartó,¹³⁾ mely ugyancsak a boroszlói dóm kincstárában rejlik s minden bizonnyal Thurzó Jánossal kapcsolatos magyar munka 1510 tájáról, még a későgotika szellemét sugározza. A könnyed és elegáns aranyozott ezüst ékszerke egyik oldalán üveg alatt többféle ereklyét zár magába, másikon gyöngyházfaragású Pieta-dombormű látható. Sodronyzománcos keretdíszre meleg skálájú, kék, vörös, fehér, zöld és lila színekben pompázik. A Hampel elmélete szerinti felsőmagyar iskolába tartoznék, de nézetünk szerint ugyanúgy készülhetett Budán vagy a központi fekvésű városok bármelyikében.

Így jelentkezik együtt mindenfelé, a XVI. század sötét kapujában álló Magyarországon a gotika és a renaissance, vallás és pogányság, misztika és humanizmus, skolasztika és világiasság, abban a nagy erő kifejtésre képes és baljóslatú árnyékokkal teli korban, melyben a Bacchus tiszteletére áldozó humanista aranycsészéje, zavartalan derűjével emlékezetes marad.

Dr. Genthon István.

¹⁾ Temesvári Pelbárt műveiből. Bp. 1931, 115—117. l.

²⁾ Varjú Elemér—Höllrigl József: Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye. Bp. 1932. 34. l.

³⁾ Habich, Georg: Die deutschen Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts. I. kötet, München 1929, No 39, V. tábla 3. sz.

⁴⁾ Knauz Nándor: A Garam melletti szentbenedeki apátság. I. kötet, Bp. 1890, 80—83. l. — Gerevich Tibor: Kolozsvári Tamás. Bp. 1923. 5. l.

⁵⁾ Életrajzát ld.: Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a Budai Tudós Társaság. Bp. 1880, 21—32. l.

⁶⁾ Aeneis, VI. ének, 258. sor.

⁷⁾ Das Grüne Gewölbe zu Dresden. II. Bd., Leipzig 1928, 2—5. és 152. l.

⁸⁾ Ábel, i. h. 26. l. — Fögel József: II. Ulászló udvartartása. Bp. 1913, 92. l.

⁹⁾ Fögel, i. h. 98—99. l.

¹⁰⁾ A csésze történetét illetőleg meg lehet említeni, hogy Olmüci Ágoston halála után az olmüci főtemplomban őrizték, innen török rablók birtokába került, majd Asov elfoglalása révén törököktől orosz kézbe. Végül az oroszoktól Erős Ágost kancellárja, Wolfgang Dietrich von Beichlingen szerezte meg s csak 1845-ben került át a drezdai éremgyűjteményből a Grünes Gewölbe-be. V. ö.: Sponzel, id. mű, 152. l.

¹¹⁾ V. ö.: Hoffmann Edith: A Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának illuminált kéziratai. Bp. 1928, 45—59. l.

¹²⁾ V. ö.: Hintze—Masner: Goldschmiedearbeiten Schlesiens. Breslau, 1911, 12 l.

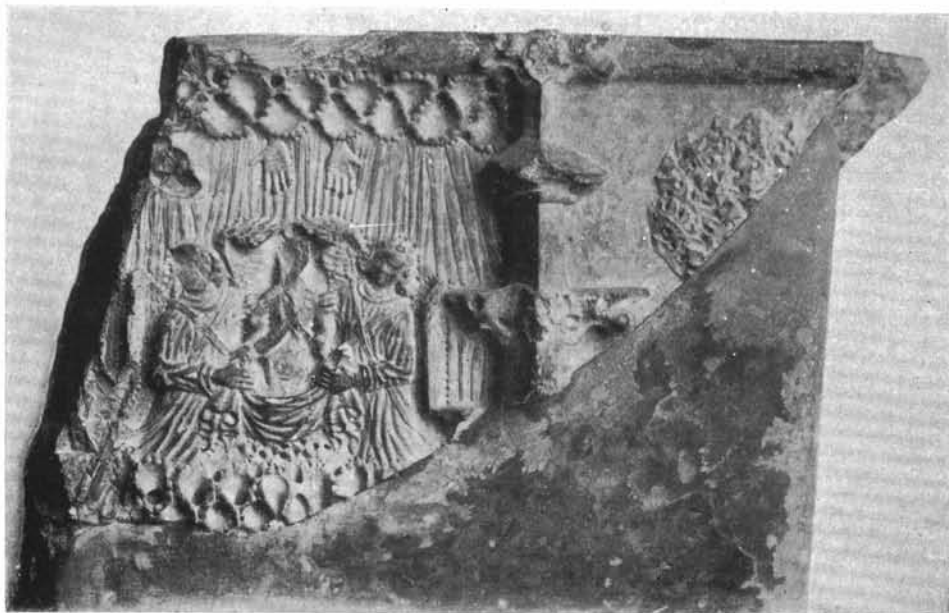
¹³⁾ U. ott.

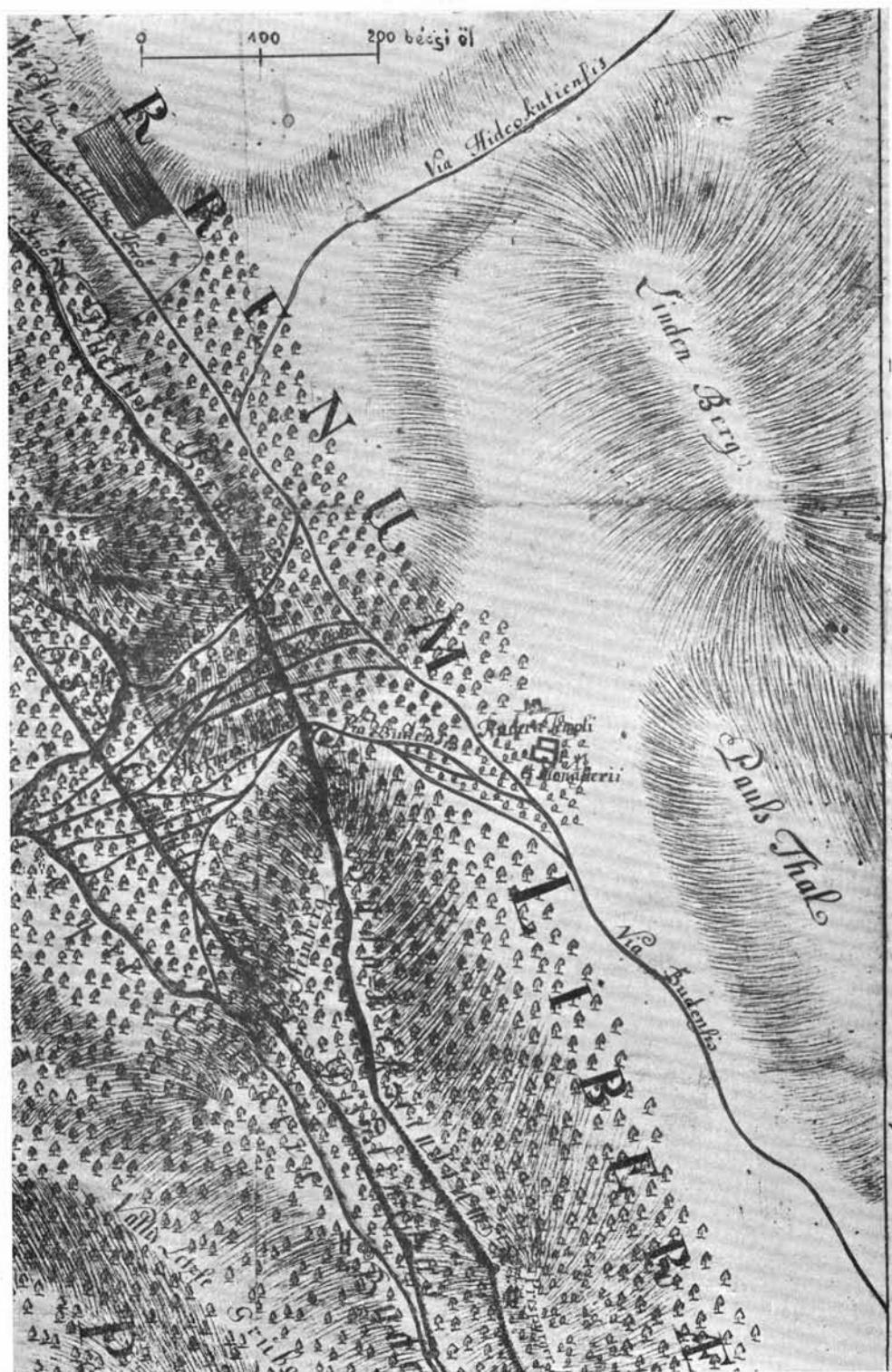
26. Garamszentbenedeki mester : Segítő szentek képe 1510-ből.

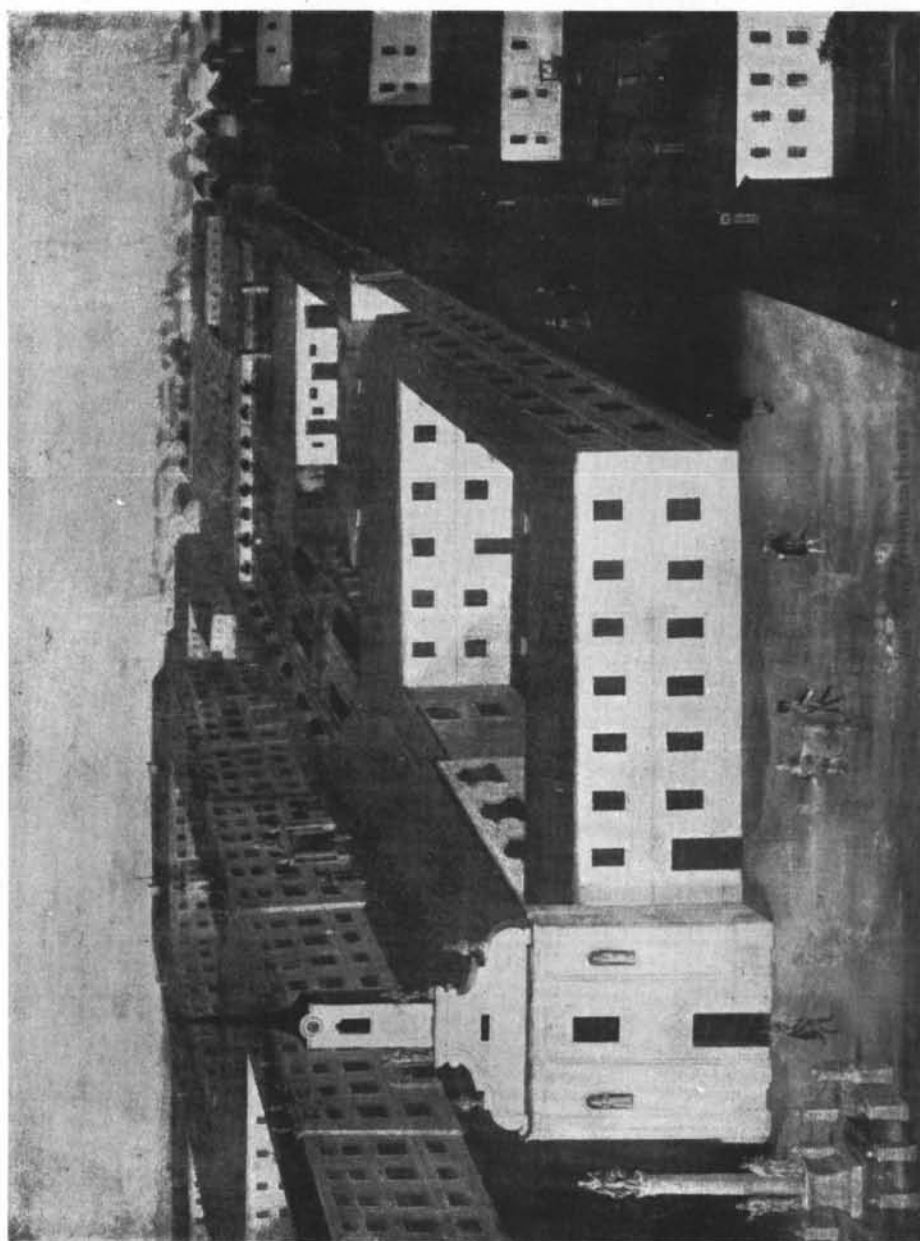
27. Olmützi Ágoston aranycsészéje.

28. Remete szent Pál koporsójának töredéke.

29. A pálos kolostor és templom romjainak környéke 1768-ban.

30. A szerviták temploma és konventje a Mária-szoborral 1757-ből.

A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor.

Az első, Remete szent Pálról elnevezett remetetestvérek rendje¹⁾ vagy röviden *pálos szerzetesek* az egyedüli Magyarországon keletkezett szerzetesrend. Keletkezésének időpontja a 13. század közepe.

A rendnek egyik legnagyobb, legszebb kolostora a *Buda mellett épült, Szent Lőrincről elnevezett kolostor* volt. Ez egyuttal a rend főkolostorává vált, hol a *prior generális* székelte és a nagykáptalan tartotta üléseit, amikor is a rend képviselői egész Európából összegyülekeztek.

A prior generális mindig magyar volt és Magyarországon lévén a rend székhelye, nem ok nélkül nevezték *magyar szerzetesrendnek*. Tragikus magyar sors, hogy 1786-ban történt feloszlatusuk óta éppen ez a *törzsökös magyar szerzetesrend*, amelynek szegény, majd mindig elhanyagolt magyar nyelvünk annyit köszönhet, egészen mostanáig kimaradt a szintén föl-oszlattott, de később újból betelepített rendek közül. Bizonyos örvendetes időszerűséget ad e soroknak az a körülmény, hogy kerek másfélszázados távollét után most nemrég újból megtelepedett a rend Magyarországon és éppen annak fővárosában, Budapesten. Kár, hogy nem a régi helyén vagy annak közelében.

Pedig ennek a régi helynek elvesztését a rend is fájlalhatta, hiszen főkolostora volt. Jele ennek, hogy ha nem is Budának a töröktől történt visszafoglalása után azonnal, de később 1746 szeptember 15-én Fehér Pál akkori magyar provinciális a kolostor és templom helyéért pört indított Buda sz. kir. főváros ellen.²⁾

A pör a hétszemélyes Tábla 1752 szeptember hó 25-én kelt ítéletével nyert befejezést. Az ítéletet Galántai Fekete György kir. személynök, az akkori idők nevezetes, nagy szerepet játszó egyénisége és bácskai Báchkay József ítélőmester (Magister Protonotarius) írta alá. A pálosok pörvesztések lettek. Elvesztették a pört az indokolás szerint azért, mert nem sikerült elegendőképpen bizonyítani birtokjogukat.

Sajátságos, hogy igényjoguk bizonyítására felsorolták a legkülönb-félébb adatokat és okmányokat. Így a többi között, hogy Zsigmond király 1391-ben a budai polgárok adójából (collecta) évi 300 arany forintot utalt ki számukra, hogy évente a kolostorban a szokásos nagy káptalant megtarthassák. Sőt még Bonfiniusra is hivatkoztak.³⁾

Ellenben nem emlékeztek meg Hench fia János ispán erdőből és szántókból álló birtokadományáról. Erről Gyöngyösi Gergely pálos szerzetes (szül. 1472 † 1532 után) a rend történetét felölelő munkájában⁴⁾ megemlíti, hogy Hench János ispán ezt a kolostor körül fekvő birtokot

12. Tanulmányok Budapest múltjából. III.

1335-ben adományozta és ezt az adománylevelet Miklós prior generális 1353-ban megerősítette. Gyöngyösinek tehát látnia kellett az oklevelet.

Némi tévedése Gyöngyösinek, hogy Hench fiát Jánost *pozsonyi ispánnak* mondja. Mindenesetre korának tekintélyes férfia, I. Károly király kedvelt embere, de nem pozsonyi, hanem mosoni ispán (*comes Mosoniensis*) volt. Salamon Ferenc szerint⁵⁾ már 1318-ban Budavár rectora s úgy látszik, megszakítás nélkül az is marad élte végéig 1337-ig, amikor Miklós fia is öröklé e tisztséget.

Mint Óvár (a mai Magyar-Óvár) várnagya szerepel egy 1324-i és 1335-i okiratban⁶⁾ és mint mosoni *ispán (comes)* a szerencsétlen Zách nemzetség ellen 1330-ban kiadott ítéletlevélben,⁷⁾ továbbá a fentebb már említett 1335-i okiratban. Az előbbi azért is érdekes, mert utána Treutl Miklós van felsorolva, mint *pozsonyi ispán*, tehát kétségtelen, hogy legalább is 1330-ban más töltötte be e tisztséget.

Valószínűnek látszik, hogy azt a területet, amelyen a *kolostor és templom* épült, szintén Hench comes adta, bár erre semmi adat nincsen.

Ugyancsak valószínű, hogy a Hajós Ferenc-féle — 1779-ből való — térképen »*Praedium szent Pál*« néven megjelölt terület, amely a Hárshegyet beleértve attól délkelet, vagyis a mai Ferenchalom felé húzódott, azonos lehet a Hench adományozta birtokkal. A fentemlített térkép idevágó részét fényképes másolatban bemutatjuk. A Hárshegynek akkoriban Nándorhegy volt a neve.⁸⁾

Annak oka, hogy e fontos adománylevél megemlítését a pör folyamán mellőzték, csupán az lehetett, hogy ez az okirat az idők viharaiiban elpusztult s így nem volt módjukban azt bemutatni. Bár, ha Bonfiniusra hivatkoztak, éppúgy, sőt még több joggal hivatkozhattak volna Gyöngyösire is.

Nem szándékom itt a kolostor részletes történetét ismertetni. Foglalkoztak evvel már többen: Eggerert és Bengert nem is említve, magyarul *Knauz Nándor* és legutóbb *Zákonyi Mihály*.⁹⁾

Itt csak néhány, részben még sehol sem közölt, egyszerűségében is kedves eseményről kívánok megemlékezni, s a kolostor építésének történetére jellemző adatokat sorolom föl úgy, amint azokat a rend annaleseiben Gyöngyösi Gergely páter megírta.¹⁰⁾ Hiszen tulajdonkép *ő a rend történetének fő- és hiteles forrása*.

A kolostort Lőrinc, a rend első generálisa alapította és építtette 1300—1304 között. Károly Róbert király nagy pártfogójuk volt. A kolostor építését Hench fia János ispán és Velencei Pál (Paulus Venetus) budai polgár bőkezű adományaikkal segítették elő.

Hench fia János ispán birtokadományáról már fentebb megemlékeztünk.

Nagy Lajos király megszerezte a *kolostor számára Remete szent Pál testét* s azt ott 1381 november 14-én nagy ünnepélyességgel el is helyezték.

Ennek érdekes előzménye volt. Nagy Lajos ugyanis az akkor alapított mária-nosztrai kolostorban az egész konvent előtt megígérte, hogy ha a Mindenható segédelmével a velenceiek fölött győzni fog, megszerzi és nekik adja Remete szent Pál testét. Erre Lukács testvér, a rend tiszteletreméltó

tagja, a jövőbe látva megjósolá: »Ó Fejedelem! *Legszilárdabb a hitem az Urban, hogy a fogadalmad kétségkívül teljesül és az ajándékot diadallal hozod haza.*«¹¹⁾

1418-ban Péter testvér lőn a rend prior generálisa, kiváló férfiú és bölcs tagja a rendnek. Róla írja Gyöngyösi¹²⁾: »hogy szerető szívét mindenki, de különösen a noviciusokkal osztotta meg. Nemtetszését fejezte ki, ha a kishitűek elkeseredtek és ezért buzdító beszédeiben a noviciusok vezetőit (directores) arra intette, hogy ne szigorral, fenyegetéssel, vagy ütlegekkel fegyelmezzék és keserítsék őket. *Ha valaki — úgymond — a kertjében fákat ültet és azokat minden oldalról körülzárja, hogy ágaik semmiképpen sem képesek terjeszkedni, ily módon összekuszált és hasznavehetetlen fákat fog nevelni. Így a szerzet kertjébe ültetett ifjak is, ha semmiképp sem képesek szabadsághoz jutni, sem nem növekednek, sem nem gyümölcsöznek.*« Nagy szó volt ez akkoriban, különösen szerzetesrendnél.

Hunyadi Mátyás király is igen kedvelte a rendet és főleg ezt a kolostort. Jóakarátának tanúsága, hogy 1466-ban június 13-án pallosjogot adott a kolostornak. Vadászkastélya és vadaskertje nem volt messze innen, jóformán a szomszédságban. Sokszor meg is látogatta őket és örömet időzött körükben.

Különösen Gergely pátert kedvelte, aki 1472 óta a rend generálisa volt. Vele szeretett társalogni.

Gergely páterről beszéli Gyöngyösi¹³⁾ a következőket: »Ez a jó emlékeztető férfiú azelőtt esztergomi kanonok volt. Termetre ugyan kicsiny, az oktatásban azonban nagy, mert az összes tudományokban, úgymint a szabad és természettudományokban, erkölcsstanban, kánonokban és a teológiában egyaránt jártas.«

Gergely páter idejében volt a kolostorban két újonc fráter (fratres novelli), akik tiltott napokon titkon és rejtve húst szoktak enni. Megtudván ezt a tiszteletreméltó férfiú, gondolkodott, mi módon vehetné elejét rossz szokásuknak. Öröködt ezért fölöttük és íme egy napon ugyanez a kettő egy cellában jóféle kappansülttel maga előtt, a rend szabályai ellenére falatozott. Akkor meglepően őket, tréfásan monda nekik: »Isten irgalmazzon nektek, hogy engem nem hívtatok meg.«¹⁴⁾ Azok szégyelletükben felelni sem tudván, maga leült melléjük és velük eddegélt. Azontúl óvakodtak attól, hogy rossz szokásukat megismételjék.

Két ifjú és bájos pesti özvegy fölment egyszer hozzá és együgyűségükben a zárdába való föl vételüket kérték, azt híván, hogy amint a ferenceseknek és domonkosoknak vannak szolgáló lányaik (a beginákat értvén alattuk), a remete barátok is tartanak ilyeneket. Kiknek is szelíd arckifejezéssel monda: »Kedves Lányaim! Nálunk nincsenek üres cellák a számotokra«. Hallván ezeket a szavakat bizonyos fiatal barát, monda: »Ó Atyám, az enyémmel szomszédos cellában senki sem lakik«. Erre a bölcs páter ezt figyelmen kívül hagyva, monda a nőknek, hogy náluk ez tilos. Utóbb a következő módon igyekezett megjavítani ez ifjúnak az erkölcsét:

Egy napon bizonyos nemes asszony lányaival eljött szent Atyánk ereklyéit meglátogatni. Ekkor Gergely atya ennek a fiatal fráternek a társaságában eléjük ment és köteles nyájasságot tanúsítva velük szemben, elbúcsúzott tőlük. Majd a tisztelendő Atya az előbb

említett ifjúnak mondá: »Egyike a leányoknak, aki nagyobbik, valóban bájos, csak kár, hogy nagy hibája van: félszemű.« A fiatal fráter pajkosságát nyilvánítva mondá: »Tisztelendő Atyám! Bocsásson meg, de én alaposan megnéztem s láttam mind a két ragyogó és tüzes szemét.« Mire a bölcs férfiú a tévelygő frátert a kellő korholással megjavította.

Egyszer Mátyás király lakománál ült s azon vitatkozott a társaságában lévő urakkal, melyik szerzetesrend a legkiválóbb. Mátyás király a pálos szerzeteseket helyezte első sorba. Bizonyítékul három szolgát kiküldött, hogy nézzenek széjjel a városban, hogy a kolostoroknál mi történik? Kettő visszajöven hitökre állították, hogy a budai kolostorok mind zárva és semmiféle hang sem hallik belőlük. A harmadik a Szent Pál-kolostorból érkezvén vissza mondá: »Hogy a remete barátok sorjában állottak szentelt-vízhintésre és nem tudta kívánni a végét.« Lám — mondá a király — igazabb az én véleményem mint a tiétek!

Egy alkalommal az ebédnél lepte meg a király a barátokat és kopogtatván az ajtón, bebocsátást kért. Az ajtónálló azonban az ajtót kinyitván és a királyt meglátván azt újból becsapta és Gergely atyának, aki akkor vikárius volt, bejelentette. Ez fölugorván a szolgát korholva a király elé sietett és bocsánatot kért. A király megindultan mondá a körülötte álló főuraknak: »Bár ti is ilyen és ennyi engedelmességgel és hűséggel viseltetnétek irányomban!«

Egy másik alkalommal Mátyás király majdnem egyedül késő este látogatta meg a kolostort. A király a magas kóruson virrasztva, látni akarta a barátok ostromozását. A vikárius meztelen hátukon végig korbácsolta az egész konventet. A király nem tartotta igazságosnak, hogy a vikárius elkerüli az ostromozást. De miután végzett, átadta a korbácsot egy másiknak és türelemmel fogadta a csapásokat. A király könnyekkel szemében mondá: »Ó! legszentebb férfiak, igaz izraeliták, akikben nincsen álnokság, hanem az élet szentsége.«¹⁶⁾

Gyöngyösi idejében élt a kolostorban egy *Budai Kovács Márton* nevű barát.¹⁷⁾ Egész életében a kolostor vincellérje maradt és ott is temették el. Róla meséli el a következő kedves történetkét: „Valóban bámulatraméltó volt az önmegtartóztatásban. Egyszer Budára lementemben a *Perezzkúth* szőlőben, amelyet ő maga mívelt, egy fűrt szőlőt kértem tőle. Örömet adott és mialatt azt megettem, mondá: »Ó! Prédikátor Atyám! Őszintén mondom, hogy attól az időtől kezdve, mióta én mívalem ezt a szőlőt, a délebed idején kívül soha még a legkisebb szőlőszemet sem ettem.«¹⁸⁾ Aminek hallatára annyira megjavultam és újjáépültem, hogy soha többé az engedélyezett időn kívül nem ettem semmit, kivéve ha beteg vagy úton voltam vagy más észszerű ok arra nem kényszerített.”

A kolostor és templom építkezésére nézve a következő főbb adataink vannak.

Egy 1403-i oklevél megemlékezik a *Szent Kereszt tiszteletére emelt oltárról*, amely az új egyház főoltárának jobboldalán volt.

Mint Gyöngyösi írja, 1486-ban épült védnökük, Szent Pál kápolnája a szent sírjával. Ebben az évben az ablakokig készült el és 1492 körül Tar Albert ispán, budai várnagy és a kunok ispánja csodálatos művekkel

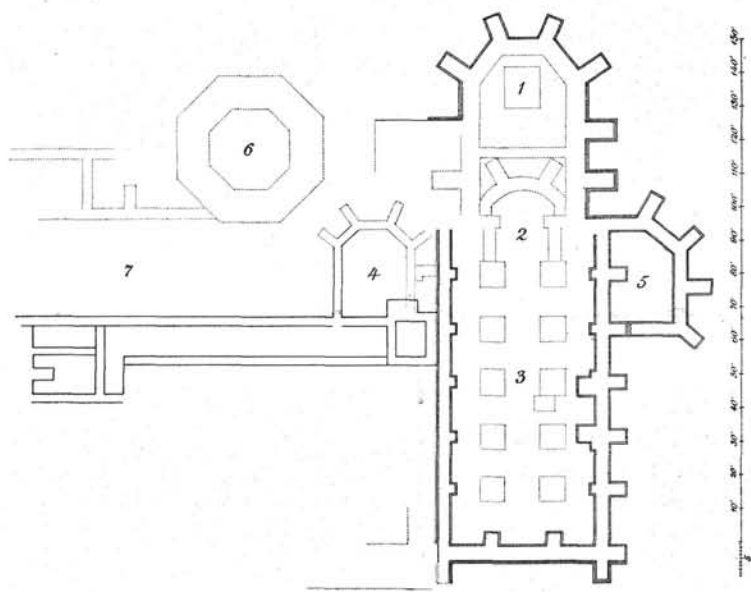
ékesítve befejeztette.¹⁹⁾ A rendbe való belépése alkalmával összes vagyonát a rendnek adta.²⁰⁾ Remete szent Pál ereklyéi számára Dénes pálos szerzetes, jeles szobrász, faragott vörösmárvány koporsót. Ezen a koporsón a szent életéből vett tizenkét jelenet volt kifaragva.

Erre a koporsóra mondotta a szultánnak Hunyadi Mátyáshoz küldött követe, amidőn megtekintette: »Valóban a nagy Isten és nem ember tanítá a művészt.«

Szent Pál kápolnája a templom északi oldalán feküdt. A déli oldalon levő kápolnát Budai Kovács Márton szőlőműves, későbbi pálos szerzetes költségén 1488-ban fejezték be.²¹⁾

Volt a kolostornak csatornája és fürdőháza is, Kamanczi János prior kiváló építőmester művei.²²⁾

Nagy építkezések folytak a 16. században. Az 1512-ben generálissá választott Gergely atya idejében épült az új szentély a sekrestyével és a gyűlésteremmel.

31. A Szent Lőrincről elnevezett egyház alaprajza.

A szentélyben a főoltárt, a mellette lévő üléseket és a padlót gránittal gyönyörködtetően váltakozó márvány borította. Volt a szentélyben díszesen faragott kórus és orgona is. A szentély, amelyet Vince pálos szerzetes mesterművének tartanak, öt év alatt készült el Oszwald és Lukács zágrábi püspök, Horváth Pál nándorfejérvári polgár, Gergely ó-budai kanonok, János erdélyi vajda és mások adományaiból.²³⁾

A Szent Kereszt tiszteletére rendelt oltár előtt volt eltemetve Kóvári Miklós és Pál. Ez az oltár alighanem a templom déli oldalán épült oldal-kápolnában volt elhelyezve, míg az északiban, amely a templommal tulajdonképpen nem volt egybeépítve, Remete szent Pál koporsóján kívül Szent István

királyunk tiszteletére rendelt oltár állott. E kápolnába a bejárás egy folyosóról nyílt, amely nyilván a kolostorral volt kapcsolatban.

Maga a templom — legalább is Henszlmann rajza szerint²⁴⁾ — három hajós. Belső hossza a szentéllyel együtt mintegy 26 öl=49 méter, belső szélessége mintegy $7\frac{1}{2}$ öl=14 méter. Ötszögletes tornya a szentély északi oldalán, a sekrestyén túl, külön állott.

Zákonyi említett munkájában három kápolnát említ.²⁵⁾ Ez azonban nyilván tévedés, mert Henszlmann rajzán csak két oldalkápolna látható, Erdy is csak ezekről szól. Ezek közül az északi, amint azt már említettük, nem a templomból, hanem a kolostor egyik folyosójáról nyílt. Ez a rajzból is látható.

A templomban vagy a körül voltak eltemetve a többi között Lőrinc generális, a monostor megalapítója, boldog Báthory László pálos testvér, a biblia magyarra fordítója, Bornemissza János budai várnagy feleségével, Chapi Ilonával, a már előbb említett Kóvári Miklós és Pál, Budai Kovács Márton (Martinus Faber de Buda), boldog Albert (Tar Albert, akiről is már előbb szólottunk), Balázs fráter, kinek a teste sok évig nem porlott el és Bambergi Melmeister Henrik.

Ez utóbbit azért említem föl, mert sírköve most is megvan a Nemzeti Múzeum kőtárában. Sokáig a Szép Juhászné-vendéglő falába volt befalazva.

A mohácsi vész a kolostorra is végzetes lőn. A szerzetesek, akiknek száma Bonfini szerint 300—500 volt, jórészt elmenekültek s magukkal vitték Remete szent Pál testét s a kolostor kincseit is. Azonban huszonöt szerzetes ott maradt s a Buda várát elfoglaló törökök egy csapata ezeket fölkoncolta, a kolostort és templomot pedig, kincsek után kutatván, földülta, fölégette, a márványkoporsót is összetörte.

A kolostor azonban nem pusztulhatott el teljesen, mert Imre generális 1541-ben innen Szent Lőrincről kelt oklevelében tiltakozik az elefánti perjel egy birtokcseréje ellen. Tehát ekkor legalább részben lakhatónak kellett lennie.

Nem is valószínű, hogy ilyen terjedelmes épületet, amilyennek a kolostornak lennie kellett, egy rablócsapat teljesen el tudjon pusztítani. A legtöbbet a templom szenvedhetett. Gyöngyösi, helyesebben folytatójának erre vonatkozó följegyzései különben is ellentmondók.²⁶⁾

A megmaradt romok teljes elpusztítása azonban nem a törökök műve, hanem elődeink munkája. Buda várának visszafoglalása után mostanig, félretéve minden kegyeletet, tiszteletet és műérzéklet a mult remekbe faragott maradványai iránt, teljesen lerombolták és széjjel-hordták.

Még 1756-ban gr. Csáky Miklós esztergomi érsek rendeletére gr. Batthyány József a romokat megtekintvén, ezekről a többi között így ír:²⁷⁾ »... találtuk nagyszerű romoknak majd a földdel egyenlő, majd a földből kiemelkedő részeit, szögleteiken faragott és csiszolt vörös kövekkel, melyek kelet felé egyenes vonalban terjedvén, a templom hajóját jelölik; más falakat, melyek elég tágas négyszögletű tért zárnak be, melynek északi részén hosszúkas cella alakú négyszögletű helyiségek látszanak: ezekről nyugatra vastag falak romjai, négyszöget képezők, úgy látszik, valamely torony maradványai; a tágas négyszög közepén köralakú, elég mély és

frissvízű kút, egy másik, régente közhasználatnak szolgáló dél felé esik, több más épületrommal.»

Tehát 1756-ban még a romok tekintélyes része a föld felszíne fölött látható volt.

Az Országos Levéltárban lévő egyik térképen²⁸⁾, amelyet Ecker Xavér 1773-ban készített, továbbá körülbelül ugyanebből az időből, talán valamivel előbb Coroni Sámuel kamarai mérnök rajzolta térképen²⁹⁾ a romok — az utóbbin az egyik kút is — láthatók.

Az első pusztításokon kívül, amelyek a romokat nyilván Budavára visszafoglalása után érték, újabb nagyobb pusztulás a 18. század végén és a 19. elején érte, amidőn a Szép Juhásznéhoz címzett vendéglőt, majd a ferenchalmi templomot építették.

Ez utóbbi legalább kegyeletes célt szolgált s a kolostor néhány faragott darabját Kalmárfy Ignác, a ferenchalmi kápolna építtetője a templom falába befalazva megmentette. Ezek ma is láthatók. Ugyancsak be van falazva egy darabkája a kápolna közelében levő volt vendéglőépület falába is. Mennyi van azonban a falakba elrejtve, mint egyszerű falazókő, vagy került mint zúzott kő az országút testébe, arról jobb nem beszélni.

Schams már egyes mindinkább eltűnő alapfalakról emlékezik meg.³⁰⁾

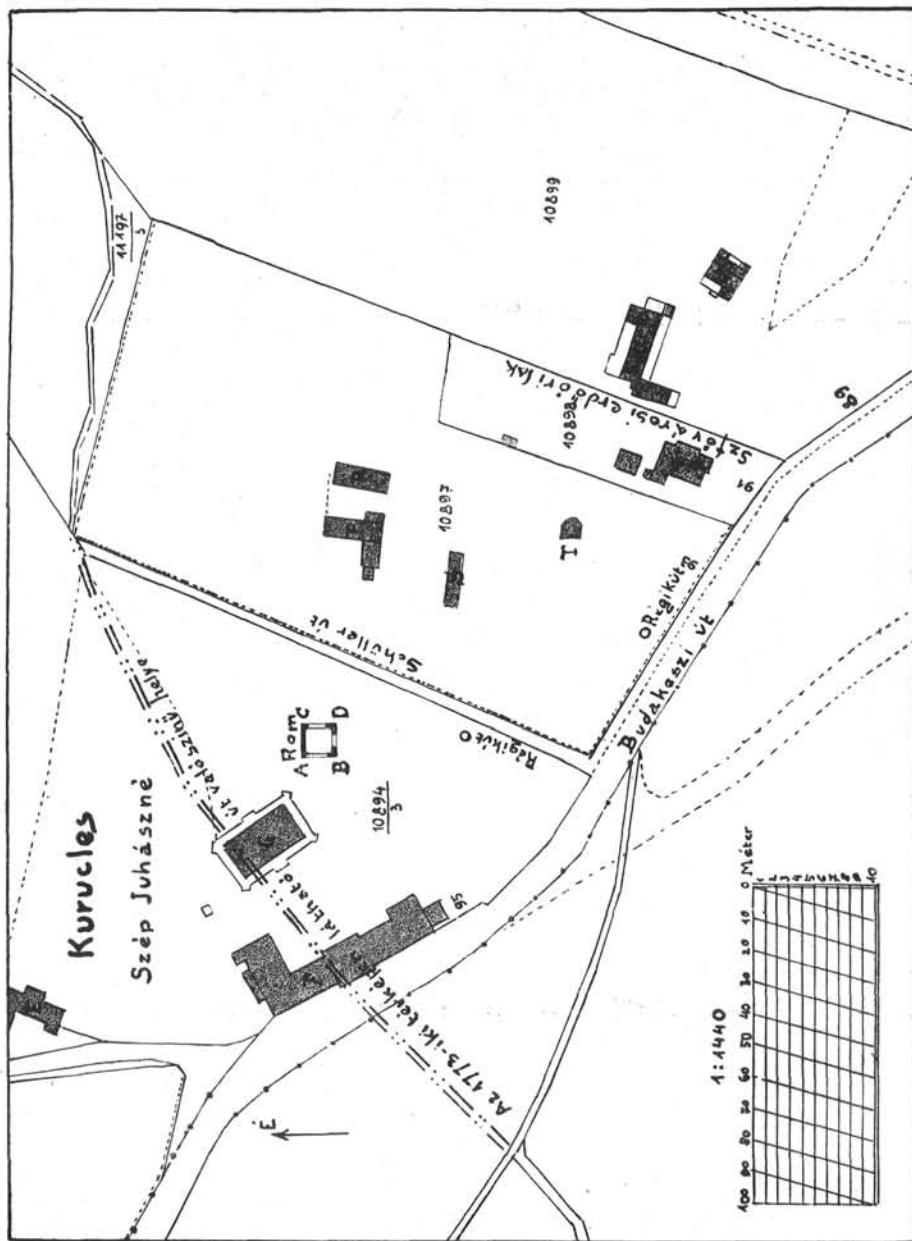
»J« (hihetőleg Jankovich Miklós) így ír róla 1827-ben:³¹⁾ »Vizsgáltam figyelemmel, noha még *gyermeklétemben* [tehát a 18. század nyolcvanas éveiben] Budai határban Szent Pál hegye alatt volt Magyar Eskuriálnak Károly és Nagy Lajos királyoktól helyezettett klastromnak — akkoron még emberi magasságig fennálló omladékait, tsudáltam kőfaragó Fráter Vince mesterséges műveit, még megszámlálhattam ezen valaha igen kies templomnak *hat és hat, két rendben földből félig kiemelkedő oszlopait*, hét oltároknak épen maradt asztalait, láttam veres, fekete, fehér, kék márvány sírköveket — mind Góthus, mind Római betűkkel jegyzett írásokat olvastam, különbféle címereknek ékes kifaragását tsudáltam, de mind-ezeknek már a mult ősszel annyira ment pusztítások s enyészetek, hogy a kies templomnak helyére sem akadhattam.«

Tehát 1827-ben a templom alapfalai az omladék és törmelék alatt már eltűntek.

Nagyobb ásatást végzett itt 1847-ben Bugát Pál orvos Henszlmann Imre Európa-szerte ismert régészünk társaságában. Ugyanis az ő tulajdona volt akkoriban a mai Budakeszi-út 89. és 93. sz. 10897 és 10899 hrsz. telek.³²⁾ Az közvetlenül szomszédos a Szép Juhászné-vendéglő telkével, csak a Schüller-út választja el őket egymástól. Erről írt egy cikket, amint följebb már megemlítettük, Érdy János, és közölte a templomnak Henszlmann készítette alaprajzát. A rajzot mellékeltén bemutatjuk.

A rajzból azonban nem tűnik ki, miképen feküdt a templom. Amint azt a telekkönyvi hivatalban és a Székesfővárosi Levéltárban végzett kutatásaim igazolják, annyi mindenestre bizonyos, hogy a templom maradványai nem a Szép Juhászné-vendéglőhöz tartozó területen, hanem a fent említett, vele szomszédos 10.897 vagy 10.899 hrsz. volt Bugát-féle telken találhatók meg.

Bugát, amint azt Palugyay említi,³³⁾ nem végzett teljes munkát, mert abbahagyta az ásatásokat. Ezt bizonyítja Henszlmann rajza is, amely csak a templomra vonatkozik s egy kolostori folyosóra.

32. A Szent Lőrincről elnevezett pálos kolostor mai környezetrajza.

Rupp már egynéhány faragott kövön és a kúton kívül egyebet nem látott.³⁴⁾

Divald Kornél így ír róla:³⁵⁾ »A budai szt. Lőrincz-kolostorból *kő sem maradt kövön*, úgyhogy helyét pontosan meg sem lehet határozni.« Az Érdy által leírt márványtöredékről, amely kétségtelenül szent Pál koporsójának maradványa, azt írja, hogy nyomaveszett.³⁶⁾

Zákonyi Mihály már említett munkájában³⁷⁾ ezt írja a templomról és kolostorról: »Most már természetesen eltűntek ezek a nyomok is. Csak pár elszórt kődarab és a kolostor kútja mutatja az egykori fényes kolostor helyét.«

Az Országos Levéltárban talált térképek fölkeltették érdeklődésemet s kimenve a helyszínére, a mai Szép Juhászné-vendéglő (Budakeszi-út 95. sz.) és a vele szomszédos 89. és 93. sz. villa telkét bejártam.

Kutatásaim eredménye, hogy a Szép Juhászné vendéglő kertjében a bokrok, fák között a mellékelt rajzon látható rommaradványokat találtam. A fal magassága A-nál 0-60 m, B-nél 0-05 m, C-nél 1-00 m és D-nél 1-60 m (embermagasságú).

Ugyancsak a Szép Juhászné területén van az egyik kút. Nagyon mély. Azonfölül több helyen, így különösen a Schüller-út felőli kerítés mellett láthatók kibukkanó falmaradványok, különösen a fák tövében és gyökerei között.

A kolostor épülete lehetett az, amely a Szép Juhászné-vendéglő területére átnyúlt.

Hasonlókép falmaradványok láthatók a Budakeszi-út 89. és 93. sz. telken is.

Ez utóbbin a »T«-vel jelölt emeletes épület is régi falakon nyugszik, sőt keleti, kívül félköralakú fala alighanem a réginek része. Belül a fal szögletes, egy hatszögnek a fele. Alighanem a Henszlmann féle alaprajzon 6-tal jelölt torony vagy esetleg a 4-gyel jelölt kápolna (Remete szent Pál kápolnája) részletével azonos. Ezt persze csak az épület körül végzendő kutató ásítás döntheti el teljesen.*) Ha ez a föltevés helyes, akkor a templomnak a »T«-vel jelölt épület és a Budakeszi-út közé kell esnie. E telken azonkívül egy régi kút is van és végül elszórtan több faragott kődarab is hevert. Ezek ma már a székesfővárosnak a Halászbástyán levő Múzeumban vannak.

A ház felügyelője említette, hogy nemrégén temették be egy alagút (valószínűleg a csatorna) bejáratát, amelyen elég messzire be lehetett menni.

Mindezekből látható, hogy azok, akik eddig a Szent Lőrincrl nevezett pálos kolostorról azt állították, hogy maradványai teljesen eltűntek, túloztak.

Végül megemlíteném vélem, hogy Szent Pál kőkoporsójának márványtöredéke ma is látható a Nemzeti Múzeum régiségtárában. Fényképét közöljük. Azt a jelenetet ábrázolja, midőn Remete szent Pál lelkét az angyalok a mennybe viszik.

Érdemes és szükséges tehát, hogy ásatások útján kiderítsük, mennyi maradt még meg e híres, gyönyörű templom és kolostor maradványaiból.

Garády Sándor.

*) A folyamatban levő ásatások közben máris feltárták a templom alapfalait.

¹⁾ Fratres heremitae ordinis Sancti Pauli primi eremitae.

²⁾ A pörben hozott ítélet egy eredeti példánya a Fővárosi levéltárban fekszik. Gárdonyi Albert főlevéltárnok úr volt oly szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért is fogadja ehelyütt hálás köszönetemet.

A címe: Pro Parte et ad Instantiam Liberae Regiae Metropolitanaeque Civitatis Nostrae Budensis De et Super ab intus denotati Processus Judiciarij Serie Extradatae Litterae Absolutionales, Sententiales, Testimoniales.

A határozati rész emígyen szól:

Deliberatum est

Respectu ruderum Ecclesiae et Monasterij Prohibita non stante, Parte vero A[ctrice] intuitu Juris Possessionarij muneri Suo Actorali non satisfaciente, Partem I[n causam attractam]absolvi.

Super cujus modo praeinserto Partes inter praeattactas moti, ac conclusi Processus Judiciarij Serie hasce nostras sub authentico Judiciali Sigillo nostro ... extradandas esse duximus et concedendas litteras testimoniales.

³⁾ Quod tametsi vel ipsa voce Populi (quae Dei esse solet) ac repraesentatione Ruderum supra Liberae et Regiam Civitatem Budensem inque Processu Piliensi consequenter Inclyto Comitatu Pestiensi ad 3-tium, ut ajit Bonfinius decade secunda libro decimo Pagina 274. columna 5-a, Lapidem seu tria Millia Passuum conspicibilem perhibentibus Testimonium evidens ac certum esset quod fuerimus Filij et inhabitatores adeoque proprietarij hujus olim Hungariae Regno a Solita Patris Nostri Generalis Residentia etc. (Idézet az ítéletből.)

⁴⁾ Authore F. Gregorio Gyöngyesino O. S. P. P. E. Priore Generali. Vita fratrum ord. S. Pauli Eremitarum. Ms. Egyetemi könyvtár. p. 34. Cap. 18. Anno 1301. Dictus generalis (t. i. Frater Laurencius) cepit construere Monasterium sancti Laurencij martiris ad honorem dei et sancti sui nominis. Quod quidem postea Rex Carolus et Joannes Comes de Owar ac Paulus Venetus civis Budensis ampliaverunt. Item successu temporum videlicet Anno 1335 Johannes Comes posoniensis filius Comitis Henc donavit silvam in Circuitu Monasterij existentem: *et metis distinxit.* Tandem vero fr. Nicolaus prior generalis Anno 1353. per dominum Regem Lodovicum confirmari fecit. p. 48. Cap. 28. Fr. Nicolaus prior de sancta cruce electus est in Generalem Anno 1353. Iste prout habetur in quibusdam litteris regis Ludovici Apud Sanctum Laurencium supra Budam, fecit transsumi litteras super donacionem silvae et terrarum arabilium in circuitu monasterij sancti Laurencij, factas per comitem Johannem filium Comitis Hencz, tunc Castellani de Owar, ecclesiae eidem.

⁵⁾ Salamon F., Budapest története II. 323. l.

⁶⁾ a) Fejér, C. D. VIII. 2.519. l. 1324. I. Károly király Simontornyát adja János comesnek »... Magister Johannes filius Henc, rector castri seu civitatis novi montis Pestiensis et castellanus de Owar...«

b) U. o. VIII. 4. 147. l. 1335. János comes tanubizonysága a jeneirév elfoglalásról. »Nos Comes Johannes, filius Comitis Henc, Comitatus Mosoniensis et Castellanus de Owar significamus.«

⁷⁾ U. o. VIII. 3. 422. l. 1330. Ítélet a Zách-nemzetség ellen. »... Joanne rectore castri novi montis Pesthiensis Comite Musiniensi, Dionysio Magistro Dapiferorum Domini Regis, Nicolao dicti Treutul Comite Posoniensi, Nicolao filio Stephano, Comite Zaladiensi, Laczk comite Siculorum.«

⁸⁾ Országos Levéltár, 803. sz. kamarai térkép. Ld még: Garády S., Mátyás király budai vadaskertje. Historia 1931. évf. 1—2. sz. 50. l. Egy budai polgár feljegyzései. U. o. 3—4. sz. 121. l. Sajnos, a térkép nem tájékoztat a »Praedium szt. Pál« pontos határaitól és kiterjedéséről sem.

⁹⁾ Knauz N., A szent Lőrinczről nevezett Buda melletti pálos zárda. Magyar Sion III. 1865. 585—599. l.

¹⁰⁾ Zákonyi M. hasonló tárgyú tanulmánya a Századok 1911. évfolyamában és különnyomatban is megjelent.

¹¹⁾ Ld: ⁴⁾ alatt.

¹²⁾ Gyöngyösi i. m. Cap. 35. »... Quod si Omnipotens Deus meritis beati Pauli triumphare posse super Venetos donaret, Ex tunc corpus eiusdem sancti Eisdem donaret. Quo audito quidam venerabilis et sanctus vir, frater Lucas, fertur propheticè respondisse: O princeps, inquit, Invictissime, confido in domino, Quia votum tunc sine dubio consequeris et donum quod optasti Cum tripudio reportabis.«

¹²⁾ I. m. Cap. 42. p. 71. »... Maternum cor ad omnes et maxime ad novicios gerebat. Displcebatque ei, dum pusilli exacerbabantur et ideo in suis exhortationibus Commonebat directores eorum, ne ipsos terroribus, minis, vel verberibus coarcent et exasperent. *Sicut (inquit) si quis in suo horto arbores plantat et mox illas ex omni parte concludit, ut ramos suos nullatenus extendere possint, profecto inde prodirent perplexae et inutiles arbores. Sic Juvenes plantati in horto religionis, dum nulla poterint potiri libertate, non crescunt, nec fructificant...*»

¹³⁾ I. m. Cap. 60. A következők is ebben a fejezetben.

¹⁴⁾ U. o. Parcat vobis Deus, quod me non invitastis. Ac illi prae verecundia dare responsum nesciebant, donec et ipse consedit et cum eis manducavit.

¹⁵⁾ U. o. »Tertius vero nuncius ait, quod fratres heremitae apud sanctum Paulum stabant ad asperges subsequenter. Inquirente rege: Quid postmodum fratres fecerunt, respondit: Singuli flexis genibus corruerunt in pavementum et ego, inquit, non potui expectare diutius.»

¹⁶⁾ »O sanctissimi viri, veri Israelitae, in quibus non est dolus sed sanctitas vitae.« Id: Szent János evang. I. 47.

¹⁷⁾ I. m. Cap. 68. Incidentia sui Temporis.

¹⁸⁾ U. o. »O pater predicator in veritate dico, quod ab eo tempore, quo ego facio colere hanc vineam, nunquam extra horam prandii comedi saltem unici raceni partem minutam.«

¹⁹⁾ Gyöngyösi i. m. Cap. 67.

»Anno 1486. Eodem Anno Capella sancti protectoris nostri cum expensis domus sancti Laurentii aedificabatur, unacum sepulchro, usque ad fenestras, sed praeterea circa Annum 1492. Tar Ispan totaliter perfecit.«

²⁰⁾ Gyöngyösi i. m. Cap. 72. »Strenuus vir Albertus Tar Ispan, Castellanus Castri Budensis et Comes Cumanorum audita magna et celebri fama conversionis dicti episcopi Monasterium Beati Laurentii martyris super Budam ascendit, Affectum suum religiosum inibi explicaturus, cui mox insperate occurrit frater Nicolaus Bodogh nominatus protunc vicarius generalis, vir deo devotus, aetate grandaevus, Affabilitate serenus, ac morum honestate reverendus. Qui-quidem Salutacionem resalutans, tanquam honestissimum et praeclarum hospitem duxit ad refectorium, ubi etiam debitam sibi humanitatis gratiam, vultu hylari et corde iucundo exhibuit.

Donaratque tantae gratiae cumulum, vt non solum semet ipsum sed etiam omnia sua, deo et sancto Paulo primo heremitae dedicaret. Proinde non longe procrastinans adhuc in seculari habitu, capellam eiusdem Sancti Pauli iam dudum construi ceptam continuari et mirifico opere consumari fecit.

²¹⁾ Gyöngyösi i. m. Cap. 68. »Eodem Anno suae electionis (t. i. Zalánkeméni Péter generálisé) scilicet 1488 finita est Capella in latere australi ecclesiae sancti Laurentii impensis fratris Martini fabri de Buda, qui per totam vitam vinitor extitit...«

²²⁾ Gyöngyösi i. m. Cap. 67. »Magister Joannes Kamanczy Aliquamdiu vicarius generalis, Abin vero In Ungwar praesidens obijt, Ibidem sepultus. Is reparari fecit cisternam Sancti Laurentii, Quae obstructa lapidibus ex aqua natis fuit, nec poterat in puteum communitatis aqua profluere de cellario donec incipiendo fossam magnam de cellario et infra Ambitum et Muros Refectorii continuando, novam cisternam, priore latiore et alciolem reparari fecit. Idem fecit fieri domum lavatoriam

²³⁾ Gyöngyösi I. m. Cap. 79. a másodpéldányban. Az első bőrkötésű példányból, amely alighanem az eredeti vagy legalább is annak hű másolata, ez a fejezet hiányzik. Itt nem terjeszkedhetem ki azokra az okokra, amelyek arra indítanak, hogy a bőrkötésűt tartsam eredetinek. Véleményem szerint tehát ezek az adatok már nem Gyöngyösitől származnak, hanem attól, aki krónikáját eléggé zavarosan tovább folytatta. Az erre vonatkozó szöveg a következőképp szól:

»Hoc etiam dignum memoria sempiterna, quod tempore Generalatus (NB Gregorii) sui coepit a fundamentis construere sanctuarium in monasterio Laurentii supra Budam una cum sacristia, et domo definitoria admirandae pulchritudinis. Altare maius sessoriumque astantium et pavementum sanctuarii marmore Hranit (sic!) varietate delectabili, consummatque per maximam sollicitudinem infra spatium quinque annorum. Et ista omnia de Elemosynis testamentalibus Reverendissimorum

Dominorum Episcoporum Osswaldi et Lucae Zagrabiensium, Pauli Horvath civis Nandoralbae, Gregory Canonici veteris Budae, Joannis woywodae Transsylvaniensis et aliorum bonorum virorum.....atque organum elegans et subtile in eadem instituit.« Van ezenkívül harmadpéldány is, de erre nem terjeszkedem ki.

²⁴⁾ Érdy János, Hazai műrégiség. Családi lapok 1852. I. 281—284. l. A rajzot később hozza.

²⁵⁾ I. m. Századok 1911. 601. l.

²⁶⁾ Ld: Cap. 83. ugyancsak a másodpéldányban.

²⁷⁾ Rupp J., Budapest helyrajzi tört. 206. l.

²⁸⁾ Orsz. Levéltár, 538. sz. kamarai térkép.

²⁹⁾ U. o. 235. sz. kamarai térkép.

³⁰⁾ Schams, Beschreibung d. Stadt Ofen. 1822. 411. l.

³¹⁾ Tudományos gyűjtemény 1827. II. 47—50. l. Budai várban talált régi sírboltról stb. (Jankovich Miklós sz. 1773. † 1846) Jeles régiségbúvár és gyűjtő, a m. tud. Akadémia tagja. A Tudományos gyűjteménybe gyakorta írt.

³²⁾ Ld: Bp. Főváros Dunajobbparti része telekkönyvi hivatalában a 8342. sz. telekkönyvi betétet. (Mai tulajdonos: Ház- és telekforgalmi rt.), továbbá a budai 9036. sz. betétet és a budai 298. sz. telekjegyzőkönyvet. Nemkülönb a Fővárosi levéltárban a 325. sz. budai telekkönyvben a 442½/440. számot.

³³⁾ Palugyay Imre, Buda-Pest sz. kir. városok leírása. 1852. 152. l.

³⁴⁾ Rupp, i. m. 207. l.

³⁵⁾ Budapest művészete a török hódoltság korában. 87. l.

³⁶⁾ U. o. 89. l.

³⁷⁾ Századok 1911. 601. l.

A pesti szervitateri Mária-szobor.

Pest városának az a területe, amely ma Szervita-tér néven ismeretes, a töröktől való visszafoglalás után szabálytalan négyszögalakú, romtakarta, máskülönben puszta, szabad térség volt, amelyet az egykorú telekkönyv (Zaiger) »ain umb und umb öedte ruinierte freye stöhl«-nek ír le. Ezt a gazdátlan és névtelen térséget 1696-ban Venerio Ceresola császári építőmester, budai városi tanácsos kapta ingyen birtokul a kamarai kormányzóságtól azzal a kötelezettséggel, hogy ez üres házhelyen házat építsen. Ceresola azonban nem épített rajta házat, hanem 1707-ben eladta Suchentrunk János György kovácmesternek, aki szintén beépítetlenül hagyta. Az ő birtokolása idején ellenben ez üres telekkel délről szomszédos telek tulajdonosai, a szervita atyák 1716 július végén azzal a kéréssel fordultak a pesti városi tanácshoz, hogy a városháza mellett ezidőben lebontott Szentháromság-oszlopot e szabad, puszta téren (öder Plaz) állíttathassák fel. A szerviták kérése azonban nem teljesült, mert a városi tanács a lebontott oszlopot nem találván eléggé méltónak a szerviták számára, az oszlopnak az eladását határozta el, árát pedig új Szentháromság-oszlop költségeinek fedezésére szánta; később el is adta az oszlopot szobrostul Baja városának, így ez a házhely tovább is üresen állott.

A következő esztendőben, 1717 április 27-én történt alapkőletétellel a szomszédos szerviták kolostoruk építéséhez láttak, majd ennek befejeztével 1725 szeptemberében mai egyházuk felépítésébe kezdtek. Mind felépült egyemeletes kolostoruk, mind pedig a kolostor északkeleti sarkához építeni szándékolt templomuk főhomlokzata s bejárata is erre a puszta házhelyre nézett, amelyet Suchentrunk († 1717) halála után veje, Liegler Péter kovácmester bírt örökségképen. A szerviták épületcsoportjának ilyen irányú főhomlokzati beállítása mind forgalmi, mind esztétikai szempontból magától értetődően azzal az előfeltétellel járt, hogy az épületcsoport főhomlokzata előtt elterülő térség, üres házhely soha épülettel, házzal be ne építtessék, hanem szabad tér, a szervita épületcsoport előtere maradjon. A szervitáknak tehát minden törekvésük odairányult, hogy ezt a magántulajdonban levő területet, ha másként nem, vétel útján biztosítsák kolostoruk és templomuk előteréül.

A városi tanács, amikor az öregedő Liegler († 1730) e házhely eladására szánta magát, ismervén már a szerviták szándékát, a maga kebeléből Budi M. József tanácsost küldte 1726 május 12-én a szervitákhoz azzal a megbízással, hogy azok vegyék meg ezt a háztelket 100 forintért, ha nem akarják, hogy a kovácmester ott műhelyt építsen. A szerviták

erre 50 forintnyi készpénzt és 4000 téglát ajánlottak fel másnap e háztelekért vételárul, amit Liegler elfogadván, május 21-én a városi tanács helybenhagyta a vételt és annak telekkönyvi bekebelezését, a következő jegyzőkönyvileg is záradékolt kikötéssel: »dass solcher Plaz wiedermahlen auch künfftig allezeit frey und ungebauter verbleibe, ausser wann zur Ehre Gottes eine Saule darauf kommen solte.« Ez a tanácsi határozat, amely telekkönyvi szöveggel is e puszta házhelyet ugyan a szerviták örök tulajdonának ismerte el, de annak bárminő épülettel való beépítését mindenkorra kizárva, reá csak egy vallásos tárgyú oszlop, vagyis szobor létesítését engedélyezte, teljesen egyezett a szerviták régen melengetett szándékával, hogy e terület veszítse el házhely-jellegét és térül maradjon, amelyre ők szobrot emelhessenek.

A szerviták, így biztosítva lévén az előttük elterülő térség, később róluk elnevezett Szervita-tér tulajdonjogáról, bár épülőben levő templomuk minden anyagi tehetőségüket teljesen igénybe vette, csakhamar hozzáláttak, hogy a vételnél kikötött feltételnek mielőbb eleget téve, szobrot állítsanak kolostortemplomuk elé. Mivel a Szervita-rend tulajdonképpen Ordo Servorum Beatae Mariae Virginis, elhatározták, hogy Mária, a Boldogságos Szűz tiszteletére emelnek szobrot. A szobor költségeinek előteremtése céljából a hívek áldozatkészségére is számítva, gyűjtést indítottak, amely nemsokára elegendő eredményre vezethetett. A gyűjtést, adományozást, úgylátszik, a jámborlelkű kocsmáros, Chenu Anathol, a belvárosi templom gondnoka kezdeményezte, vezette, aki 1728 július 27-én 50 forintot adott át a szerviták superiorjának e szobor céljaira. A gyűjtés egyéb részleteiről hallgatván forrásaink, csak annyit tudunk még, hogy 1728 december 10-én a szerviták kérték a városi tanácsot, hogy a telek vételárának pénzbeli részletét, a kifizetett 50 forintot nagylelkű segélyként térítse meg a szervitáknak a tervbevett Mária-oszlop céljaira, amely kérelmükre a magisztrátus 30 forintnyi segélyösszeg adományozásával válaszolt.

A gyűjtés szerencsésen haladhatott, mert a szerviták naplójából arról értesülünk, hogy 1729 február 21-én letették a Mária-oszlop alapkövét a városi tanács jelenlétében. A talapzat építése s a szobrok faragása serényen folyhatott forrásaink által elhallgatott mesterek munkájával, mert már ugyanez év június hó 16-án nagyjából készen állott a Mária-oszlop. Erre a napra ugyanis Lenner János († 1730) városi tanácsos önként megengedte, hogy az újonnan emelt Mária-szobor előtt elsőízben felolvassassék, illetőleg elénekeltessék az úrnapi körmenet evangéliuma, ami az egész jámbor nép nagy lelki épülésére s tetszésére meg is történt. Ez volt szinte e szobormű megáldásának, mai kifejezés szerint leleplezésének napja, amely után több nyilvános ünnepség színhelyének a középpontját vagy háttérét képezte e szobormű. A többi között itt folyt le e Mária-szobor tövében ideiglenesen felállított oltárnál 1730 július 3-án az invalidusok zászlainak ünnepélyes megáldása; 1739-ben pedig a pestisjárvány tartama alatt, amikor a szervita templom zárva maradt, e szobornál tartottak a szerviták nyilvános miséket és esténként ájtatosságot a pestis elmúlásáért.

A Mária-szobor eleinte kőtalapzatra alkalmazott fapalánkkal volt körbe kerítve; ezt a palánkot azonban a vásárra felhajtott és gyakran a palánk karfáihoz odakötött állatok minden alkalommal megrongálták. Az

ismétlődő palánkjavítások, nem ritkán szoborsérülések költségeinek véget akarván vetni, a szerviták 1745-ben elhatározták, hogy kőkorláttal veszik körül a szobor talapzatát. A kőkorlát költségeit részben templomuk pénztárából, részben gróf Batthyány Imre adományából és a városi tanács adta 150 forintnyi adományból fedezték. A magisztrátus ez adománnyal kapcsolatban, amelyet magára nézve kötelezőnek ismert el, lévén a városnak haszna az állatvásárokból, 1747 február 6-án azt kötötte ki feltételül, hogy az új kőkorlát a régi kerítés kőtalapzatának terjedelméhez igazodjék, annak a kerületét túl ne lépje, hogy a tér ne veszítsen forgalmi területéből. E terjedelemben készült aztán és fejeződött be az új kőkorlát 1747 május 25-ére, amelynek felépítésével hosszú időre megoldódott a Mária-szobor védelme.

A Mária-szobor eredeti elhelyezéséről pontos helyrajzi képet nyújt az a festmény, amelyet a Szervita-rend névtelen festője festett 1756-ban, amely esztendőben a szerviták ausztriai provinciája magyarországi rendházával és birtokállományaival együtt különálló provinciává alakulván, megfestette provinciájába tartozó összes rendházainak a képét és azokat a bécsi anyarendházban gyűjtötte össze, ahol azok ma is együtt vannak. Így készült 1756-ban vagy a következő esztendőben a szerviták pesti rendházáról és templomáról is olajfestmény ($2,40 \times 1,85$ m), amely mesterjegy és évszám nélkül való kép »Ven. Conv. Pestini in Hungaria« felírást visel. Ez a topografiaiilag pontos, a szervita-épületcsoportról hű ábrázolást nyújtó kép világosan mutatja, hogy a Mária-szobor eredetileg a szervita templom bejárata előtt annak középtengelyében állott a téren. Ezen az olajfestményen a Mária-szobor körbenfutó kerítése kőcövekekből és azokat összekötő vasláncokból áll. A Mária-szoboremlékről magáról azonban a festmény csak elnagyolt ábrázolást ad, a valóságnak meg nem felelő négyszögű talapzatot és kerek oszlopot festvén, elejtve annak bonyolult, rokokósan barokk formájú és díszítményű architektúráját az akkor divó városképek mintájára, amelyek a festők és grafikusok csak mellékesnek tekintvén a téren álló szobrokat, a főszínt az épületcsoportok pontos ecsetelésére helyezték, mint *Mikoviny*, *Binder*, majd *Hisler* a budavízivárosi hasonló tárgyú s architektúrájú Mária-szobor vázolásánál. Ugyane helyen és ugyanilyen vázlatosan, de már zárt köralakú kőbalusztráddal övezetten ábrázolja a szervitatéri Mária-szobrot a *T. D. Herz* készítette rézmetszetű kép, amely a szerviták pesti épületcsoportját szintén madártávlatból ábrázolja *Sebastian Rosenstingl* bécsi architektus rajza nyomán. Rosenstingl rajza, miként a hagyomány szerint szervita atyától festett olajfestmény, szintén a helyszínén készült és pedig 1769-ben vagy azután rövidesen, mert ezen a rajzon, illetőleg rézmetszeten már teljesen befejezetten áll a szervita templom hagymaalakú toronysisakja, amelyet *Hacker József* pesti ácsmester 1769 tavaszán készített *Schuchbauer József* festő-aranyozó és *Reinbolt János* rézműves közreműködésével és amely toronysisaknak a megáldása 1769 június 6-án történt.

A Mária-szoboremlék, nem éppen kemény helyi kőzetből faragva s forgalmas helyen lévén felállítva, további fennállásának története állandó, kisebb-nagyobb restaurálásokból szövődik. Így már 1757-ben architektus magva meglazulván, egyik oldala összeomlással fenyegetett;

a szerviták ekkor is a városi tanácshoz fordultak támogatásért, amely majorjuk hátralékos 40 forintnyi adójából 30 forintot engedett át e javítási munkálatra 1758 március 7-én kegyes alamizsna címén. Mellőzve a teljesen jelentéktelen, az emlékmű lényegét vagy részeit nem módosító restaurálásokat, különösen a 19. század folyamán növekszik meg e Mária-szobor helytörténeti kapcsolatainak a jelentősége.

Amikor a 19. század kezdetén a Szépítőbizottmány által inaugurált hatalmas építkezés megindult Pesten, a szobor közvetlen szomszédságában 1810—1812 között két bérház építése a szobrot is megviselte. Ezen a téren ugyanis Urbán József háromemeletes sarokházának és Mady István szintén háromemeletes házának — amelyeket *Hofrichter József* építőmester tervezett — építése alkalmával a szükséges építőanyagokat e szobor körül halmozván fel, tönkrement annak a kőbalusztrádjá. A bérházak építésének befejeztével 1814-ben Urbán 30, özvegy Madyné pedig 50 forinttal járul a javítási költségekhez; ez alkalommal Schmiedt két mázsa vasat adott, amelyből *Schwarz* kovácsolt láncot a kőbaluszterekhez; a Fischer-család pedig festéket és olajat ajándékozott; *Brandtner* és *Rauscher* az aranyozást végezték el ingyen.

A rohamosan fejlődő városi élet sodrában Fischer Péter cukrász a Szervita-téren 1840-ben nyári idényre uzsonna-kioszkot emelt, ami ellen a szerviták óvást emeltek a városi tanácsnál azzal az indokolással, hogy egyrészt a tér megvett tulajdonuk, ahol beleegyezésük nélkül senki sem építhet, még alkalmi, ideiglenes építményt sem, másrészt a kioszkban idővel esetleg zene is szólhat, ami a Mária-szobor közelében nem tűrhető, azzal példálózva, hogy a bécsi Grabenen levő Szentháromság-szobornál sem engednek meg ilyesmit. Ez érvelésre a városi tanács 1841-ben Fischerrel lebontatta a kioszkot, amellyel a cukrász a Német Színház környékére vonult. Ezután 1842-ben 500 forintnyi költséggel alapos restaurálásban részesült az egész Mária-szoboremlék *Scheirer* festő vállalkozására.

A Szervita-térnek magas, háromemeletes házakkal való kiképzése után részben esztétikai szempontból, majd a tér forgalmának fejlődése miatt, részben gyakorlati szempontból az egész emlékműnek a templom bejárata elől a tér közepére való áthelyezése vált szükségessé. E munkálatokra, tehát a fundamentum áthelyezése, átrakása, a talapzat, a párkány, a fedőkövek újakkal való kicserélése, a plasztikai részek kijavítása, olajozása, festése s aranyozásának elvégzésére, végrehajtására 1862 május 3-án *Marschalkó János* akadémiai szobrász tett ajánlatot 785-95 forintnyi költségvetéssel. Ez a gyökeres restaurálás és az emlék áthelyezése, amely az egész szoboremléket a templom bejárata elől a Szervita-tér közepére, frontálisan a tér északi torkolata tengelyének a vonalába állította, 1863 tavaszán történt és június 4-ére készült el.

Az így áthelyezett szobrot 1866-ban a végleges eltávolítás veszedelme fenyegette, amikor ez év október 30-án Fiszter Máté akkori szervita perjel a főpolgármesterhez folyamodott, hogy engedélyezze a Lengyel Miklós egri kanonoktól Pest városának felajánlott Immaculata-szobornak a Szervita-téren levő szobor helyére való felállítását. A városi tanács azonban annak a Rókus-kórház előtt való felállítása mellett döntvén, és azt 1867 szeptember 8-án ott leleplezvén, a szervitatéri Mária-szobor

tovább megmaradt a maga helyén. Sőt 1872—1873-ban e Mária-szobor díszes hátteret kapott a szerviták új rendházának *Diescher József* építész-től készített terv szerint való háromemeletes felépítésével és a rendház meg a templom épületcsoportjának összhangzó egységre törekvő neo-rennaissance modorú homlokzati kiképzésével.

Alig fejeződött be a szervita rendház építése, már Laky Adolf negyedik emelettel bővítette e térre néző házát, amely építkezés alkalmával 1874-ben a Mária-szoboremlék is megsérült; akkor Laky rendbehozatta az emlékmű alsó, a szerviták pedig annak felső felét. A következő évben szőnyegre került a Szervita-tér végleges rendezése és követ való burkolása is, amely munka folyamán 1877-ben a szoboremlék alsó tagja újra restauráltatott; majd 1880-ban ismételt renoválás után városi költségen zöld gyepszőnyeggel és díszcserjékkel övezve, háromszögű területe alacsony vasráccsal bekerítettetett. És ezentúl a Mária-szobor karbantartásáról, amelyet eddig a szerviták eszközöltek adományokból saját belátásuk szerint, a város gondoskodott. Így történt, hogy 1897 április 8-án a város már a szerviták megkérdezése nélkül látott a szobor restaurálásához, amire a szervita perjel óvást emelt a tanácsnál kijelentve, hogy hálásan megengedi a szobor restaurálását, ha a városi tanács utólag elismeri a Szervita-rendet e szobor és e tér tulajdonosának; ekkor a munkálatokat *Andreotti Anzelm* kőfaragómester vezette.

Az időjárás következtében mindinkább omló-romló köemlék története napjainkig húzódik a szobornak napirenden levő karbantartásával. E szobor létesítését a városi tanács kötötte ki, amidőn a ma térül szolgáló háztelket a Szervita-rend megvette; a szobrot pedig a Szervita-rend csináltatta részint a városi tanács, részint a polgárság, illetőleg a hívek adományaiból; annak restaurálásáról különböző anyagi forrásokból a Szervita-rend gondoskodott a millenáris évig, azontúl a városi tanács önként vette gondozásába. A restaurálásnak a városra való háramlása természetes következménye lett annak a térrendezésnek, amely a szobrot háromszögű pázsitszőnyeggel övezve megfosztotta nyilvános ájtatosságok tartására, a hívek közvetlen, meghitt ájtatoskodására alkalmas szakrális jelentőségétől és parányi parkkal körülvéve, megközelíthetlenné tette még profán, csak esztétikai részletszemlélő számára is, pedig a kisméretű reliefek ugyancsak közeli megtekintésre készültek. Így most e barokk Mária-szobor tisztán csak térdíszítő szerepben ugyanolyan nyilvános, művészettörténeti emlék, ha vallásos tárgyú is, a város gondozására szoruló műemlék, mint akármelyik más szobor vagy emlékszobor, amely nem rendelkezik külön alapítványi tőkével. Velejében mégis csak a pesti városi polgárság anyagi áldozatából készült és további fenntartása is a városi polgárság, illetőleg a város kötelessége, amely annak idején létesítését a kor vallásos szellemének megfelelően nemcsak követelte, de anyagilag is, hivatalos úton is előmozdította.

A Mária-szoboremlék, vagy amint régente nevezték, Mária-oszlop architektonikus középépítményből és azt övező plasztikai díszítményből áll, amelyek szervesen kiegészítve egymást, összhangzó egységet alkotnak. Tehát mindenekelőtt faragott építészeti mű, külső építmény (*Aussenbau*). Építészeti magva állvány, posztamens jellegű, alaprajza velejében három

szélesebb, homorú s három keskenyebb, egyenes oldallal zárt hatszög, mire a magasba keskenyedve sudárosodik, háromszöggé sűrűsödik, mind élénkebbé válván a szerkesztés alapgondolatának barokkosan szimbolikus háromszöge, szinte szakrális háromsága. Eredetileg talapzatát széles lépcsőzet képezte, amely ma hiányzik alóla; e lépcsőzetből emelkedett a homorú és egyenes oldalakkal váltakozó hatszög-alakba épített lábazat (megvan ma is átépített állapotban), amelynek teherhordó tömegéből nő ki a homorú oldalterületekkel és vultás konzolokkal föllazított középtag: a kiugró párkánnyal lezárt középtag oldalfelületei homorú síkú reliefekkel borítva, míg a három sarok-konzol egy-egy szobor hordozója. E háromszöggé változó középtagon nyugszik a régente oszlopnak nevezett, fölfelé keskenyedő háromszögű hasáb vagy obelisz, amely alul dús levélövezetből sarjadva s feljebb körülfutó párkánnyal tagolva tompa sarkain virágfüzérrel ékesen, oldalain pedig felhőkön ülő angyalokkal díszítve felhőgomolyos és angyalfejes fejezetben végződik, amelyet a kigyóövezte földtekén álló Immaculata szobra koronáz.

E négy tagból felépített architektúra egyenes leszármazottja a budavári Szentháromság-szoboremlék architektúrájának, amelynek megalkotásában mint tervező s kivitelező tevékenyen vett részt *Hölbling János* († 1736) budai építőmester. A Mária-oszlop építőmesterének a megnevezésénél cserben hagynak forrásaink. Azonban tudva azt, hogy a szerviták pesti konventjük ebédlőjéről és a superior lakásáról 1711-ben Hölblinggel tárgyaltak, hogy ugyancsak Hölblingtől kért a szerviták superiora 1725 júliusában tervet építendő templomukra, közelfekvő a föltevés, hogy a Mária-szobor architektúráját is Hölbling tervezte, lévén az ugyanis mutatis mutandis szerényebb változata a budavári Szentháromság-szoboremlék Hölbling által tervezett és épített architektúrájának. Azonban annak ellenére, hogy e kétszoboremlék architektúrájának vonásai stílusbelileg, fölfogásbelileg, szerkezetiileg és tagolásilag rokonok, sőt egyezők, nem lehetetlen, hogy e Mária-szobor építészeti részét *Paur János György* († 1752) pesti építőmester tervezte, vagy csak kivitelezte, aki a szerviták új kolostorát építette, velük állandó munkaviszonyban állott, sőt ha a jelek nem csalnak, templomuk fölépítésében is része volt. Így hiteles, egykorú adatok hiányában a Mária-oszlop építész-szerzőjének a neve továbbra is nyílt kérdésnek látszik.

A névtelenség homályában rejtőző építőmester által emelt Mária-oszlopnak másik alkotó eleme a plasztikája, amely részben alkalmazott növényornamensekből (mint a konzolokon s az obelisz sarkain), részben alakos szobrokból és reliefekből áll. A szobrokat és reliefeket a kompozícióbeli egységen kívül tartalmi egység is összefűzi. A közeli megtekintésre szánt s ezért az emlékmű középtagjába ágyazott, időnkre már erősen megkopott reliefek egyike Máriának a jeruzsálemi templomban való bemutatását, másika Mária mennybemenetelét, harmadika pedig Mária názáreti háza történetének egyik epizódját ábrázolja. Ez aranyozott reliefeken felül a homlokzati élen Mária anyjának, szent Annának, a két hátsó élen Mária atyjának, szent Joachimnak és Mária jegyesének, szent Józsefnek a szobra áll, amelyek számos restaurálás, átdolgozás, romlás eredményeként ma már csak szerény szobrászati erényekről tanuskodnak. Mária családjának a szobrai fölött az obelisz sudarához felhőkkel tapadnak aranyozott szimbolikus tárgyakkal

röpködő angyalkák; a szimbolikus tárgyak Mária dicsőítésére szerzett loretói litániának egy-egy költői metaforáját testesítik meg. A balfelőli angyal aranyházikót tart az ölében, »Mária aranyház« érzékeltetésére; a jobb oldali angyal apró kapuval lebeg, »Mária mennyországnak ajtaja« ábrázolására; a hátulsó angyal kezében pedig csillag ékeskedik, »Mária hajnali szép csillag« költői kifejezésére. Ez angyalok közül ma már csak a csillagot tartó angyal van meg, de az sem csillagot, hanem helytelen kiegészítés folytán keresztet tart kezében; és nem az obeliszknak eredetileg hátulsó oldalán lebeg, hanem annak a jobb oldalához van illesztve. E tartalmilag mind Máriára vonatkozó plasztikai ábrázolások fölött szinte lebegni látszik a kígyóövezte földgömbön álló Szeplőtelen Szűz Mária törekeny alakja, aki fohászra összetett kézzel a magasba fordítja fejét, amelyet tizenkét csillag fénye övez. A gondosan megmunkált redőzetű szobor, a finoman jellemzett gyengéd női alak, a rokokósan könnyed Mária arca az időjárás viszontagságai következtében ma már csak roncs.

A szobrok kompozícióbeli egységén felül, azok tartalmi egységén túlmenően, amelynek a programját bizonyosan egyházi személy, jelen esetben egy szervita atya szerkesztette, azok megmunkálása, formakezelése is egységes, bár az időjárástól és számos restaurálástól több finom részlet lehámlott, lemálott, megtompult, eltorzult. Ezek a szobrok Mária szobrának a kivételével, amely hátulról is kidolgozott ronde-bosse, mind egy nézetre szánt reliefszerű ábrázolások, akárcsak a reliefek; technikai kivitelük egy mesterre vagy legalább is egy szobrászműhely egyöntetű formáltságára utal. Mesterüket, szobrászukat egykorú adatok nélkül szintén nem ismerjük aktaszerű pontossággal. Azonban az irodalomba e szobrok szerzőjéül bevezetett *Rieder András* nem lehetett a mesterük azért, mert a tirolói Kufsteinből származó s Pesten 1714 március 27-én polgárrá lett szobrász pesti tartózkodásának 1722 után már semmi nyoma; Rieder itt nem halhatott meg, mert neve a halotti anyakönyvekben nem fordul elő, hanem máshová vándorolt és Pest egy ideig, e szobrok készülése idején, legalább is az átkutatott levéltári anyag ezidőbeli aktáiból következőleg, állandó szobrász nélkül szűkölködött 1733 június 26-áig, amely napon Pest város születettje, *Gundrich Ferenc Károly* szobrász lón városi polgárrá s állandó lakossá 1747-ben bekövetkezett haláláig.

Így történhetett, hogy 1723-ban a belvárosi templom szentélyfalának külsejére alkalmazott szent Flórián-szobrot a városi tanács megrendelésére a Budán működő *Hörger Antal* szobrász faragta; az a Hörger (†1765), aki 1713-ban a budavári Szentháromság-szoboremlék reliefjeit készítette, aki a pesti szent Flórián-szobor készítésének esztendejében fejezhette be a budavízivárosi Immaculata-szoboremléket. Az a körülmény, hogy a pesti városi tanács Hörger szobrászi készségét vette igénybe, valószínűvé teszi azt a föltevésünket, hogy a pesti szerviták is más, helybeli szobrász nemlétében Hörgerhez fordultak a Mária-oszlop plasztikájáért, akár Hölbling, akár Paur tervezte annak architektúráját. Ezt a történeti valószínűséget megerősíteni látszik az a művészettörténeti tény is, hogy Hörger a várbeli Szentháromság-emplék reliefjeinek és a budavízivárosi Mária-szobornak az elkészítésével teljesen érett bizonyítékát adta ilyen feladatra való rátermettségének. És végül budai műveinek stílárís és technikai

jegyei, jellemzésbeli s fölfogásbeli vonásai, nemkülönben tartalmi megoldásai élénk rokonságot mutatnak a szervitateri Mária-oszlop plasztikájával. Ezek a történeti lehetőségek és stíluskritikai következtetések figyelmünket a budai Hörgerre, mint a szervitateri Mária-szobor egyedül számításba jöhető szobrászára terelik, aki Budának éppen e szobor emelése idején legjelentékenyebb szobrásza volt.

Mert Budának ezidőbeli másik szobrásza, az 1712. év őszén Bécsből Budára telepedett *Kellner Károly Bálint*, elvesztvén szemévelágát, már 1727 márciusában a városi kórházban vonult meg szegényen; tehát nem lehetett része e szobormű létrehozásában. Viszont Budának ezidőbeli harmadik szobrásza, a cseh Crutinból származó *Bugon (Buchon) Ágoston*, aki 1725-ben telepedett meg Budán, polgárjogot szerezve, alig lehetett versenyképes Hörgerrel szemben; sőt rövid ittléte alatt való munkásságának a nyomait sem leljük 1729 decemberében bekövetkezett haláláig, amelyet negyvenesztendő korában tüdővérsze okozott. Így minden észszerű valószínűség a szervitateri Mária-szobor szerzőjéül Hörger szobrászt ajánlja.

De bárki is volt e szobormű plasztikájának alkotója, e szobormű annak a csendes, nemes versenynek az eredménye, amely szellemi téren Pest városát Buda város követésére ösztönözte. Budai előkép nyomán emeltette Pest városának a tanácsa a második Szentháromság-szobrot, és a buda-vízivárosi Immaculata-szobor példájára, amelynek létrehozásában a ferenc-rendiek buzgólkodtak, jött létre a pesti Immaculata-szobor is a Szervita-téren a szerviták irányító szorgalmazására. A 18. század első feléből származó pesti szobrok nagyrésze, mint a Szentháromság, szent Lipót, szent Sebestyén, nepomuki szent János nyilvános, köztereken álló szobrai elpusztulván, ez a Mária-szobormű maradt meg beszédesebb hírmondóul az akkori képfaragás szelleméről. És így e szobormű Pest művészettörténetének egyik jellemző dokumentuma abból a korból, amelyben e város szellemi életét úgyszólván kizárólag a katolikus vallás irányította.

Dr. Schoen Arnold.

FORRÁSOK: Pestvárosi levéltár: Belvárosi telekkönyv — 1733. 6. lap. Belvárosi teleklevelek 1718—1750. 116. lap. — Pest város tanácsülési jegyzőkönyvei: 1712 okt. 24., 1716 júl. 31., 1723 május 21., jún. 21., 1725 ápr. 27., aug. 13., 1726 május 21., 1727 márc. 11., 1728 dec. 10., 1747 febr. 6., 1758 márc. 7. — *Intimata* a. a. (1720 jun.) 1412 és (1722 aug.) 1488; — Szfv. Levéltár. Tanácsi iratok VII. 897/886.

Diarium ... I—VII. köt. Kézirat. — *Urbarium* ... Kézirat. — Mária-oszlopra vonatkozó iratok, Fasc. II. Pesti szerviták levéltára.

Schmall L.: Budapest közterein álló vallásos jellegű szobrok leírása és története. 1900. Kézirat. Fővárosi Könyvtár.

Emléklapok a budapesti szervita-konvent 200 éves fennállásának örömnemepére. Bpest 1889.

Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. Pest 1890. 310. lap.

Budapest egyházi monumentumai (Pest. Hunyadi Mátyás int. Évszám nélkül.)

Schoen A.: A buda-vízivárosi Immaculata-emplék. A Műbarát I. évf. 18. szám. 1921.

(Gárdonyi Albert): ASzervita-téri Mária-szobor. Historia I. évf. 7—8. szám. 1928.

A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei.

(1836—1851.)

A városi lakosság szellemi életében nagy szerepet tölt be a színi előadások és a művészi zene élvezete. A színjáték rendszerint megelőzi a hangversenyéletet, mert a színpad közvetlensége nagyobb tömeghez szól, mint a művészi zene, mely ilyirányú pallérozódottságot kíván meg hallgatóitól. Tagadhatatlan, hogy a színjátékkal kapcsolatos zene, az énekes játékok s főleg az operák a művészi zene népszerűsítésének és a hangversenyek utáni váagnak hatalmas úttörői. A lakosság zenei művelődése műkedvelő énekesek és hangszerjátékosok tömegét eredményezi, ami karöltve jár az együttes muzsikálás gyönyörűségének ápolásával, ezt pedig nem kis mértékben mozdíttja elő a hallgatóság elismerésében való osztozás öröme. Nálunk már a 19. század eleje óta történtek kísérletek — a hivatásos zenészek ilyenmű igyekezetein kívül — ének- és zenekari társaságok létesítésére, melyek hosszabb-rövidebb élet után szertehullottak.

A múlt század harmincas éveiben Pest-Buda gazdasági fellendülésével kapcsolatban lakossága körében már annyira elterjedt a zene ápolása és szeretete, hogy kellő összetartó erejű vezetés mellett már számottevő, komoly eredménnyel biztató, zenei egyesület megalakítására megváltak a szükséges előfeltételek. Magyarország fővárosa, melynek már, a Szépítő-bizottmány élén álló József nádor kívánságára, a császárváros színházainál nagyobb méretű Városi Színháza volt, a hangversenyélet terén sem akart a külföld mögött elmaradni. A zenei élet számottevő tagjainak tervezgetései mind határozottabb formát öltöttek. Az előkészületeket tett követte.

Schedius Lajos professzor és Trexler Antal 1836-ban kidolgozták — a bécsi Musik-Verein mintájára — az egyesület alapszabályait s ezeket a városi tanácsnak jóváhagyás végett bemutatták. Ez 1836 augusztus 27-én a színház és a városi redut bérlőinek érdekei védelmére vonatkozó megjegyzésekkel a tervezetet a maga részéről elfogadta és felszólította az érdekelteket, hogy a szabályokhoz a helytartótanács hozzájárulását eszközöljék ki. Erre Schedius a tervezetet 1836 szeptember 5-ikén felterjesztette a helytartótanácsához és beadványában előadta, hogy a bemutatott szabályzatot a bécsi zeneegylet mintájára készítette el (az ilyen hivatkozás minden újabb alakulás megindításakor a felsőbbség gyanújának enyhítésére célszerűnek bizonyult) s hogy a tanács ehhez már hozzá is járult. A hivatalos formák betartásával a helytartótanács már másnap leküldötte véleményezésre a tervezetet a pesti tanácsnak, mely ez ügyben már állást foglalván hamarosan elkészült válaszával. Szeptember 10-én kelt felterjesztésében javasolta a szabályzat jóvá-

hagyását, de kérte a helytartótanácsot, hogy kötelezze az új egyesületet arra, hogy a hangversenyek tartása dolgában a színházbérlővel, a táncmulatságok rendezésekor a redut bérlőjével egyezkedjék. A helytartótanács a Pest-budai Hangászegyesület szabályzatát, anélkül hogy a városi spektákulum-bérletéből folyó jogi helyzetre kitért volna, 1836 október 4-én 29.598. sz. a. kelt rendelkezésével jóváhagyta, amiről a városi tanács a Hangászegyesületet szeptember 12-i üléséből értesítette.¹⁾

E felsőbbbségi jóváhagyás alapján 1836 október 16-án kerekszámban kétszáz tag jelenlétében megtartotta a Pest-budai Hangászegyesület alakuló közgyűlését, amelyen a tisztkart is megválasztották. Az alapszabályok köztetszésben részesültek, mert valóban igen nagyarányú s gyönyörű jövővel kecsegtető program volt abban lefektetve. Az alapszabályokat Jakab István fordította le magyarra s magyar-német párhuzamos szöveggel nyomatták ki. Ez alapszabályok szerint az egyesület célja, »hogy a zenészetnek valódi ismeretét s tökéletes gyakorlatát legjobb módon előmozdítva s így a hangművészet tisztább örömei és társalgás iránti érzelem fensőbb kifejtését s képződését terjessze«. A szabályzat emez első szakasza még erősen magán viseli a társadalmi összejövetelek és a zene művelésének alapján való társas érintkezés ápolásának szükségességét hangstílyozó, kaszinót, közintézeteket és egyesületeket részvényes (azaz tagdíjas) alapon létesítő, demokratikus korszellem bélyegét. A második szakasz módot nyújt arra, hogy az egyesület igen széleskörű munkásságot fejthessen ki, mert megállapítja, hogy céljainak elérésére az egyesület :

a) A nagy, remekművek méltó előadására legnagyobb szorgalmat fordítand, hogy így a zenészetben jobb ízlést terjesszen, a két város művelt lakosainak magasabb műelményt nyújtson és tökélyesedésre törekvő művészi elméket saját eredeti szüleményekre lelkesítsen.

b) Az egyesület törekedni fog, jeles bel- és külföldi hangművészek részvételét megnyerni.

c) Azon lesz, hogy kezdő és haladó műbarátok gyakorlására mennél több alkalmat szerezzen.

d) Vagyontalan, de kitűnő elmetehetségű kezdőket úgy gyámolítand, hogy jó zeneiskolabeli célirányos oktatás által valódi művészekké képeztessenek.

e) Jeles hangszerzemények készítésére különös jutalmakat rendelend.

f) Egy, jövőendőben nyilvános használatra szolgálendő hangászati könyvtárat állít.

g) Gondoskodni fog nyugpénzintézet alapítása felől, egyesületi tagjai, ezeknek özvegyei s árvái számára.

h) Végre munkálkodása felől az illető hazai hírlapokban helyes értesítéseket közlend.

A szabályzat utolsóelőtti szakaszában körülírja a fenti d) pontban kitűzött tanítási célt s ezzel alapot teremt az egyesület keretén belül felállítandó zeneiskola részére, mondván :

»30. §. Az egyesület, céljainak annál gyorsabb és sikeresebb elérése végett, törekedni fog időszakonként (értsd egymásután) megkívántató

nyilvános zenetanító intézeteket megnyitni, hol a csekély tehetségű (értsd szegénysorsú) mindkét nembeli fiatalság díjfizetés nélkül taníttassék.«²⁾

A vezetőség megválasztása nem kis feladat volt. A Hangászegyesület létrehozásának legbuzgóbb tagja, Schedius Lajos igen nagy elfoglaltságú férfiú volt, úgyhogy amikor az elnöki tiszttel megkínálták, el sem akarta fogadni, de utóbb a közóhajnak engednie kellett, és az egyesület érdekében el is vállalta az elnökséget, de kikötötte, hogy ezt csak ideiglenesen teszi s esztendőre lemond. Ezek után megválasztották a tisztkart, a kis- és a nagybizottságot s a tiszteletbeli tagokat. Megindult a tagok összeírása, toborozása, a működő és pártoló tagoktól a díjak beszédese, melyek elég szerényen voltak megállapítva. Alaptőkére egyszersmindenkorra 2 pengőt fizettek be, a hangversenyekre a jegyek bérlete egy személyre 2 forint, három személyre öt forint ezüstben volt. Az egyesületi irodát a Nádor-szálloda egyik szobájában rendezték be s a budai tagok kényelmére Trexler Antal alelnök, a budai harmincadhivatal vezető tisztviselője vállalta a díjak beszédését, jegyek kiszolgáltatását.³⁾

Az egyesület mindenekfelett a nagy hangversenyek tartását tűzte ki céljául s valóban meglepő eredményeket tudott felmutatni. Urbany Ágoston, a Városi Színház karmestere a megnyitó hangversenyre, mely 1836 november 27-én volt, Haffner szövegére »A hangművészet szentsége« című ünnepi kantátét szerzett. Ugyanakkor Beethoven IV. szimfóniáját s Mozart »Szent, nézz kegyesen ránk« című nagy karénekét adták elő.

Az első hangverseny óriási tetszést aratott, Urbany karmester nagy buzgósággal működött, kinek a karok betanításában Babnigg Máté volt méltó társa. Alig zajlott le az első hangverseny, már készültek egy pár kisebb arányú, de mégis változatos műsorú hangversenyre. A legközelebbi december 11-én tartották meg. Ez alkalommal Braeuer Ferenc helyettesítette Urbanyt. A látogatottság rendkívül nagy volt, ami alighanem abban leli magyarázatát, hogy e hangverseny szolistái legnagyobbbrészt műkedvelők voltak. Baldieri Nina játszotta Hummel a-moll zongoraversenyét, a »fiatal« Mayer Mayseder e-moll hegedűváltozatait, Rossini »Szevillai borbély«-ából Rosina áriáját Braeuer Úrnő⁴⁾ énekelte s ebben »oly jártasságot s jeles tehetséget bizonyíta be, milyent műkedvelőnél nem oly könnyen tapasztalhatunk«. A Városi Színház klarinétosa, Winterle E. szerzeményét, »Az éji vándor«-t (Raics J. költeménye) zongora (Braeuer Ferenc) és klarinét (Winterle) kísérete mellett Oberhoffer, a színház kedvelt tagja énekelte. Winter Tamerlan- és Catel Semiramis-nyitányain kívül ez utóbbi operából férfikart is adtak elő. Gyors ütemben követte ezt a harmadik hangverseny, melyet Urbany vezénylete alatt december 26-án rendeztek a városi nagy táncteremben. Előadták Mozart C-dur szimfóniáját és Haendel »Timotheus« című oratóriumának első részét. A magánszólásokat Urbany Amália, S—a (=Szmolka Benedek) és Oberhoffer énekeltek, akik éppúgy mint »a nagyszámmal volt karénekesek, különös jelességgel munkálkodtak a nagyszerű s kardaljaira nézve kivált jeles hatású hangműben.«⁵⁾ A szépszámmal fennmaradt műsorok⁶⁾ és a lapok tanúsága szerint⁷⁾ változatos, magas színvonalú műsorúak voltak a Hangászegyesület hangversenyei. Miután a működő tagok nagyobb része énekes és csak kisebb része volt hangszerjátész, a karművek, oratóriumok művelése

állott előtérben. Az első évben még Haydn »Négy évszak«-jának 3-ik és 4-ik részére s Beethoven »Tenger csendjé«-re is sort kerítettek.

Az első munkás év leteltével Schedius az 1837 október 22-én tartott közgyűlésen »az egy év előtt kimondott határozatánál fogva és egyre halmozott terhes foglalatosságai miatt, az egyesületnek többször ismételt kérését nem teljesíthetvén, közfájdalomra elnökségéről lemondott« s helyébe tolnai gróf Festetics Leót választották meg. Ugyanezen alkalommal megújították a kis- és a nagybizottságot s még az egyes feladatok ellátására külön bizottságokat is létesítettek. Mindezt megelőzően az 1837 március 19-i közgyűlés az egyesület védnökévé gróf Cziráky Antal országbíróvá választotta meg, ki e tisztséget az április 23-án nála e célból megjelent küldöttségnek adott válaszával el is fogadta.

A hangversenyek szép erkölcsi sikerrel jártak s az első év taglétszáma, valamint a befolyt díjak igen biztatóak voltak a jövőre nézve, mert 66 működő és 531 fizető tagról számolhatott be az első évi jelentés. Befolyt 1062 forint alaptőkére, 1717 forint részvénydíj (= évdíj), hozzászámítva az adományokat, a bál s a rendkívüli hangverseny jövedelmét, az 1836/37. egyesületi év összjövedelme 3052 forint 42 krajcárt tett ki ezüstpénzben. A kiadások 2749 forint 49 krajcárt emésztettek fel, úgyhogy az év 302 forint 53 krajcár pénzmaradvánnyal zárult.⁸⁾ A tapasztalat azt mutatta, hogy a kisegítő zenészek díjazása — hisz a zenekar nagy része a Városi Színház zenekarából került ki — tetemes összeget igényelt, ezért 1837 őszén a részvénydíjat (= tagdíjat, = bérletet), 3 illetve 6 forintra emelték fel. 1838 tavaszán azonban a nagy árvíz halomra döntötte a számításokat, a pártoló tagok nagy része nem tudta a tagdíjat fizetni s új tag kevés jelentkezett, úgyhogy csak nagy erőfeszítések árán lehetett a hangversenyeket, de a tervbeveteknél kisebb számban, megtartani. Elismerésreméltó az a buzgóság, melyet a Hangászegyesület működő tagjai és a vezetőség a hangversenyek rendezésében kifejtettek. Alig takarodott el az árvíz Pestről, már hozzáfogtak a próbákhoz s április 29-én előadták Haydn »A teremtés« című oratóriumát. A kar 80 főnyi volt, a basszusban Festetics Leó elnök, a tenorok között Trexler alelnök énekelt. A magán-szólamokat Urbany Amália (Gábor), Gyöngyösi Sarolta (Éva), Wüstenberg (Ráfael), Rötzer (Uriel) és Schweitzer (Ádám) énekelték. Menner Lajos volt a kartinító és Urbany Ágoston dirigált. A hangversenynek mintegy ezer hallgatója volt, akkora szám, melyet az árvíz után nem is mertek remélni.⁹⁾ A tapasztalat azt mutatta, hogy a nagy hangversenyek tartása igen költséges, de azt is, hogy a műkedvelőket csak előadások tartásával lehet együtt tartani s azért a vezetőség elhatározta, hogy tagok s meghívott vendégek előtt kéthetenként a próbateremben gyakorlati hangversenyeket fog tartani. Ezekon kamaraösszjáték és énekelőadások voltak műsoron. Az első ilyenmű gyakorlatot május 19-én tartották. Ezek a gyakorlatok még azt a célt is szolgálták, hogy az egyesület »dalnok és hangszeri személyzete tagjainak tehetségét« kipróbálhassa, »addig is míg rendes énekiskolát állíthat«.¹⁰⁾

1838 nyara szorgalmas tanulással telt el, mert az ősszel meginduló hangversenyidényt Mozart Titus-ával óhajtotta megnyitni a Hangászegyesület, arra számítva, hogy ezzel egyúttal annyi jövedelemre tesz

szert, amennyivel pénzügyi helyzetét lényegesen meg fogja javíthatni. Várakozásában azonban csalódott, mert az előadás napján (szept. 8.) a szép idő a szabadba csábította a remélt közönség jórészét, pedig az előadók: Eichholzné (Vitelia), Gyöngyösi k. a. (Sextus), Brányi k. a. (Annius), Lanner k. a. (Servitia), Szmolka (Titus), Schweitzer (Publius), »oly jeles tehetséget fejtének ki, milyeneket lehetetlen legnagyobb dicséretekre nem méltatni; örömmel mondhatni őket egyesületünk oly ténye[ző]inek, melyeket nem oly hamar fogunk találni egyesülve más hasonló intézeteknél.«¹¹⁾ A hangversenydobogón ily mű a díszletek, a ruhák s a játék hiánya miatt ugyan veszít hatásából, — mondja egy másik szemtanú — de mégis meglepő volt a kivitel pontossága.¹²⁾ Lankadatlan buzgalommal folytatta a Hangászegyesület komoly, magas színvonalú hangversenyeit, amelyeken az egészen nagyok (Beethoven, Mozart, Haydn, Haendel) mellett a nagyobb és kisebb mesterek szerzeményein kívül egészen új művek is kerültek előadásra.

Az 1839 október 6-i közgyűlésen jelentették be, hogy gróf Cziráky Antal hivatali elfoglaltsága folytán Bécsbe költözvén, pártfogói tisztről augusztus 21-én lemondott s egyúttal az alelnökségről leköszönt Trexler Antal helyébe Dolezsálek Antalt választották meg.

Stadler apát »Jeruzsálem pusztulása« című oratóriumát kétszáz közreműködővel 1839 december 25-ére tűzték előadásra, amikor a váratlanul megbetegedett magánénekesnő, Kundt Johanna szolamát az utolsó napon vette át Schodel Rozália s ezzel megmentette az előadást, amelynek hallgatói között ott volt a két napja Pesten időző Liszt Ferenc is.¹³⁾ E sikeres előadás, nem kevésbé az elnökkel, gróf Festetics Leóval való barátság igazolta Liszt előtt, hogy helyesen teszi, ha a Hangászegyesület támogatására hangversenyt ad, ami 917 forint 58 krajcárral ezüstben növelte az egyesület tőkéjét. A csak nemrégén életrehívott énekiskola oly intézmény volt, mely nem kerülte ki Liszt figyelmét, aki a bátor és céltudatos kezdeményezések istápolója és zászlóvivője volt. Ezért egy új, a zeneművészet minden ágát felölelő Nemzeti Konzervatórium létesítésére 1840 január 11-én hangversenyt tartott s ennek teljes jövedelmét, 1377 forint 12 krajcárt pengő pénzben e célra engedte át. Az is figyelemreméltó volt, hogy Liszt volt az első, ki hangversenyeire a szokásban volt kétnyelvű beléptijegyek helyett kizáróan magyar nyelvűeket készíttetett. Példaadása tovább is hatott, mert amikor az 1840 november 1-én tartott hangversenyen — amelyet Erkel Ferenc vezényelt — Romberg »A mennyi karok összhangja« című kantátéját adták elő, ennek szövegét magyarra fordíttatták. E nevezetes esetről írta Mátray: ¹⁴⁾ »a Hangászegyesület műelőadásain e teremben ma énekeltek legelőször magyarul s erre Liszt Ferenc úr tévé le taval [tudniillik a múlt egyesületi évben!] a Conservatorium javára adatott versenyben az alapkövet. Reméljük, hogy az egyesületi igazgatóság e részben is célszerű rendelkezéseket teend, hogy e nemes célú intézet érdekeivel a nemzeti nyelv kitűnőleg pártoltassék.« E módosítást azonban nem lehetett hirtelen keresztülvinni, ez részint a tagokon, részint az előadandó műveken is múlt. Így a néhány hét múlva (november 29.) Kloss Károly, brassai tanárnak Gellert szövegére »Nach einer Prüfung kurzer Tage« írt kantátéját, melyet Berlinben már 1836-ban az udvar

jelenlétében előadtak, nálunk az előkészületre rendelkezésre álló idő rövidsége miatt a szerző zongorakísérete mellett mutatták be.¹⁵⁾ A szöveg lefordítására ekkor igazán nem volt mód. 1841 tavaszán tervbevették Mendelssohn Paulus-ának előadását. Ez alkalmat nyújtott arra, hogy a nyelvi kérdés újból előtérbe lépjen. Erre elhatározták, hogy egyszer németül, egyszer magyarul fogják énekelni. Az első előadás április 11-én a Városi Színházban volt a Hangászegyesület javára. Schmiedt, a színház bérelője ingyen engedte át a színházat s Grill karmester is barátságból tanította be és vezényelte a művet. A hivatásos zenészek — kivéve a budai színház zenekarát — megtagadták közreműködésüket. A sajtó sem támogatta előzetes hirdásokkal az egyesületet (kivételt a Pesti Hírlap és a Tageblatt tett csak). Az ötszáz forintnyi költségére csak 600 forint bevétel volt. »A páholyok, zártszékek, földszinti és egyéb helyek jórésze elég szegényekre üresen maradt. Így a részvétlenség, a nagyszerű mű iránti hidegség vádja mindenrendű közönségünket érdekli (tudniillik érinti). Beszélhet nekem ezután valaki — tör ki a kritikusból a keserűség — a budapesti közönség műértése vagy műszeretete felől.«¹⁶⁾

Az előadást a Nemzeti Színházban a Vakok Intézete javára pünkösdi vasárnapján (május 30.) megismételték Erkel Ferenc vezetése alatt. A szöveget Jakab István fordította. A magánénekesek Uffer, Neubauer k. a., Erkel és Hirsch voltak. Ugyanazok mint az előző előadáson, Erkel József nemzeti színházi tenor kivételével, ki Korb-ot helyettesítette. Ezen az előadáson »az összes közreműködők, ha többen nem, de négyszázan valának«, míg az első alkalommal »mintegy ötszáz« énekes és zenész működött. A közönség érdeklődése ez alkalommal nagyobb volt, amiről a 670 ezüst forintnyi bevétel tanuskodik.¹⁷⁾

Ugyancsak, 1841-ben (december 5.) ünnepelték meg Mozart halálának ötvenedik évfordulóját a nagy zeneköltő műveiből rendezett hangversennyel.

Az egyesületek beléletének hullámverése a tisztikarban való változásokban nyilvánul meg legszembetűnőbben. E mozgalmak rúgói az utókor előtt rejtve vannak, hiszen ily esetekben legtöbbször még a kortársak sem látnak tisztán. Indító okul éppen úgy szolgálhatnak elvi kérdések, mint jelentéktelen súrlódások, vagy egyszerűen az érdekelték életkörülményeiben beállott változások. A Hangászegyesületben 1840 ősze óta a hangversenyek vezető karmesterei szívességből működtek közre és személyükben váltakoztak. A buzgó és jószándékú Schindelmeysser Lajos volt a legtöbbször a zenekar élén. 1842 őszétől Erkel Ferencsel felváltva vezényelte a hangversenyeket. Perlasca Domonkos zenekari igazgató helyébe Treichlinger József hegedűművészt, — a későbbi hangjegykiadót és kereskedőt — 1841 október 26-án választották meg. Ez utóbbi Menner Lajost, ki éveken át kartanítóként működött, egy ideig e minőségében is helyettesítette, de 1843 október 4-én e tisztet újból átadta Mennernek. Az adminisztrációban Mátray Gábor titkár 1841 augusztus 27-én köszönt le állásáról, hogy az Énekiskola fejlesztésére szentelhesse minden idejét. Teendőit rövid ideig Beke Kálmán látta el, de helyére szeptember 17-én Frankenburg Adolf került, ki 1842 június 4-én köszönt le tisztéről. Az ő helyébe Ritter Sándor egyesületi ügyvédet választották titkárrá.

1844 szeptember 8-án Asztalos Károlyt levéltárnokká és e hó 27-én helyettesül Mosonyi (Brand) Mihályt választották meg.¹⁸⁾

A Hangászegyesületnek a fentiekből sejthető belélete tulajdonképpen a fővárosi társadalom életének kis méreteiben megnyilvánuló tükörképe. A polgári társadalomban több réteg vagy inkább korosztály került egymással összeütközésbe. A legöregebbek még némileg idegenek voltak itt, talán csak az első vagy második nemzedék, mely kizáróan német műveltségű, minden változtatás elől elzárkózó volt. A társadalom zöme a német műveltségű, magyarán érző középkorú nemzedék volt, míg ezeknek fiai a harcos magyar polgárságot képviselték. Ez utóbbiak a magyar hivatalnoki karral és értelmiséggel haladtak karöltve. A nyelvkérdés került előtérbe a közélet minden terén. Így a színpadon s a hangversenyteremben is megkövetelte jogát. Miután a Hangászegyesületben elsősorban karműveket adtak elő, bizonyos, hogy a tagok egy része, mely magyarul nem tudott avagy rossz kiejtéssel beszélt, idegenkedett attól, — s ez főleg a magánszereplőkre állott — hogy hibás szövegkiejtéssel az előadás komolyságát veszélyeztesse s ezért jobban szeretett németül énekelni. (Arra senki sem gondolt, hogy olasz szövegkiejtésük sem lesz mintaszerű, mert ezidőtájt szokásban volt, hogy egy-egy alkalommal olaszul énekeltek s még a Nemzeti Színház magyar énekesei is egy-egy operát valamelyik híres vendégművész kedvéért olaszul énekeltek.) Frankenburg a legifjabb nemzedékhez tartozott s nem volt híve a lassú átalakulásnak, nem is volt zenészember és a Hangászegyesületben való rövid szereplésére évek múltán írott Emlékirataiban nem gondol vissza szeretettel s ezért ítélete némileg egyoldalú. Véleménye szerint a Hangászegyesület »műelőadásai oly tökéletes német physiognomiát viseltek, hogy szinte fájt a magyar ember szíve. Nem is lehetett ez másként, mikor a hangszerzők és előadók nagyrészen németek voltak. Persze, hogy az egyesület azzal menté magát, hogy nem talál klasszikus műveket a magyar hangköltészet egén s hogy azon egy-két eredeti zenemű, melyekkel bírunk, sokkal kevesebb hatást gyakorolhatott még egészben, hogysem nemzeti önalkotó erő kinyomásának tekinthetnénk. S ebben lehet, hogy igaza volt; de abban meg nagyon fonákul cselekedett, hogy az egyes énekrészeket, úgymint a kardalokat német nyelven adatta elő, holott, ha akkor olasz, francia és német daljátékokat bírtunk fordításban a nagyközönségnek bemutatni, ezt egy áriával vagy kardalocskával is megtehettük volna. Ily csekély figyelmet honi hangászegylettől — ha már nemzeti szellemű hangművekre pályázatot csekélyebb pénzereje miatt (mint állítá) nem nyithatott — csakugyan meg lehetett volna várni. Hogy aztán évről-évre csak tengett, ezt idegen szellemének tulajdonítsa s ne a közönségnek, mely tőle ezen ferde irányra miatt elfordult. Eltévesztette célját: a nemzeti művészet fejlesztését. Mert hogy buzdította volna fel a szendergő honi tehetségeket utánzásra vagy eredeti alkotásra, oly zeneművek előadásával, melyekben sem nemzeti elem, sem honi érzelem nem volt? S hogy várhatott pillanatnyi mulékony hatásnál többet, oly közönségnél, mely hála a nemzet fölébredő géniuszának — mind erélyesebben visszautasítja magától ami idegen?» Az egyesületben »a magyar elemet jóformán csak Mátray Gábor, az énekiskola igazgatója s én, — írja tovább Frankenburg — mint egyleti titkár kép-

viseltük; de hatásunk nem terjedt tovább, mint sikertelen tiltakozásokra a magyartalan törekvések ellen, mit idővel megúnván, Mátray az ülésekből elmaradt, én meg titkári állásomról lemondtam.¹⁹⁾

Frankenburg kissé szigorú visszaemlékezéseiben elfelejtette, hogy az ő titkári működése előtt Liszt Ferenc óhajára lépett érvénybe a magyar nyelv használata. Hogy a teljes magyarosodás menetének gyorsaságával nem volt Frankenburg meglegedve, éppúgy érthető, mint az, hogy ehhez némi idő kellett. A hangversenyek látogatásának ellanyhulásánál azonban figyelembe kell venni, hogy nálunk a politikai mozgalmak oly erősen hatnak a kedélyekre, hogy ilyen időkben másra — párhuzamos érdeklődésre — nem telik többé.

A Hangászegyesület munkásságában a zenei színvonal mindenkor magas volt, az előadásra kerülő műveket gondosan válogatták ki. Különös érdeme az egyesületnek, hogy a Pest-Budán élő tehetségeknek alkalmat nyújtott arra, hogy képességeiket bemutassák, érvényesítsék. Áll ez nemcsak az előadókra, hanem a zeneszerzőkre nézve is. Volkmann Róbert első zenekari kísérletét, a c-moll nyitányt, mely szép közönségsikert ért el,²⁰⁾ a Hangászegyesület mutatta be; Erkel Ferenc vezényletével »Bátori Mária«-jából pedig részletek kerültek bemutatásra. Schindelveissler készülő operájának, »A bosszuló«-nak nyitányát, valamint már korábban az ő általa hangszerelt Festetics-féle Hungaria kantátét a hangászegyesületi hangversenyeken vezényelte, Mosonyi (Brand) Mihály egy nyitánnyal itt mutatkozott be, amit csakhamar követett D-dúr szimfóniája. E mű Doppler Ferenc nyitányával és Volkmann »Tobias« című oratóriumából való részletekkel együtt állott a műsoron. E hangversenyen »örvendetesen lépé meg a honi művészet kifejlődését szívén viselő hazafit a magyar elemnek e mezőn is fejledező túlnyomósága. Az előadott négy zenemű közül három magyar zeneszerző műve volt s mindegyik oly jeles, hogy a közönség általános tetszését legnagyobb mértékben megnyeré.«²¹⁾ Egy másik bírálat²²⁾ Mosonyi szimfóniájának Scherzóját és negyedik tételét dicsérte meg, míg az Adagio kevésbé tetszett a referensnek, szerinte az »egy fölöttébb gyászos, vagyis inkább siránkozó lelketlen gondolat«²³⁾ alapjain nyugszik. Volkmann műve »komoly, higgadt egyszerűségével s megható erejével szép várakozást gerjeszt az egész mű iránt«. Mosonyi szimfóniája annyira tetszett, hogy rövidesen megismételték, amiért is Vas Andor az Életképekben igen kimerítő, kótapéldás ismertetést jelentetett meg e műről.²⁴⁾ Schindelveissler Bonifacius-oratóriuma, majd Garai szövegére »Keskeny a való határa . . .« címen írt kantátéja, Erkel Ferenc Hunyadi-nyitánya került bemutatásra. A külföldi zeneszerzők közül hamarosan műsorra tűzték Berlioz-Weber »Felhívás a keringőre« című darabjának zenekari feldolgozását, majd Berlioz 1846. évi pesti látogatása után Rákóczi-indulóját.²⁵⁾

A tiszteletreméltó igyekezetek s elért szép művészi és erkölcsi sikerek ellenére a Hangászegyesület anyagi helyzete rendkívül ingadozó maradt, úgyhogy ennek megjavítására már 1844-ben a norma-napokon (kivéve a nagycsütörtöktől nagyszombatig tartó három napot) tartható hangversenyekre kért a helytartótanáctól engedélyt, amely ezt 1845 február 25-én meg is adta, hangsúlyozván, hogy az előadások komolyak, inkább

az »ájtatosság bélyegét viselők legyenek« s hogy a műsor és az énekszövegek az egyházi könyvbírálnak előre bemutatandók lesznek. A városi tanács, melynek a jövedelmi források megítélésére kitűnő érzéke volt, e rendeletre rögtön rávezette, hogy »e kegyelmes intézvény értelme szerint más hasonló közcélú intézetek sem záratnak ki a megadott engedelem jótékonyaságából...«, mert ezzel a neki bért fizető színházi bérlő javát is szem előtt tartotta. A Hangászegyesület csak megkésve értesült a tanács határozatáról, amely ellen július 2-án jogorvoslatért fordult a helytartótanácsához. A beadvány rámutat arra, hogy a városi tanács a »csak egyesületünknek adott engedményt más hasonló célú intézetekre is kiterjesztette«, amivel a helytartótanács intézkedését hatálytalanította; a városi tanács ellen-szenvvel viseltetik a Hangászegyesület iránt, noha »éppen ezen egylet, e város s tanácsa köteleességét felállított nyilvános énekiskolájával magára vállalván« közhasznú munkásságot végez, miért is kéri a kizárólagossági jog kifejezett megadását. A városi tanács jelentéstételre szólíttatván fel, előterjesztésében azt igyekezett bizonyítani, hogy kizárólagos hangversenytartásról az intézvényben nincs szó, a továbbiakban pedig különös nyomatékkal hangsúlyozza, hogy míg mások a szegények javára (= városi szegényház, árvaház) tartják előadásait, addig a Hangászegyesület saját hasznára dolgozik. A Hangászegyesület sem volt rest és a maga igazát vélte támogatni azzal, hogy báró Eötvös József választmányi elnök aláírásával november 12-én beadványt intézett a helytartótanács-hoz, bepanaszolván a Városi Színházat, hogy az norma-napon, november 3-án, a polgármestertől rövid úton nyert engedély alapján a »Salamoni ítélet« című darabot adta elő, holott ebben balett is van. A helytartótanács igazolásra szólítván fel Pest városát, a tanács óvatos és a dolog lényegét elkerülő előterjesztésében kimutatta, hogy az előadott darab bibliai tárgyú volt s a benne előforduló táncok komoly fegyver- és pásztortáncok. Ismételten hangsúlyozta, hogy a többi intézet jótékony célra tartja előadásait s végül azt hangoztatta, hogy a közönségnek hangversenyre járó része nem megy színházba és viszont. Erre a helytartótanács 1846 április 28-án közölte a tanáccsal, hogy a Hangászegyesület nem kaphatta meg a normanapi előadásokra a kizárólagos jogot, a tanácsnak önhatalmú intézkedését hibájául rója fel, közli továbbá, hogy a színdarabok előadása normanapokon továbbra is tilos és a jövőben ily napokra eső bármilyen előadásokra vonatkozó intézkedések felsőbbbségi jóváhagyás végett a helytartótanács-hoz előzetesen felterjesztendők.²⁶⁾ Így esett el a Hangászegyesület a remélt előnytől.

Az egyesület vezetésében is lényeges változások következtek be. Gróf Festetics Leó Zalamegye főispánhelyettesévé neveztetvén ki, elnöki tisztéről 1845 április 2-án lemondott, helyére június 8-án gróf Zichy-Ferraris Emmánuel, a választmány elnökévé báró Eötvös Józsefet, alelnökké Dolezsálek Antal helyébe Asztalos Károlyt választották meg. Eötvös 1847 szeptember 2-án tisztéről lemondott, kinek helyére november 7-én Vojdissek József városi tanácsnokot választották meg; Menner Lajos a józsefvárosi plébánia regens-chorijává neveztetvén ki, karigazgatói állásáról 1845 júniusában lemondott, teendőit egy ideig Schindelmesser Lajos látta el, akit ebben csakhamar Langer János váltott fel. Hogy a

vezetőségben tapasztalható hullámlás közepette legyen, aki állandóan foglalkozik az egyesületi ügyekkel, Mátray Gábort, az Énekiskola vezetésében bevált erőt, 1846 október 7-én egyleti főigazgatónak nevezték ki.²⁷⁾

A tagok számának apadása folytán beálló anyagi nehézségeken segítendő, Ráday Gedeon, a Nemzeti Színház igazgatója az 1846/47. évi idényben négy hangverseny tartására ingyen engedte át a színházat, amikor pedig Vojdissek lett az elnök, az egyesület elhatározta, hogy a hangversenyeket ismét a Városi Színházban fogja tartani.

Schindelmeisser vezényelte az 1846 április 5-i Beethoven emlékhangversenyt a Városi Reduthban, de az április 26-i hangversenyt már a Nemzeti Színházban tartották meg. Az ősszel meginduló új évadban lehet, hogy azért, mert anyagi eszközök híján nem tudta a Hangászegyesület tagjainak sorát — melyben már az énekiskola növendékei is szerepeltek — kellő számú hivatásos zenésszel megerősíteni s így előadásai nem voltak kifogástalanok, lehet, hogy azért, mert egy ki tudja miért s kik által kibocsátott jelszó talált visszhangra, mind a magyar, mind a német sajtó részint ellenségesen, részint közönnel viseltetett a Hangászegyesület és hangversenyei iránt. Így például a december 8-i hangversenyről, melynek műsorán Beethoven Karfantáziája, Weber Oberon-nyitánya s Thalberg Gyászindulója (Schindelmeisser hangszerelésében), Mozart »Don Juan«-jának egy áriája szerepelt s amelyen a vezénylő karmester operájából, »A bosszúló«-ból egy négyes, Rick Károlytól »Élet és dal« című kettős karének került előadásra, valamint Mátray Gábor »Husár dal« című férfikarén és Schodelné énekelt Szózatán kívül Berlioz Rákóczi-indulója is szerepelt — a sajtó vagy nem vett tudomást,²⁸⁾ vagy elismervén, hogy az előadás jobb volt, mint az előző hangversenyé volt, kifogásolta, hogy olaszul és németül énekeltek, megtámadta a vezetőséget s fejtegetései abban csúcsosodtak ki, hogy addig, míg a »haza által méltán igényelhető magas cél felé — mi éppen nem a külföldi zenészet majmolása, hanem inkább a báj- és szépség-gazdag magyar zene kifejllesztése — [nem igyeksenek], a Hangászegyesületnek nincs és nem lehet óhajtott jövődjé.«²⁹⁾ A politikával túlfűtött közhangulattal számolva a legközelebbi hangversenyen (1846 december 25. a Nemzeti Színházban) Ruzitska József »Béla futása«-nak kedvelt variációs áriája (Hunnia nyög letiporva...) is műsoron volt s az ifjú Reményi Edét is felléptették. A hangversenyek helyéül újból a városi redut termét választották és az 1847/48-i idényre két hangverseny rendezését határozták el. Ezek közül csak egyet tarthattak meg, a másikra a márciusi eseményeket követő mozgalmas idők közepett nem kerülhetett sor. A Hangászegyesület az 1847 december 25-én tartott utolsó hangversenyét a november 4-én elhunyt Mendelssohn emlékeztének szentelte. Előadásra került: a Hebridák-nyitány, kórusok a Paulus oratóriumból és az egyik zongoraverseny Braeuer Teréz tolmácsolásában. A hangverseny másik felében Erkel »Bátori Mária«-jából egy éneknégyes és Magazari Gaetanonak a IX. Pius pápa trónralépésekor írt Római néphimnusa, a Mosonyi Mihály által hangszerelt zenekari kísérettel került előadásra.³⁰⁾

A szabadságharc leverése után a hatalom urai minden intézményt felülvizsgálván, a Hangászegyesületről is összefoglaló jelentést kívántak. Ezt a Hangászegyesületről és az Énekiskoláról Mátray Gábor 1850 február

17-én nyújtotta be,³¹⁾ mellékelvén a nyomtatott szabályzatokat és jelentéseket. Az utolsó évek történetét így foglalja össze: a Hangászegyesület az »1847-iki³²⁾ tavasztól fogva 1850-iki februáriusig a körülmények miatt csak Énekiskolája fennállása körül bizonyítható be lételet, mert szokott nagyszerű koncertjeit nem adhatta, mely utóbbi körülmény okozta, hogy vagyonában tetemes kárt szenvedett és jövedelmei nem lévén, statuskötelezvényei egy részét kénytelen volt eladni s így mostani pénzbirtoka mintegy 1000 pengő forintból áll.« A régi vezetőségből ki »külföldre menvén«, ki »nincsen Pesten«, ki »lemondván«, csupán Weisz Bernát Ferenc, a főpénztár előjárója maradt meg helyén. Az egyesületi elnökségre (NB. a jelentéstétel napján!) báró Prónay Gábort kérték fel, ki ez állásában meg is erősítettetett. Az eredetileg 24 tagból álló választmány tizenkilenc főre apadt.³³⁾ A hatóságok nem találták szükségesnek, hogy ezzel az egyesülettel foglalkozzanak, a beadványt egyszerűen tudomásul vették.

Az általános kedvetlenséghez járult, hogy az egyesület kottatartóit, hangversenydobogóját, melyek ideiglenesen egy dunaparti raktárban voltak elhelyezve, az 1850. évi tavaszi árvíz elmosta, hangversenyek tartására sem volt alkalmas helyisége, ezért az 1851. január 6-i közgyűlés elhatározta, hogy a Hangászegyesület és az Énekiskola pénztárai egyesíttessenek s az Énekiskola hangszerek tanításával egészítse ki programját s vegye fel a Pest-Budai Hangászegyleti Zenede címet.³⁴⁾ Ezzel az egyesítéssel a Hangászegyesület megszűnt és iskolafenntartó testületté alakult át.

A hangászegyesületi hangversenyeken előadott művek jegyzéke.

(Az egyes előadások napjával és — amennyiben megállapítható volt — a szólisták nevével.)

Anacker August Ferdinand: A bányász üdvözlése. (Szavaltat, szólókvartett és kar.) 1843. III. 12.

Bach Philipp Emanuel: Karének. (Szent...) 1839. X. 20.

Bartay Endre: Aurelia. Nyitány. 1844. XI. 17.

Beethoven Ludwig van: Adelaide. 1839. XII. 1. (Schodelné).

— Athén romjai. Induló. 1846. III. 8. — 1846. IV. 5.

— Athén romjai. Karének. 1840. XI. 1. — 1846. XII. 25.

— Coriolán. Nyitány. 1838. VI. 14. — 1841. III. 7.

— István király. Nyitány. 1837. III. 5.

— A hangművészet dicsősége. 1838. III. 11. — 1840. V. 17.

— Karfantázia. 1838. III. 11. (Lacombe Louis). — 1838. VI. 14.³⁵⁾ (Bräuer Teréz). 1843. XII. 26. (Bräuer Teréz). — 1846. III. 22. — 1846. XII. 8. (Seymour Shiff.)

— Krisztus az Olajfák hegyén. 1837. XII. 25. (Krasnopolska—Gottesmann brné, Stoll és B—.) — 1840. III. 22. (Urbany Amália, Erkel József, Petz V.) — 1846. IV. 5.

— II. Szimfónia. 1842. XI. 27.

III. « 1837. V. 28. — 1841. III. 28. — 1846. IV. 5. — 1847. III. 28.

— IV. « 1836. XI. 27. — 1839. V. 12. — 1843. XI. 19.

— V. « 1843. XII. 26.

— VI. « 1838. XII. 25. — 1840. XII. 24. — 1845. XII. 25. — 1846. XII. 25.

VII. « 1840. XI. 29. — 1845. IV. 20.

— Tenger csendje és szerencsés hajózás-ból karének. 1837. V. 28. — 1839. II. 17. — 1846. IV. 26. — 1847. III. 28.

- Wellington győzelme. 1840. III. 22.
- III. Zongoraverseny. 1843. IV. 30. (Kern Leó).
- Bellini Vincenzo : Il pirata. Kettős. 1837. III. 5. (Minkné, Oberhoffer).
- Beriot Charles Auguste : Hegedűverseny (A-dur) 1839. II. 17. (Mayer).
- Hegedűverseny. (3. sz.) 1845. III. 2. (Mákler.).
- Hegedűverseny (? sz.) 1840. III. 22. (Mayer).
- Berlioz Hector : Rákóczi-induló. 1846. III. 22. — 1846. XII. 8.
- Catel Charles Simon : Semiramis. Nyitány. 1836. XII. 11.
- Semiramis. Férfikar. 1836. XII. 11.
- Cherubini Luigi : Ali baba. Nyitány. 1837. III. 5. — 1841. IV. 25. — 1846. III. 22.
- Crüssel Bernhard Henrik : Klarinét versenymű. 1838. XI. 25. (Schindelmesser Lajos).
- Diabelli Antonio : Laura imádsága. Férfinégyes (aelodicon kísérettel). 1838. XI. 1.
- Donizetti Gaetano : Belizár. Kettős. 1841. III. 28. (Weninger k. a., Hirsch).
- Torquato Tasso. Kettős. 1839. X. 6. (Gyöngyössy Sarolta, Éder).
- Doppler Ferenc : Nyitány. 1844. III. 3.
- Magyar nyitány. 1846. XII. 25.
- Ellenbogen Adolf : Nagy magyar hangverseny-nyitány. 1847. III. 28.
- Erkel Ferenc : Bátor Mária. I. felv. részletek. 1840. XI. 1. — 1842. XI. 6. — 1846. III. 22. — 1847. XII. 25.
- Bátor Mária. Nyitány. 1844. XI. 17.
- Hunyadi László. Nyitány. 1846. III. 8.
- Himnusz. 1844. XI. 17.
- Festetics Leó gróf : Himnusz. (Schober : Morgenfeier-je). 1841. XII. 26.
- Hungaria. (Kar, zenekar). 1843. IV. 30.
- Gluck Christoph Willibald : Iphigenia. 1842. IV. 3. (Uffer L.)
- Grill János : Éjfél. Férfikar. 1838. VI. 14.
- Az első Walpurgis éj. (Goethe szöve.) 1841. III. 7. — 1841. IV. 25.
- Guhr Karl : Hegedűversenydarab. F-moll. 1837. V. 28. (Szervaczinszky Szaniszló).
- Haendel Georg Friedrich : Alleluja. 1838. XI. 25. — 1841. III. 28. — 1846. IV. 26.
- Jephtha-ból kórus. 1839. V. 12. — 1842. XI. 6.
- Messias-ból kórus. 1843. III. 12.
- Timotheus. Oratórium I. része. 1836. XII. 26. (Urbany Amália, Szmolka, Oberhoffer).
- Haydn Joseph : Négy évszak. III. és IV. rész. 1837. IV. 30. (Walter k. a., Szmolka, Oberhoffer).
- Négy évszak. 1845. III. 25.
- Négy évszak-ból kórusok. 1837. V. 28. — 1838. XII. 25. — 1839. II. 17. — 1844. III. 24.
- Teremtés. 1838. IV. 29. (Urbany Amália, Gyöngyössy Sarolta, Wustemberger, Rötzer, Schweitzer.)
- Teremtés-ből kórusok. 1843. IV. 30. — 1847. III. 28.
- Vihar. Karmű. 1837. XII. 25. — 1838. III. 11. — 1841. III. 28. — 1845. IV. 20.
- Herz Henri : Változatok zongorára a Près aux Clercs téma fölött. 1841. III. 28.
- Verseny két zongorára. 1838. XII. 25.
- A 2-ik zongoraverseny. 1841. IV. 25.
- Hoven J. (=Vesque v. Püttlingen, Johann Frh.) : Évezőének. Férfikar zenekarral. 1843. XI. 19.
- Huber József : Változatok csellóra. 1840. V. 17. (Huber József).
- Hummel Johann Nep. : Zongoraverseny, a-moll. 1836. XII. 11. (Baldieri Nina).
- Zongoraverseny As-dur. 1837. III. 5.
- „ h-moll. 1846. IV. 26. (Rupprecht Mária).
- „ (7. számú). 1840. XI. 29. (Bräuer Teréz).
- Kalkbrenner Friedrich Wilhelm : Az álom. Zongorafantázia zenekarral. 1841. III. 7. (Baldieri Nina).
- Zongoraverseny, a-moll. 1839. XII. 1. (Promberger).
- „ (3. számú). 1837. V. 28. (Baldieri Nina).
- Klein Bernhard : Dávid. Oratórium. (Szöve. : Körner K. G.) 1839. XI. 10.
- Kloss János Antal : Cantate. 1840. XI. 29. (Szerző zg. kíséretével).
- Kreutzer Konradin : Ária, karral. 1841. XII. 26.

- Kruft báró : Dicsének az Úri-imádság c. oratóriumból. 1831. XI. 1. — 1840. XII. 24.
 Kummer Friedrich August : Melancholie. 1846. XII. 25. (Cselló : Suck Lipót).
 Lachner Franz : Szimfónia c-moll. 1839. X. 20.
 Lickl Károly : Nyitány. 1845. IV. 20.
 Lindpainter Peter : Nagy ünnepi nyitány. 1839. II. 17. — 1841. III. 7.
 — Vampir. Nyitány. 1838. XI. 25. — 1840. V. 17. — 1846. IV. 26.
 Lipinski Karl Joseph : Fantázia és variációk az Alvajáró felett. (Hegedű.) 1838. XI. 25.
 — Fantázia. 1840. XI. 29. (Pfeffer Ignác).
 Magazari Gaetano : Római néphimnusz IX. Pius trónraléptekor. (Hangszerelte Mosonyi Mihály). 1847. XII. 25.
 Marschner Heinrich : A templarius és zsidónő. Ária és kar. 1843. XI. 19.
 Mátray Gábor : Huszárdal. Férfikar. 1846. XII. 8.
 — Szózat. (Hangszerelte : Schindelmeisser Lajos). 1846. XII. 8. (Schodel Rozália).
 Mayseder Joseph : Hegedűverseny. Op. 47. 1839. X. 20. (Nivich Nina).
 — Variációk. (E-dur) 1836. XII. 11. (Mayer).
 Mendelssohn Felix—Bartholdy : Hebridák. Nyitány. 1843. IV. 30. — 1843. XII. 26. — 1847. XII. 25.
 — Szentivánéji álmom. Nyitány. 1840. XII. 24.
 — Szép Meluzina. Nyitány. 1843. III. 12. — 1846. IV. 26.
 — Tenger csendje és szerencsés hajózás. Nyitány. 1842. XI. 6. — 1842. XII. 27.
 — Paulus. Oratórium. 1841. IV. 11. (németül) (Uffer, Neubauer, Korb, Hirsch.) 1841. V. 30. (magyarul) (Uffer, Neubauer, Erkel J., Hirsch.)
 — Paulus I. része. 1842. III. 13.
 — Paulus-ból kórus. 1846. III. 8. — 1847. XII. 25.
 — Szezelem és bor. Férfikar. 1843. IV. 30.
 Mercadante Giuseppe Saverio : Eskü. Hármass. 1847. III. 28. (Krehl, Karch, Boldini).
 — Nagy ária. 1847. III. 28. (Szuck Betty).
 Meyerbeer Giacomo : Ördög Róbert. Ária. 1846. XII. 25. (Téli Amália).
 — Struensee. Nyitány. 1847. XII. 25.
 Molique Bernhard : Fantázia magyar témára. 1846. III. 8. — 1846. XII. 25. (Reményi Ede).
 — Fantázia svájci népdalokra. 1840. XI. I. (Wiest L.).
 Moser : Linda ábránd hárfára. 1846. XII. 25. (Johann Elisa).
 Mosonyi (Brand) Mihály : Nyitány. 1843. IV. 30. — 1845. XII. 25.
 — Szimfónia. D-dur. 1844. III. 3. — 1844. III. 24.
 Mozart Wolfgang Amadeus : Don Juan. I. felv. finale. 1841. XII. 5. (Wenninger, Pfeffer, Dorfinger, Korb).
 — Don Juan. Donna Anna áriája. 1837. V. 28. (Carl Henriette). — 1840. XI. 29. (Lang).
 — Figaro lakodalma. Kettős. 1845. IV. 20.
 — Requiem. (Kyrie és fuga. — Tuba mirum). 1841. XII. 5.
 — Szent, nézz kegyesen ránk. Kantáta. 1836. XI. 27. — 1838. XI. 25. — 1840. XII. 24.
 — Szimfónia, C-dur. 1836. XII. 26.
 — Szimfónia, g-moll. 1837. XII. 25. — 1841. XII. 5. — 1843. III. 26. — 1846. III. 8.
 — Titus kegyessége. 1838. IX. 8.
 — Töredelmes Dávid. (Végkar.) 1841. III. 7.
 — Zongoraversenymű. 1841. XII. 5. (Bräuer Teréz).
 Mozart Wolfgang Amadeus Jun. : A tavasz első napja. Kantáta. 1841. III. 28.
 Puccini Giovanni : Alessandro nel Indie. Ária, karral. 1838. XII. 25.
 — Pompéji utolsó napjai. Kettős. 1838. XI. 25. (Lanner k. a., Schweitzer).
 Parish Alvars Élias : Ábránd és változatok. (Hárfa zenekarral). 1844. XI. 17. (Lieder Friderika).
 Pixis Peter : Változatok 2 zongorára. 1847. III. 28.
 Rick Károly : Élet és dal. (Kettős, karral). 1846. XII. 6.
 Ries Ferdinand : Szimfónia. D-dur. 1838. III. 11.
 Romberg Andreas : Die Glocke. (Schiller). 1841. XII. 26.
14. Tanulmányok Budapest multjából. III.

- A mennyei karok összhangzata. 1838. XII. 25. — 1840. XI. 1.
- Rossini Giacomo : Mózes. Karének. 1839. X. 20.
- Paghiera. 1846. III. 22.
- Richard és Zoraide. Hármasszöveg. 1841. III. 7.
- Sevilai borbély. Ária. 1836. XII. 11.
- Stabat Mater. 1842. XII. 27. — 1843. III. 26. — 1845. III. 2. — 1845. XII. 25.
- Stabat Mater-ből részlet. 1844. III. 27.
- Ruzitska József : Béla futása. Ária. 1846. XII. 25. (Korbayné sz. Gyöngyössi).
- Salieri Antonio : A hangok hatalma. 1837. II. 19.
- Schindelmeyer Ludvig : Bonifác. Oratórium. 1844. XII. 25.
- A bosszú. Nyitány. 1843. XI. 19.
- A bosszú. Ötös. 1846. XII. 8.
- Keskeny a való határa. (Szöveg. Garay). Kantáta. 1845. XII. 25.
- Schneider Friedrich : Utolsó ítélet. Oratórium. 1839. III. 31.
- Schubert Franz : Erköny. (Urban átirata négyesre zakkal.) 1839. XII. 1.
- Seifried Ignaz : Ahasverus. Nyitány. 1839. V. 12.
- Spohr Ludwig : Faust. Nyitány. 1838. VI. 14. — 1840. XI. 1.
- Hegedűverseny. 1841. XII. 26. (Pfeffer). — 1843. III. 12. (Wielkosiewsky).
- Jessonda. Nyitány és bevezetés. 1842. XI. 27.
- Ária. 1842. XI. 6. — 1844. XI. 17.
- Kettős. 1839. XII. 1.
- Finale. 1838. VI. 14. (Gyöngyössi, Vietoris k. a., Szmolka, Schweitzer, Menner). 1840. XI. 29.
- Koncertaria. 1842. XI. 27. — 1846. IV. 26. (Weldy Nina).
- Scena ed aria. 1839. II. 17.
- Spontini Gasparo : Cortez Ferdinand. Nyitány. 1838. XI. 1. — 1846. III. 22.
- Stadler Maximilian : Jeruzsálem pusztulása. 1839. XII. 25. (Schodelné).
- Thalberg Sigismund : Gyászinduló. (Schindelmeyer hangszerelése). 1846. XII. 8.
- Hugonotta fantázia. 1838. XI. 1. (Droste báróné).
- Titl Anton Emil : Az éji hadiszemle. (Br. Zedlitz balladája). 1841. IV. 25. — 1842. III. 13. — 1842. XII. 27. — 1844. XI. 17.
- Katonakar. 1842. IV. 3. — 1846. III. 22.
- Windsori víg nők. Nyitány. 1842. XI. 6.
- Tucsek Vincenz Ferrarius : Alleluja. 1843. XII. 26.
- Urban August : A hangművészet szentsége. Kantáta. (Szöveg. Haffner Károly). 1836. XI. 27. — 1837. II. 19.
- Volkman Róbert : Nyitány, c-moll. 1842. IV. 3.
- Tobias. Oratórium. Részletek. 1844. III. 3.
- Walter : Szimfónia. 1845. III. 2.
- Weber Karl Maria : Ária (?-ből). 1838. VI. 14. (Gyöngyössi).
- Euryanthe. Kettős. 1844. III. 3. (Pfeffer k. a., Szochocky).
- Euryanthe. Nyitány. 1842. III. 13.
- Jubel-Ouverture. 1842. XII. 27.
- Oberon. Nyitány. 1846. XII. 8.
- Koncertino, klarinét. 1837. III. 5. (Winterle E.).
- Lützow vadászerege. 1839. XII. 1.
- Weber—Berlioz : Felhívás a keringőre. 1844. III. 24.
- Winter Peter : Tamerlan. Nyitány. 1836. XII. 11.
- Winterle E. : Az éji vándor. (Szöveg. Raics). J. Basszus, zong. és klarinét. 1836. XII. 11. (Oberhoffer, Bräuer, Winterle).
- Winkler Károly Angyal : István és Pannonia. Kantáta. 1838. XI. 1. (Eichholzné, Korb, Reder).

Dr. Isoz Kálmán.

¹⁾ Pesti lvt. Relat. a. n. 5151.

²⁾ Mátray Gábor : A pestbudai hangászegyesületi zenede évkönyve 1852-re. Pest, 1853. 43, 45, 59 lap.

³⁾ Verein. Of.-Pester. Ztg. 1836. dec. 1.

⁴⁾ Honművész. 1836. 799. l. A műsorok, amennyiben fennmaradtak, a leg-ritkábban sorolják fel a szolistákat, a Honművész pedig majdnem kizárólag csak betűkkel jelzi a közreműködőket. E rövidítések más híradások figyelembevételével gyakran megoldhatók, e megoldások azonban nem mindenkor feltétlenül bizonyosak. A jelen esetben »azon kolozsvári műkedvelő vendégnénkről van szó, aki a multkor a Nemzeti Kaszinóban is szíves volt egy áriával kedveskedni«. A szóbanforgó kaszinói hangversenyen (1836 dec. 4.) pedig Mozart Varázssíp-jából az Éj királynője nagy áriáját »énekle egy kolozsvári műkedvelő asszonyság, testvére (Brauer Ferenc úr) játsván hozzá a fortepiano kíséretet«. (Honm. 1836. 784. l.) Mindenképen adósok maradunk tehát a szereplő keresztnévvel s férje nevével.

⁵⁾ Honm. 1837. 8. lap.

⁶⁾ A Nemzeti Zenede könyvtárában.

⁷⁾ Ezeknek alapján állítottam össze a Hangászegyesület hangversenyein előadott műveknek függelékként közölt jegyzékét.

⁸⁾ Mátray G.: Id. m. 25. l. (Ne felejtjük, hogy ez időben a forint hatvan krajcárt tett ki.)

⁹⁾ Honm. 1838. 271. l.

¹⁰⁾ Honm. 1838. 319. l.

¹¹⁾ Honm. 1838. 584. l.

¹²⁾ Der Spiegel, 1838. szept. 12.

¹³⁾ Honm. 1839. 841. l.

¹⁴⁾ Honm. 1840. 729. l.

¹⁵⁾ Honm. 1840. 794. l. Der Spiegel, 1840. nov. 28-án berlini tanárnak mondja s dec. 2-án a szerző kiváló zenei képességeit emeli ki.

¹⁶⁾ Honm. 1841. 239. és 247. l.

¹⁷⁾ Honm. 1841. 352. l. Der Spiegel, 1841. június 5.

¹⁸⁾ Mátray: Id. m. 36. l.

¹⁹⁾ Frankenburg Adolf: Emlékiratok. III. k. 61. l.

²⁰⁾ A Der Spiegel 1842. április 9-iki számában Rekn.-jegyző kritikus Volkmann Nyitányáról és a vele együtt előadásra kerülő Titl Emil-féle Katona-kórusról azt mondja, hogy mindkét mű »mehr von Effekt als von wirklich wertvollen Gehaltes, wurden vom Publikum mit lebhaftem Beifalle aufgenommen und der Chor zur Wiederholung verlangt«.

²¹⁾ Honderú 1844. 329 l.

²²⁾ Életképek 1844. 300. l.

²³⁾ Életképek 1844. 300. l. sajtóhibából »gondatlan« áll.

²⁴⁾ Életképek 1844. 335—39. lap.

²⁵⁾ Der Spiegel. 1846. XII. 18. és műsor. (N. Zenede.)

²⁶⁾ Pesti lvt. Intim. a. n. 1084.

²⁷⁾ Mátray: Id. m. és h.

²⁸⁾ Der Spiegel. 1845. nov. 25-én bejelenti, hogy: »Die zweite Vorstellung des Musikvereins im Nationaltheater soll viel interessanter arrangirt werden als die erste. Höchst nothwendig«. De már az előadásról nem ír.

²⁹⁾ Pesti Divatlap. 1846. 1034. lap.

³⁰⁾ Der Spiegel. 1847. dec. 25.

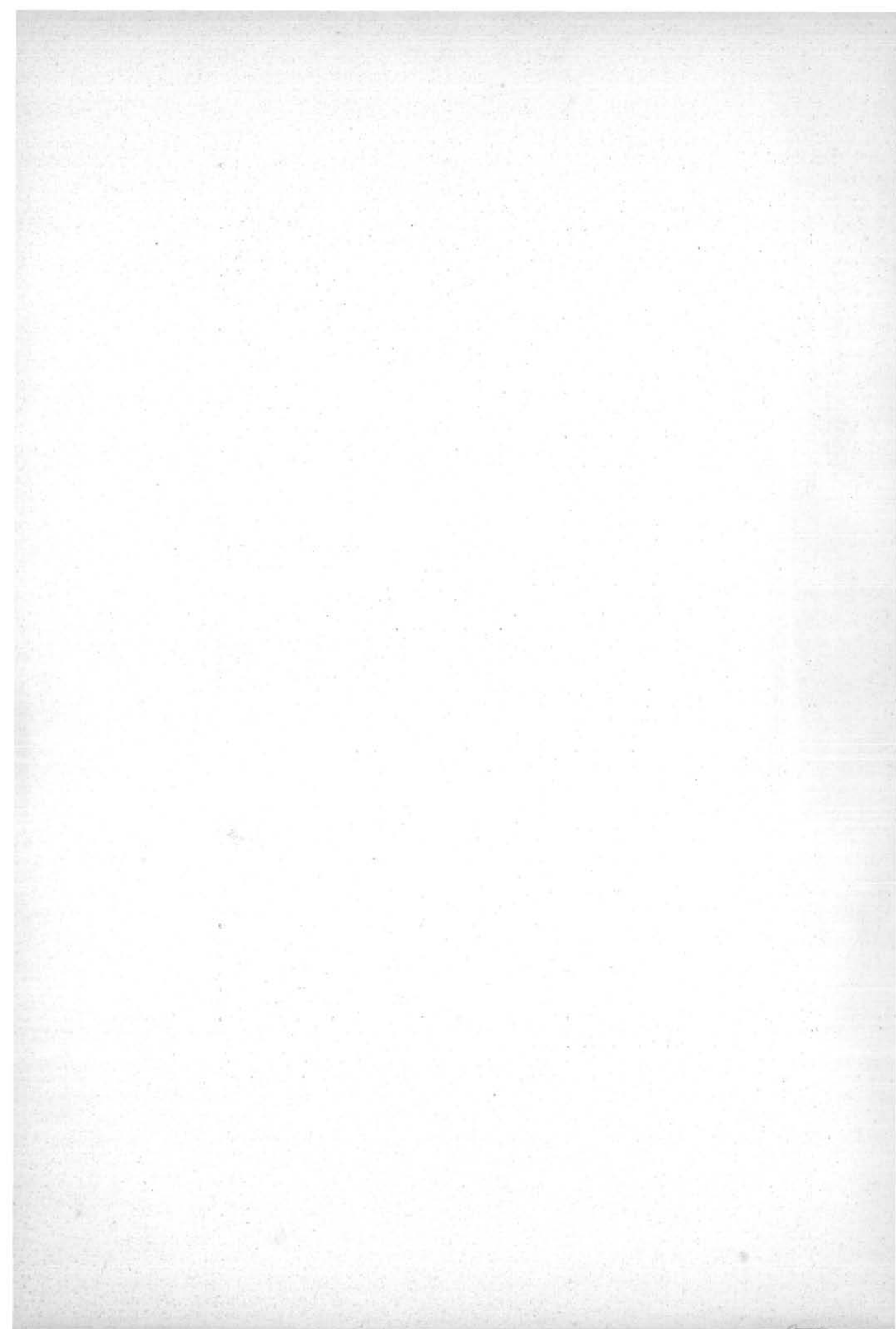
³¹⁾ Pesti lvt. Lajstromozatlan iratok, 1850.

³²⁾ 1848-nak kellene állania, 1847 helyett. Lehet, hogy tollhiba, valószínűbb, hogy Mátray óvatosságból tévedett egy esztendő.

³³⁾ Mátray hivatkozott előterjesztésében a következő igazgatósági választmányi tagokat jelentette be: Brauer József orvos, Bacher György, Böhm Alajos, Frey József, Gejtes József, Holl János, Kanitz Manó, Kornéli Mátyás dr., Kern Éde, Mészner József, Marchard Nep. János, Saphir Zsigmond dr., Stanzel Márton, Szekrényessy József, Szemerényi Károly, Szmekál Pál, Till Ferdinánd, Vogel Alajos, Wiederspann Henrik.

³⁴⁾ Mátray G.: Id. m. 71. l.

³⁵⁾ A Karfantáziát az első két előadáson (1838-ban) »A művészet ajándékai« címen adták elő. Honm. 1838. 168. és 400. l. — Der Spiegel 1838. márc. 7-i hirdetése.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1934 — 7732